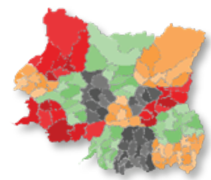

कोशी दर्पण

वर्ष:१	अङ्क:२	२०८१

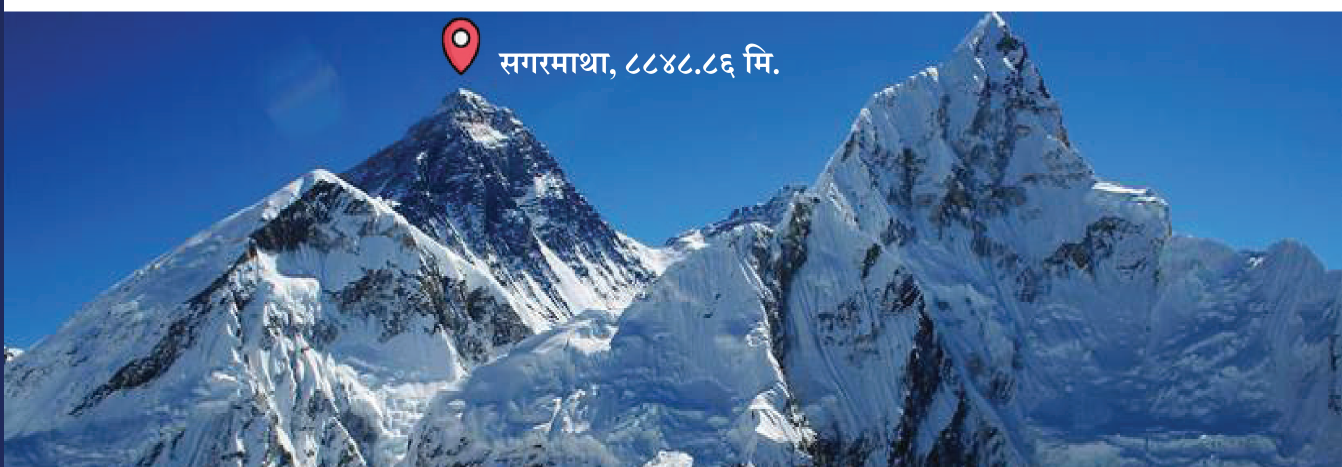

प्रदेश सरकार

मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय

कोशी प्रदेश, विराटनगर

कोशी दर्पण

वर्ष:१ अङ्क:२ २०८१ फागुन

प्रदेश सरकार
मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय
कोशी प्रदेश, विराटनगर

संरक्षकः

श्री केदारनाथ शर्मा, प्रमुख सचिव, कोशी प्रदेश

सल्लाहकारः

श्री बद्री कुमार कार्की, प्रदेश सचिव, प्रशासन महाशाखा

श्री पवन कुमार तिमिल्सेना, प्रदेश सचिव, शासकीय सुधार महाशाखा

सम्पादक मण्डलः

प्रधान सम्पादकः	श्री राजु प्रसाद गुरागाईं, प्रदेश सचिव, कानून तथा संवैधानिक मामिला महाशाखा
कार्यकारी सम्पादकः	श्री अर्जुन निरौला, उपसचिव, शासकीय सुधार शाखा
सम्पादकः	श्री भुपेन्द्र खनाल, अधिकृतस्तर आठौँ, सिटरोल तथा अभिलेख इकाइ
सम्पादकः	श्री प्रभात घिमिरे, शाखा अधिकृत, योजना तथा अनुगमन इकाइ
सम्पादकः	श्री डिकेन्द्र प्रसाद सुवेदी, शाखा अधिकृत, शासकीय सुधार इकाइ

डिजाइन तथा चित्रणः

श्री विनय भास्कर दत्त, कम्प्युटर अधिकृत, विद्युतीय शासन इकाइ

प्रकाशक तथा सर्वाधिकारः

मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, कोशी प्रदेश, विराटनगर

प्रकाशन सङ्ख्याः ५०० प्रति

https://ocmcm.koshi.gov.np/ मा समेत प्रकाशित

प्रकाशन मितिः २०८१, फागुन

मुद्रणः गजुरमुखी प्रेस, विराटनगर

प्रकाशित लेख-रचना लेखकका आफ्ना विचार हुन्। बौद्धिक तथा शैक्षिक प्रयोजनार्थ साभार गर्नुपरेमा श्रोत खुलाई प्रयोग गर्न सकिनेछ। आगामी अङ्कलाई अझ पठनीय बनाउनका लागि यहाँको राय, सुझाव, पृष्ठपोषणको सदैव अपेक्षा गर्दछौं।

-सम्पादक मण्डल

सम्पादकीय

सक्षम प्रशासनः समृद्ध समाजको आधार

प्रशासन कुनै पनि राष्ट्र वा संस्थाको मेरुदण्ड हो। यो प्रणालीले नीति निर्माण, सेवा प्रवाह र सुशासनको सुनिश्चितता गर्दछ। समाजको समुचित व्यवस्थापन, आर्थिक प्रगति र न्यायिक सन्तुलनको मूल आधार नै प्रभावकारी प्रशासन हो। समकालीन समयमा जब प्रविधि, पारदर्शिता, र नागरिक सहभागिता प्रशासनको मूलभूत अंग बन्दै गइरहेका छन्, हाम्रो ध्यान अझ बढी प्रभावकारी र उत्तरदायी प्रशासनतर्फ केन्द्रित हुन आवश्यक छ।

आधुनिक प्रशासनिक अभ्यासहरूमा सुशासनका सिद्धान्तहरूः जस्तै उत्तरदायित्व, पारदर्शिता, जनसहभागिता, अनुमानयोग्यता र समावेशिता प्रमुख घटकका रूपमा स्थापित हुँदै गएका छन्। प्रविधिको प्रयोगले प्रशासनिक प्रक्रियाहरूलाई छरितो र प्रभावकारी बनाएको छ। डिजिटल प्रविधिको माध्यमबाट सेवा प्रवाहलाई चुस्त बनाउनु, नागरिकको पहुँच अभिवृद्धि गर्नु, भ्रष्टाचार नियन्त्रण गर्नु र नागरिकहरूको आवश्यकताअनुसार नीति निर्माण गर्नु आजको प्रमुख प्राथमिकता हो।

तर, अझै पनि हामीले सामना गर्नुपर्ने थुप्रै चुनौतीहरू छन्। नीतिहरू प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन हुन नसक्नु, कर्मचारीतन्त्रीय प्रक्रियामा ढिलाइ हुनु, र जनसहभागिताको कमी जस्ता समस्याहरूले प्रशासनिक संरचनामा अवरोध सिर्जना गरिरहेका छन्। यी समस्याहरूको समाधानका लागि संस्थागत सुधार, प्रविधिको थप समावेशी प्रयोग र प्रशासनमा जनउत्तरदायित्व वृद्धि गर्नुपर्ने आवश्यकता छ।

कोशी प्रदेश सरकारले यस्तै ध्येयका साथ "कोशी दर्पण" जर्नल प्रकाशन आरम्भ गरी हाल दोश्रो अङ्क प्रकाशन गरेको छ। यस जर्नलमार्फत, हामी प्रशासनसम्बन्धी नवीन विचारहरू, अनुसन्धान, नीति विश्लेषण र अभ्यासहरू प्रस्तुत गर्न प्रयासरत छौं। हामी अनुसन्धानकर्ता, नीति निर्माताहरू र सरोकारवालाबीच संवादको सेतु बन्न चाहन्छौं, जसले प्रशासनिक दक्षता र सुशासन प्रवर्द्धन गर्न मद्दत पुर्‍याओस्। यस जर्नलमा प्रस्तुत गरेका विचार, अध्ययन र सुझावहरूले आधुनिक प्रशासनलाई अझ सक्षम, जनउत्तरदायी र पारदर्शी बनाउन योगदान दिने विश्वास लिएका छौं। शुरुवाती चरणमा रहेकोले उल्लेख्य रुपमा खोजमुलक, अनुसन्धानमुलक, विश्लेषणात्मक लेखहरू संकलन गर्न सकिरहेका छैनौं। समयक्रमसँगै यसमा सुधार गर्दै अझ खँदिला सामग्रीहरू प्रकाशन गर्न हामी प्रतिवद्ध छौं।

अन्त्यमा, यो जर्नल प्रकाशनमा माननीय मुख्यमन्त्रीज्यू, प्रमुख सचिवज्यू, मुख्यमन्त्रीज्यूको सचिवालयका पदाधिकारीहरूको सल्लाह र सुझाव अमूल्य रह्यो। लेखरचना उपलब्ध गराइदिनुहुने सम्पूर्ण अनुसन्धानकर्ता, खोजकर्ता, विश्लेषक र लेखकहरूमा हार्दिक साधुवाद टक्र्याउन चाहन्छौं। जर्नल प्रकाशन गर्ने क्रममा सहयोग गर्नुहुने सम्पूर्ण कर्मचारी तथा सहयोगी महानुभावहरूमा धन्यवाद व्यक्त गर्दछौं। जर्नललाई अझ परिष्कृत बनाउन सरोकारवालाहरूको अमूल्य सुझाव, अनुसन्धान र लेखहरू हामीलाई प्राप्त हुने अपेक्षा राख्दै, यो संस्करण पाठकमाझ पस्केका छौं।

-सम्पादक मण्डल

विषयसूची

	विषय	पृष्ठ
१	कोशी प्रदेशको दोस्रो आवधिक योजना र प्रादेशिक परिमाणात्मक लक्ष्यः एक झलक	१
२	प्रदेश लोक सेवा आयोगः अवसर र चुनौती	१२
३	सकारात्मक सोच निर्माण र प्रेरणादायी कानुनी अभ्यासको अपरिहार्यता	१८
४	स्थानीय सरकार, संविधानको अधिकार र कार्यान्वयन	२५
५	कोशी प्रदेश लगानी सम्मेलन २०८२ र निजी क्षेत्रको अपेक्षा	२८
६	प्रदेशको प्रभावकारितामा मुख्य न्यायाधिवक्ता कार्यालयको भूमिका	३७
७	कोशी प्रदेश र सडक पूर्वाधार विकास	४१
८	स्वास्थ्य क्षेत्र विकासमा कोशी प्रदेश सरकारको भूमिका र अवसर	४५
९	प्रदेश सेतो हात्ती कि विकास र समृद्धिको आधार ?	५२
१०	प्रहरीलाई पारिश्रमिकमा विभेद !!	५५
११	कोशी प्रदेशमा पर्यटनको अवसर र चुनौती	५८
१२	आगलागीको आधारभूत अवधारणा, सुरक्षा र विराटनगर दमकल	६८
१३	सार्वजनिक प्रशासनमा जिन्सी लिलाम बिक्रीसम्बन्धी कानुनी प्रावधान र लिलामसम्बन्धी प्रक्रियागत चरणहरू	७४
१४	निजामती सेवामा झैं आकर्षण हुनुपर्छ शिक्षक सेवामा	८४
१५	अल्लो कपडा उद्योगको सम्भावना र चुनौती	८९
१६	साना तथा मझौला उद्यमीका लागि उदय परियोजनाः कोशी प्रदेशमा लगानी र नवप्रवर्तनको अवसर	९३
१७	संघीयता सुदृढीकरणमा मुख्य न्यायाधिवक्ताको भूमिका	९९
१८	Tourism matters for the Economic Development and Prosperity	१०५
१९	Current Status and Opportunities of Hydropower Projects in Koshi Province	१०९
२०	Present Status and Prospects of Hydropower in Koshi Province	११३
२१	Harnessing Koshi Province's Tourism Potential: Beyond Mount Everest	१२१

कोशी प्रदेशको दोस्रो आवधिक योजना र प्रादेशिक परिमाणात्मक लक्ष्यः एक झलक

✍ डा. राजेन्द्र अधिकारी*

अध्ययनसार (Abstract)

यो अध्ययन कोशी प्रदेशको दोस्रो आवधिक योजनाको विश्लेषण गर्न डेस्क रिव्यू विधि प्रयोग गरी तयार गरिएको छ। अध्ययनका लागि नेपालका १५औं र १६औं योजनाहरू, कोशी प्रदेशका पहिलो र दोस्रो आवधिक योजनाका दस्ताबेजहरू, वार्षिक प्रतिवेदनहरू, बजेट कागजातहरू र नीति-सम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदनहरूको समीक्षा गरिएको छ। योजनाको तुलनात्मक विश्लेषण गर्दै, कार्यान्वयनका प्रमुख चुनौतीहरू, उपलब्धिहरू र आगामी योजनाका रणनीतिहरूको मूल्याङ्कन गरिएको छ। दोस्रो आवधिक योजनाले "सुशासन, समृद्धि र खुसी" को दीर्घकालीन दृष्टिकोणलाई आत्मसात् गर्दै आर्थिक वृद्धि, गरिबी निवारण र सामाजिक विकासलाई केन्द्रमा राखेको छ। यस योजनाले प्रदेशको कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (GDP) वृद्धिदरलाई ७.५५ प्रतिशत पुर्‍याउने, प्रतिव्यक्ति आय १,६४५ अमेरिकी डलर बनाउने, गरिबी दरलाई १२ प्रतिशतमा झार्ने र बेरोजगारी दरलाई ५.४ प्रतिशतमा सीमित गर्ने लक्ष्य राखेको छ। सामाजिक क्षेत्रका सूचकहरूमा साक्षरता दर ९० प्रतिशत पुर्‍याउने, मातृ मृत्युदर प्रति लाख जन्ममा ७० मा झार्ने र स्वास्थ्य सेवाको पहुँच ९० प्रतिशत जनसङ्ख्यामा विस्तार गर्ने योजना समेटिएको छ। पूर्वाधार क्षेत्रमा सडक, ऊर्जा र सिँचाइको विस्तार गरी दिगो विकासलाई प्रवर्द्धन गर्ने लक्ष्य राखिएको छ। पहिलो आवधिक योजनाबाट सिक्दै, दोस्रो योजनाले संरचनागत कमजोरीहरू सुधार गर्दै प्रभावकारी कार्यान्वयन सुनिश्चित गर्ने नीति अवलम्बन गरेको छ। योजनाको सफल कार्यान्वयनका लागि स्रोतसाधन परिचालन, सार्वजनिक-निजी सहकार्य र सुशासनलाई प्रवर्द्धन गर्न आवश्यक छ। यदि यस योजना प्रभावकारीरूपमा कार्यान्वयन गर्न सकिएमा, कोशी प्रदेश आर्थिक समृद्धि, सामाजिक समानता र दिगो विकासको मार्गमा अग्रसर हुनेछ।

Keywords: योजनाबद्ध विकास, आर्थिक वृद्धि, दिगो विकास, कोशी प्रदेश, लक्ष्यहरू

* उपाध्यक्ष, कोशी प्रदेश योजना आयोग।

परिचय (Introduction)

नेपालमा योजनाबद्ध विकासको अवधारणा औपचारिक रूपमा २०१३ सालमा प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाबाट सुरु भएको हो। यो योजनाले मुख्य रूपमा कृषि, यातायात र आधारभूत पूर्वाधार विकासलाई प्राथमिकता दिएको थियो। नेपालमा योजनाबद्ध विकासको अवधारणा भारत र अन्य दक्षिण एसियाली देशहरूको योजनाबद्ध विकासका अभ्यासबाट प्रेरित भएको हो। पहिलो योजना आवश्यक स्रोतसाधन र विशेषज्ञताको कमीका कारण प्रभावकारी हुन सकेन। त्यसपछिका दोस्रो र तेस्रो योजना क्रमशः फलदायी बन्दै गएको पाइन्छ जसमा ग्रामीण विकास, औद्योगिक प्रोत्साहन र राष्ट्रिय आत्मनिर्भरता बढाउने अधिक व्यापक लक्ष्यहरू समावेश गरिएको थियो। २०३६ सालको जनमत संग्रहपछि योजनामा ग्रामीण विकास र सामुदायिक सहकार्यलाई प्राथमिकतामा राखियो। पाँचौं योजना (२०३२—२०३७) मा कृषि उत्पादन बढाउने, वन संरक्षण गर्ने र शिक्षा प्रवर्द्धन गर्ने पहलहरू गरियो (NPC, २००८)। २०४६ सालमा बहुदलीय प्रजातन्त्र पुनःस्थापना भएपछि योजनामा समावेशी विकास र गरिबी न्यूनीकरणलाई प्राथमिकता दिइयो। नवौं र दशौं योजनाले विशेष रूपमा गरिबी न्यूनीकरण रणनीतिलाई विकासको केन्द्रमा राखेको पाइन्छ।

२०७२ सालमा नेपालको संविधान जारिपश्चात मुलुक संघीय संरचनामा प्रवेश गरेसँगै योजना निर्माण प्रक्रिया संघ, प्रदेश, र स्थानीय तहमा विभाजित भएको छ। नेपालको १५औं योजना (२०७६/०७७—२०८०/०८१) संघीय संरचनामा आधारित पहिलो योजना हो। यो योजनाले समृद्ध नेपाल, सुखी नेपाली को दीर्घकालीन दृष्टिकोणलाई मार्गदर्शन गर्दै दिगो विकास लक्ष्य (SDGs) हरू प्राप्त गर्ने उद्देश्य राखेको थियो। १५औं योजनामा मुख्य रूपमा समावेशी आर्थिक वृद्धि, गरिबी न्यूनीकरण, संरचना विकास र आधुनिक कृषि प्रणालीको प्रवर्द्धन जस्ता क्षेत्रहरूलाई प्राथमिकतामा राखिएको थियो। यस योजनाले वार्षिक आर्थिक वृद्धिदर १०.३% पुर्याउने लक्ष्य राखेको भए पनि, कोभिड-१९ महामारीका कारण योजना कार्यान्वयनमा चुनौतीहरू आएका थिए (NPC, २०१९)। १६औं योजना (२०८१/०८२—२०८५/०८६) हाल प्रारम्भिक चरणमा छ। यसले १५औं योजनाका बाँकी कार्यहरूलाई निरन्तरता दिंदै हरित अर्थतन्त्रको विकास, सामाजिक न्याय र स्वदेशी उत्पादनमा वृद्धि जस्ता विषयहरूमा जोड दिने अपेक्षा गरिएको छ। साथै, संघीयतामा आधारित योजना निर्माण प्रक्रियालाई अझ प्रभावकारी बनाउने र दिगो विकास लक्ष्यहरू (SDGs) प्राप्त गर्ने दिशामा अघि बढ्ने लक्ष्य यस योजनाले लिएको छ।

नेपालमा संघीय संरचनाको स्थापना २०७२ सालको संविधान कार्यान्वयनसँगै भएको हो। यसअघि नेपालको योजना निर्माण प्रक्रिया केन्द्रीय सरकारद्वारा मात्र निर्देशित थियो। तर संघीयताको अभ्याससँगै, प्रदेश सरकारहरूले आफ्नै योजना निर्माण गर्न थालेका छन्। २०७४ सालमा तीन तहको सरकार (संघ, प्रदेश, र स्थानीय) को औपचारिक स्थापना भएपछि, प्रदेशहरूले आफ्नो वार्षिक, मध्यमकालीन र दीर्घकालीन योजना निर्माणको थालानी गरिसकेका छन। प्रदेश सरकारद्वारा योजना निर्माणको उद्देश्य संघीयता कार्यान्वयनलाई प्रभावकारी बनाउने, स्थानीय आवश्यकता सम्बोधन गर्ने र समग्र दिगो विकास सुनिश्चित गर्ने हो (NPC, २०१९)।

कोशी प्रदेशको पहिलो आवधिक योजना (२०७६/७७—२०८०/८१) प्रदेशको दीर्घकालीन सोच, "स्वच्छ, सुखी र समुन्नत प्रदेश" को लक्ष्य हासिल गर्ने उद्देश्यका साथ तयार पारिएको थियो। तीनवटा प्रमुख स्तम्भ "स्वच्छता, सुख र समुन्नति लाई आधार मानेर यो योजना तर्जुमा गरिएको थियो। हरेक स्तम्भका लागि ४ वटा क्षेत्रगत आधार तय गरी ६६ वटा गन्तव्य सूचक र २३ परिमाणात्मक लक्ष्य निर्धारण गरिएका थिए। योजनाले औसत आर्थिक वृद्धिदर ९.७० प्रतिशत कायम गर्ने महत्वाकांक्षी लक्ष्य राखिएको थियो, तर कोभिड-१९ महामारी र अन्य संरचनात्मक अवरोधका कारण योजनाका धेरै लक्ष्यहरू पूर्ण रूपमा हासिल गर्न कठिनाइ रह्यो।

योजनाको पहिलो वर्षमै कोभिड-१९ को महामारीले विश्वव्यापी व्यापार, लगानी र आपूर्ति शृङ्खलामा पारेको असरले प्रदेशको आर्थिक गतिविधिमा समेत ठुलो अवरोध ल्यायो। पहिलो आवधिक योजनाको क्रममा आर्थिक वर्ष २०७५/७६ मा ७.१० प्रतिशत रहेको आर्थिक वृद्धिदर २०७६/७७ मा ऋणात्मक १.५३ प्रतिशतसम्म झर्‍यो। तथापि, २०८०/८१ सम्ममा ३.५१ प्रतिशतको वृद्धिदर कायम हुने अनुमान गरिएको छ। योजना अवधिभर औसत आर्थिक वृद्धिदर ९.७० प्रतिशतको लक्ष्य राखिए पनि वास्तविक औसत वृद्धिदर २.९० प्रतिशतमा सीमित रह्यो (PPC, Koshi, २०२४)।

योजनाले प्रदेशको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको आकार रू. ८ खर्ब ३ अर्ब ५६ करोड पुर्‍याउने लक्ष्य लिएकोमा चौथो वर्षसम्ममा यो ८ खर्ब ४९ अर्ब ६५ करोड पुगेको छ। यसले राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा कोशी प्रदेशको योगदानलाई १५.८० प्रतिशतसम्म पुर्‍याएको देखिन्छ। कृषि क्षेत्रमा औसत ५.६० प्रतिशत वृद्धिको लक्ष्य राखिएको थियो, तर औसत वृद्धि २.७२ प्रतिशतमा सीमित रह्यो (PPC, Koshi, २०२४)।

सामाजिक क्षेत्रका १० सूचक मध्ये आर्थिक असमानता सूचकले लक्ष्य हासिल गरेको देखिन्छ, भने अन्य सूचकहरू सकारात्मक दिशामा रहेको पाइयो। भौतिक पूर्वाधारतर्फ, विद्युत् पहुँच प्राप्त परिवार र खानेपानी सेवा पुगेको जनसङ्ख्याको लक्ष्य प्राप्तिउन्मुख देखिए पनि कुल सडक र सिँचाइका लक्ष्य हासिल गर्न कठिन देखियो। शिक्षा र रोजगारीको क्षेत्रमा, साक्षरता दर ९९ प्रतिशत पुर्‍याउने लक्ष्य लिइएकोमा ७९.७० प्रतिशतमा सीमित रह्यो। बेरोजगारी दरलाई ५.४० प्रतिशतमा झार्ने लक्ष्य थियो, तर यो लक्ष्य पनि हासिल हुन सकेन। उद्योग क्षेत्रको योगदान बढाउन गरिएको प्रयास पर्याप्त प्रभावकारी भएन, जसका कारण कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा उद्योगको हिस्सा आधार वर्षको तुलनामा खुम्चियो (PPC, Koshi, २०२४)।

योजनाको प्रमुख उपलब्धिहरूमध्ये महिला सशक्तीकरण र सहभागितामा भएको सुधार महत्त्वपूर्ण छ। तर, योजनाका धेरै लक्ष्यहरूमा कोभिड-१९, कमजोर संरचनात्मक व्यवस्थापन र अपर्याप्त स्रोत परिचालनका कारण चुनौतीहरू देखिए। कोशी प्रदेशको पहिलो आवधिक योजना विगतका अनुभव र चुनौतीहरूको विश्लेषण गरी आगामी योजनाहरूलाई थप प्रभावकारी बनाउन महत्वपूर्ण पाठका रूपमा रह्यो। योजनाले नीति, रणनीति, र कार्यान्वयनमा सुधारका अवसरहरू पहिचान गर्दै प्रदेशको दिगो विकासका लागि आधार तयार गरेको छ।

कोशी प्रदेशको दीर्घकालीन सोच "स्वच्छ, सुखी र समुन्नत प्रदेश" प्राप्त गर्नका लागि विभिन्न उद्देश्यहरू, नीति, रणनीति र कार्यनीति सहित दोस्रो आवधिक योजना (२०८१/८२-२०८५/८६) तय गरी कार्यान्वनमा ल्याइएको छ। यसमा कृषि, उद्योग र सेवा क्षेत्रहरूमा लगानीका लागि उपयुक्त वातावरण बनाउन, शिक्षा र स्वास्थ्य क्षेत्रमा सुधार ल्याउन, र प्रदेशका भौतिक तथा सामाजिक पूर्वाधारको प्रभावकारी उपयोग गर्नको लागि रणनीतिहरू निर्धारण गरिएको छ।

यस योजनामा समावेश भएका केही प्रमुख उद्देश्यहरूमा कृषि, उद्योग र सेवा क्षेत्रको प्रविधि र उत्पादनको वृद्धि मार्फत सम्पन्न् नागरिक र समृद्ध प्रदेश निर्माण गर्नु, शिक्षा, स्वास्थ्य र सामाजिक सुरक्षा क्षेत्रमा लगानी अभिवृद्धि गरेर सामाजिक न्यायमा वृद्धि गर्नु र प्रदेशको भौतिक र सामाजिक पूर्वाधारको उच्चतम उपयोग गरी समृद्धि हासिल गर्नु समावेश छन्। यी उद्देश्यहरूको प्राप्तिका लागि समग्र योजनामा प्राविधिक सुधार र सामाजिक परिवर्तनका रणनीतिहरू पनि समेटिएका छन्। यस योजनाको दीर्घकालीन सोच "सुशासन, खुसी र समृद्धि" मा आधारित छ र यसको कार्यान्वयनका लागि परिमाणात्मक लक्ष्यहरू पनि तय गरिएको छन्। आर्थिक वृद्धिदर, प्रतिव्यक्ति आय, बेरोजगारी दर र गरिबीको रेखामुनि रहेका जनसंख्या जस्ता सूचकहरूमा प्रगति गर्नु, खुसी र जीवनस्तरमा सुधार ल्याउनु र सुशासनका सूचकहरूमा पारदर्शिता र जिम्मेवारीको भावना अभिवृद्धि गर्नका लागि लक्ष्यहरू निर्धारण गरिएको छ। योजनामा कृषि, उद्योग र सेवा क्षेत्रको औसत आर्थिक वृद्धिदर क्रमशः ४.८, ९.८३ र ६.६५ प्रतिशत रहने प्रक्षेपण गरिएको छ, जसले प्रदेशको समृद्धि

र विकासलाई सुनिश्चित गर्नका लागि उपयुक्त दिशा निर्धारण गर्दछ (PPC, Koshi, २०२४)। यो योजना प्रदेशको भौगोलिक विविधता र विशिष्टताबीच अन्तरसम्बन्ध कायम गर्दै विकासलाई समावेशी र दिगो बनाउन प्रतिवद्ध रहेको पाउन सकिन्छ।

अध्ययन विधि (Method)

यस अध्ययनमा कोशी प्रदेशको दोस्रो आवधिक योजनाको विश्लेषणका लागि डेस्क रिव्यू (Desk Review) पद्धतिको प्रयोग गरिएको छ। यस विधिको माध्यमबाट नेपालका १५औं र १६औं योजनाहरू, कोशी प्रदेशको पहिलो र दोस्रो आवधिक योजनाका दस्तावेजहरू, वार्षिक प्रगति प्रतिवेदनहरू, बजेट कागजातहरू र अन्य सरकारी स्रोतहरूको गहन अध्ययन गरिएको छ। अध्ययनले पहिलो आवधिक योजनाका प्रमुख उद्देश्य, लक्ष्य र रणनीतिहरूलाई अवलोकन गरी कार्यान्वयन अवस्थाबारे तथ्याङ्कहरू सङ्कलन गरेको छ।

योजनाको तुलनात्मक विश्लेषण गर्न, योजनाका मापदण्डहरू, कार्यान्वयनका प्रमुख चुनौतीहरू र उपलब्धिहरूको मूल्याङ्कन गरिएको छ। साथै, अध्ययनले पहिलो आवधिक योजनाबाट प्राप्त शिक्षाहरू र अनुभवलाई ध्यानमा राख्दै दोस्रो आवधिक योजनाको संरचना र दीर्घकालीन उद्देश्यहरूको समीक्षासमेत गरेको छ। डेस्क रिव्यूको यो प्रक्रिया योजनाबद्ध विकासका क्षेत्रहरू, स्रोतको उपयोग, र समग्र विकासमा योजनाको प्रभाव मूल्याङ्कन गर्न उपयोगी भएको छ। यस अध्ययनमा प्राथमिक र द्वितीयक दुवै स्रोतहरूको प्रयोग गरिएको छ। कोशी प्रदेश सरकारका वार्षिक प्रतिवेदन र बजेट दस्तावेजलाई प्राथमिक स्रोतको रूपमा लिइएको छ भने नीति, योजना र विकाससम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदनहरूलाई द्वितीयक स्रोतका रूपमा उपयोग गरिएको छ। यो विधिले अध्ययनलाई व्यवस्थित बनाउँदै तथ्यपरक निष्कर्ष र सिफारिस प्रस्तुत गर्न योगदान पुर्‍याएको छ।

विश्लेषण (Analysis)

परिमाणात्मक लक्ष्य

"सुशासित, खुसी, आर्थिक रूपमा गतिशील र समुन्नत प्रदेश" निर्माण गर्ने सोच सहित "समृद्ध नेपाल, सुखी नेपाली" को राष्ट्रिय दीर्घकालीन सोचलाई मूर्त रूप दिनका लागि प्रदेशको दोस्रो आवधिक योजनामा निम्न अनुसारका परिमाणात्मक लक्षहरू राखिएको छ, जसलाई तालिका १ मा देखाइएको छ।

तालिका १: समष्टिगत परिमाणात्मक लक्ष्यहरू

क्र.सं.	सूचक	एकाइ	२०७९/८० यथार्थ	२०८०/८१ को अनुमानित	२०८५/८६ लक्ष्य
१.	समुन्नति				
२.	आर्थिक वृद्धिदर	प्रतिशत	२.३८	३.५१	७.५५
३.	प्रतिव्यक्ति कुल गार्हस्थ्य उत्पादन	अमेरिकी डलर	१२९९	१३३६	१६४५
४.	गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसङ्ख्या	प्रतिशत	१७.५०	१७.२०	१२
५.	बेरोजगारी दर	प्रतिशत	१०.२०	९.५	५.४

क्र.सं.	सूचक	एकाइ	२०७९/८० यथार्थ	२०८०/८१ को अनुमानित	२०८५/८६ लक्ष्य
६.	आम्दानीमा माथिल्लो १० प्रतिशत र तल्लो ४० प्रतिशत जनसङ्ख्याको अनुपात (PALMA Ratio)	अनुपात	१.३४	१.३३	१
७.	सम्पतिमा आधारित गिनी गुणक	सूचकाङ्क	०.३०	०.२९	०.२६
	खुसी				
१.	अपेक्षित आयु	वर्ष	७०.४	७०.६	७२
२.	मातृमृत्यु दर (प्रतिलाख जीवित जन्ममा)	सङ्ख्या	१५७	१४३	७०
३.	पाँच वर्ष मुनिको बाल मृत्युदर (प्रति हजार जीवित जन्ममा)	सङ्ख्या	३४	३१	२०
४.	साक्षरता दर	प्रतिशत	७९.७	८१.२	९०
५.	श्रमशक्ति सहभागिता दर	प्रतिशत	३७.८	४०	६०
६.	लैङ्गिक विकास	सूचकाङ्क	०.९०१	०.९०५	०.९२
७.	मानव विकास	सूचकाङ्क	०.५८	०.५९	०.६२
८.	डिजिटल साक्षरता	प्रतिशत	७७	८०	९०
९.	विद्युत उत्पादन	मेगावाट	५१४	५४७	२२००
	सुशासन				
१.	भ्रष्ट्राचार न्यूनीकरण अनुभूति सूचकाङ्क	सूचकाङ्क	३५	४०	४५
२.	दर्ता भएका मुद्दाको फछर्यौट (मुख्यन्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा)	प्रतिशत	२९	४५	१००
३.	बेरुजू (कुल खर्चको)	प्रतिशत	३.४०	२.५०	१.३०
४.	राष्ट्रिय परिचय पत्र प्राप्त गरेका	सङ्ख्या (हजारमा)	४०	४१	११५०
५.	विधिको शासन	सूचकाङ्क	०.५२	०.६०	०.८२

श्रोतः कोशी प्रदेशको दोस्रो आवधिक योजना (२०८१/८२-२०८५/८६)

तालिका १ मा प्रस्तुत समष्टिगत परिमाणात्मक लक्ष्यहरूले कोशी प्रदेशको दीर्घकालीन विकास रणनीति र दोस्रो आवधिक योजनाका प्राथमिकताहरूलाई स्पष्ट पारेको छ। पहिलो सूचक, आर्थिक वृद्धिदर, २०७९/८० मा २.३८ प्रतिशत थियो, जसलाई २०८०/८१ मा ३.५१ प्रतिशतसम्म पुर्‍याउने अनुमान गरिएको छ। दीर्घकालीन लक्ष्यस्वरूप २०८५/८६ सम्म यसलाई ७.५५ प्रतिशत पुर्‍याउने योजना छ। यस्तै, प्रतिव्यक्ति कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (GDP) २०७९/८० मा १,२९९ अमेरिकी डलर रहेकोमा, २०८०/८१ मा १,३३६ डलर पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ र २०८५/८६ सम्म यसलाई १,६४५ अमेरिकी डलरमा पुर्‍याउने लक्ष्य राखिएको छ। यी तथ्याङ्कहरूले आर्थिक समृद्धिका लागि

प्रदेशले अवलम्बन गर्ने रणनीतिहरू र स्रोतको अधिकतम उपयोग गर्ने योजनालाई प्रतिविम्बित गर्दछन। गरिबी घटाउने लक्ष्यअनुसार, गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसङ्ख्या २०७९/८० मा १७.५० प्रतिशत रहेकोमा २०८५/८६ सम्म यसलाई १२ प्रतिशतमा झार्ने लक्ष्य राखिएको छ, जसले सामाजिक न्याय र समावेशी विकासमा जोड दिएको देखिन्छ। त्यस्तै, बेरोजगारी दरलाई २०७९/८० को १०.२० प्रतिशतबाट घटाएर २०८५/८६ मा ५.४ प्रतिशतमा झार्ने लक्ष्य राखिएको छ। PALMA अनुपात र गिनी गुणकजस्ता सूचकहरूले आम्दानी र सम्पत्तिमा हुने असमानतालाई घटाउन प्रयासरत रहेको संकेत गर्छन्। PALMA अनुपात १.३४ बाट १ सम्म ल्याउने र गिनी गुणकलाई ०.३० बाट ०.२६ मा झार्ने लक्ष्यले आर्थिक समावेशिता र समानताको मापन गर्दछ। खुसीसँग सम्बन्धित सूचकहरूमा, अपेक्षित आयु ७०.४ वर्षबाट बढेर ७२ वर्ष पुर्‍याउने योजना छ भने साक्षरता दर २०७९/८० को ७९.७ प्रतिशतबाट ९० प्रतिशतमा वृद्धि गर्ने लक्ष्यले शिक्षा र मानव संसाधन विकासमा प्राथमिकता दिइएको बुझ्न सकिन्छ। मातृमृत्यु दर र बालमृत्यु दरलाई क्रमशः १५७ र ३४ बाट घटाएर ७० र २० मा झार्ने लक्ष्यले स्वास्थ्य क्षेत्र सुधारतर्फ प्रदेशको प्रतिबद्धता देखाउँछ।

श्रमशक्ति सहभागिता दर ६० प्रतिशतसम्म पुर्‍याउने र डिजिटल साक्षरतामा सुधार गर्दै ९० प्रतिशत पुर्‍याउने लक्ष्यले प्रदेशको आधुनिक विकास रणनीति प्रतिविम्बित गर्दछ। सुशासनका सूचकहरू, जस्तै भ्रष्टाचार अनुभूति र विधिको शासन सूचकाङ्क, क्रमशः ४५ र ०.८२ सम्म पुर्‍याउने योजनाले जनसरोकार र कानुनी संरचनामा सुधार गर्ने प्रतिबद्धता झल्काउछ। विद्युत उत्पादनलाई हालको ५१४ मेगावाटबाट २,२०० मेगावाट पुर्‍याउने लक्ष्यले प्रदेशको पूर्वाधार विकास र ऊर्जा आत्मनिर्भरता सुनिश्चित गर्ने उद्देश्यलाई उजागर गर्छ। यस तालिकाले समग्रमा प्रदेशको आर्थिक, सामाजिक, र संरचनात्मक विकासका लागि दीर्घकालीन दृष्टिकोणलाई स्पष्ट पार्छ।

आवधिक योजनाका क्षेत्रगत परिमाणात्मक प्रमुख लक्ष्यहरू

कोशी प्रदेशको दोस्रो आवधिक योजना अन्तर्गत आर्थिक, सामाजिक, पूर्वाधार, र सुशासन तथा अन्तरसम्बन्धित क्षेत्र का विभिन्न सूचकहरू समेटेर प्रदेशको समग्र विकासका लागि विभिन्न लक्ष्यहरू निर्धारण गरिएको छ। यी लक्ष्यहरूले प्रदेशलाई दीर्घकालीन रूपमा समृद्ध, सुदृढ, र जनमुखी बनाउने उद्देश्य राखेको देखिन्छ। कोशी प्रदेशको दोस्रो आवधिक योजनाले लिएको क्षेत्रगत परिमाणात्मक लक्ष्यहरू तालिका २ मा प्रदर्शित गरिएको छ।

तालिका २ आवधिक योजनाका क्षेत्रगत परिमाणात्मक प्रमुख लक्ष्यहरू

क्र.सं.	सूचक	एकाइ	आ.व. २०७९/८० को यथार्थ	आ.व. २०८०/८१ को अनुमानित	आ.व. २०८५/८६
आर्थिक क्षेत्र					
१.	कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (उपभोक्ताको मूल्यमा)	रु. अर्बमा	८४९.०२	९०३.०५	१३१७.९४
२.	कृषि क्षेत्रको वार्षिक वृद्धिदर	प्रतिशत	२.४०	२.४५	६.००
३.	उद्योग क्षेत्रको वार्षिक वृद्धिदर	प्रतिशत	२.५०	१.५०	१०.५६
४.	सेवा क्षेत्रको वार्षिक वृद्धिदर	प्रतिशत	२.६०	४.७०	७.४१

क्र.सं.	सूचक	एकाइ	आ.व. २०७९/८० को यथार्थ	आ.व. २०८०/८१ को अनुमानित	आ.व. २०८५/८६
५.	प्रतिव्यक्ति कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (उपभोक्ता मूल्यमा)	अमेरिकी डलर	१२९९	१३३६	१६४५
६.	आधारभूत खाद्य सुरक्षामा रहेको परिवार	प्रतिशत	६१.००	६४.००	७६.००
७.	वनले ढाकेको क्षेत्रफल	प्रतिशत	४४.४४	४४.४६	४५.००
८.	पर्यटन क्षेत्रबाट थप रोजगारी	सङ्ख्या	३५००	४०००	८०००
	सामाजिक क्षेत्र				
१.	प्रजनन दर	प्रतिशत	२.२०	२.१०	२.१०
२.	पाँच वर्षमुनिका बालबालिकामा पुड्कोपना	प्रतिशत	२०.००	१९.००	१४.००
३.	आधा घण्टाको दूरीमा स्वास्थ्य संस्थाको पहुँच	प्रतिशत	६८.८०	७०.००	९०.००
४.	स्वास्थ्य संस्थामा प्रसुती दर	प्रतिशत	८१.५०	८२.००	९०.००
५.	शिक्षामा आधारभुत तहको खुद भर्नादर	प्रतिशत	९५.३०	९५.९०	९७.५०
६.	उच्च शिक्षामा खुद भर्नादर	प्रतिशत	१२.८०	१५.००	१७.००
७.	सुरक्षित खानेपानी पुगेको जनसङ्ख्या	प्रतिशत	१८.००	१९.००	३०.००
८.	महिला श्रम सहभागिता दर	प्रतिशत	२५.६०	२६.००	३०.००
९.	जन्म दर्ता (पाँच वर्षमुनिका)	प्रतिशत	७०.८०	७५.२०	९५.००
१०.	राष्ट्रिय परिचय-पत्र प्राप्त गरेका	सङ्ख्या (हजारमा)	४०	४१	११५०
११.	बेरोजगार युवा (१६ देखि ४० वर्ष)	प्रतिशत	३५.८०	३३	२०
	पूर्वाधार क्षेत्र				
१.	प्रादेशिक कालोपत्रे सडक	कि. मि.	४२४	५२८	१३५०
२.	सडक घनत्त्व	प्रति वर्ग कि.मि.	०.५१	०.५२	०.९०

क्र.सं.	सूचक	एकाइ	आ.व. २०७९/८० को यथार्थ	आ.व. २०८०/८१ को अनुमानित	आ.व. २०८५/८६
३.	आधा घण्टाको दूरीमा यातायातको पहुँच भएको जनसङ्ख्या	प्रतिशत	८९.००	९०.००	९५.००
४.	सर्वयाम सडकसँग आबद्ध स्थानीय तह	सङ्ख्या	१२४	१२६	१३७
५.	यातायात क्षेत्रको राजस्व सङ्कलन	रू. करोडमा	२८०	३०७	४५०
६.	खेती योग्य भूमिमा सिंचाइ	प्रतिशत	३७.३०	४०.००	५०.००
७.	विद्युत पहुँच प्राप्त परिवार	प्रतिशत	९५.००	९५.५०	९८.००
८.	तटबन्ध निर्माण	.मि.कि	३६	७०	१५०
९.	नयाँ एकीकृत बस्ती	सङ्ख्या	५४	५४	६५
१०.	कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको योगदान	प्रतिशत	२.१०	२.००	२.५०
सुशासन तथा अन्तरसम्बन्धित क्षेत्र					
१.	पारदर्शिता	प्रतिशत	५०	५२.५८	६१.३२
२.	गरिबीको विषमता	प्रतिशत	३.८४	३.३०	२.५०
३.	गरिबीको गहनता	सूचकाङ्क	१.२५	१.२०	०.८२
४.	जलवायुमैत्री प्रत्यक्ष बजेट	प्रतिशत	१४.४०	११.००	२१.००
५.	श्रम उत्पादकत्त्व	रू. हजारमा	१९०	२०५	३००

श्रोतः कोशी प्रदेशको दोस्रो आवधिक योजना (२०८१/८२-२०८५/८६)

आर्थिक क्षेत्र

आर्थिक वृद्धिदरलाई द्रुतगतिमा उकास्न यस योजनाले कृषि, उद्योग, र सेवा क्षेत्रमा विशेष ध्यान दिएको छ। कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (GDP) २०७९/८० मा रु. ८४९.०२ अर्ब रहेकोमा २०८०/८१ मा रु. ९०३.०५ अर्ब र २०८५/८६ मा रु. १३१७.९४ अर्ब पुर्‍याउने लक्ष्य राखिएको छ। यो वृद्धिले कोशी प्रदेशको समग्र आर्थिक विकासमा उल्लेखनीय योगदान दिनेछ। कृषि क्षेत्रको वार्षिक वृद्धिदरलाई ६ प्रतिशत पुर्‍याउने लक्ष्यले प्रदेशमा खाद्य उत्पादन र कृषि व्यवसायलाई प्रोत्साहन दिनेछ। प्रदेशमा उद्योग क्षेत्रको वार्षिक वृद्धिदर १०.५६ प्रतिशत पुर्‍याउने लक्ष्य औद्योगिक उत्पादन, रोजगारी सिर्जना र लगानी आकर्षणमा केन्द्रित छ। सेवा क्षेत्रको वार्षिक वृद्धिदर ७.४१ प्रतिशत पुर्‍याउने योजना रहेको छ, जसले प्रदेशको सेवा-आधारित अर्थतन्त्रमा सुधार ल्याउनेछ।

प्रतिव्यक्ति कुल गार्हस्थ्य उत्पादनलाई १२९९ अमेरिकी डलरबाट १६४५ अमेरिकी डलर पुर्‍याउने लक्ष्यले नागरिकको आर्थिक स्थिति सुधार गर्न महत्वपूर्ण भूमिका खेल्नेछ। आधारभूत खाद्य सुरक्षामा रहेको परिवारको प्रतिशत २०७९/८०

मा ६१ प्रतिशत रहेकोमा २०८५/८६ सम्म ७६ प्रतिशत पुर्‍याउने लक्ष्यले यो आवधिक योजना खाद्य सुरक्षामा सुधार ल्याउन सहायक हुनेछ। वनले ढाकेको क्षेत्रफललाई ४४.४४ प्रतिशतबाट ४५ प्रतिशत पुर्‍याउने योजनाले वातावरणीय सन्तुलन र दिगो विकासलाई प्रवर्द्धन गर्नेछ। पर्यटन क्षेत्रबाट थप ८००० रोजगारी सिर्जना गर्ने लक्ष्यले पर्यटन क्षेत्रको आर्थिक योगदान र रोजगारी सिर्जना दुवैलाई प्रवर्द्धन गर्नेछ। यो योजना कृषि, उद्योग र सेवाको सन्तुलित विकासमा आधारित रहेकाले प्रदेशको आर्थिक आधार बलियो बन्ने प्रवल सम्भावना देखिन्छ।

सामाजिक क्षेत्र

सामाजिक क्षेत्रको लक्ष्यहरू स्वास्थ्य, शिक्षा, लैङ्गिक समानता र सामाजिक सेवा सुधारमा केन्द्रित छन्। प्रजनन दरलाई स्थिर (२.१० प्रतिशत) राख्दै पाँच वर्षमुनिका बालबालिकाको पुड्कोपना १४ प्रतिशतमा झार्ने लक्ष्यले जनस्वास्थ्य सुधारमा प्रदेशको प्रतिबद्धता देखाउँछ। स्वास्थ्य संस्थाको पहुँच ९० प्रतिशत जनसङ्ख्यामा पुर्‍याउने योजना रहेको छ। यसले दुर्गम क्षेत्रका जनतालाई स्वास्थ्य सेवा सहज रूपमा उपलब्ध गराउने प्रयासलाई सशक्त बनाउनेछ। स्वास्थ्य संस्थामा प्रसूति दरलाई ९० प्रतिशत पुर्‍याउने लक्ष्यले मातृमृत्यु दर घटाउन र सुरक्षित प्रसूतिलाई सुनिश्चित गर्न योगदान दिनेछ।

शिक्षामा आधारभूत तहको खुद भर्नादरलाई ९७.५० प्रतिशत र उच्च शिक्षामा १७ प्रतिशत पुर्‍याउने योजनाले प्रदेशमा गुणस्तरीय मानव संसाधन विकासको सम्भावना देखाउँछ। सुरक्षित खानेपानी पुगेको जनसङ्ख्याको प्रतिशत ३० प्रतिशतमा पुर्‍याउने र महिला श्रम सहभागिता दर ३० प्रतिशत पुर्‍याउने लक्ष्यले समावेशीता र लैङ्गिक समानताको दिशामा प्रदेशलाई अघि बढाउनेछ। जन्म दर्ताको प्रतिशतलाई ९५ मा पुर्‍याउने लक्ष्यले बालबालिकाको कानुनी अधिकार संरक्षणमा सहयोग गर्नेछ। बेरोजगार युवाको प्रतिशतलाई २० मा झार्ने लक्ष्यले रोजगारी सिर्जना र उद्यमशीलता विकासलाई प्रोत्साहन दिने योजना रहेको छ।

पूर्वाधार क्षेत्र

पूर्वाधार विकास योजनामा प्रादेशिक कालोपत्रे सडकको लम्बाइलाई १३५० कि.मि. पुर्‍याउने, तटबन्ध निर्माणलाई १५० कि.मि. पुर्‍याउने र खेती योग्य भूमिमा सिंचाइ सुविधा ५० प्रतिशतमा विस्तार गर्ने लक्ष्य समेटिएको छ। यी योजनाहरूले दिगो पूर्वाधार विकास, यातायातको सञ्जाल विस्तार र कृषि उत्पादनमा वृद्धि गर्न सघाउनेछन्। विद्युत पहुँच प्राप्त परिवारको प्रतिशतलाई ९८ मा पुर्‍याउने लक्ष्यले ऊर्जा सुरक्षामा महत्त्वपूर्ण सुधार ल्याउनेछ। यातायात राजस्वलाई ४५० करोड रूपैयाँ पुर्‍याउने योजनाले राजस्व सङ्कलन वृद्धि गर्दै प्रदेशको वित्तीय स्रोतलाई सबल बनाउनेछ। नयाँ एकीकृत बस्तीहरूको सङ्ख्या ६५ मा पुर्‍याउने लक्ष्यले ग्रामीण विकासलाई प्रोत्साहन गर्नेछ। सर्वयाम सडकसँग आबद्ध स्थानीय तहको सङ्ख्या १३७ पुर्‍याउने योजनाले दुर्गम क्षेत्रका नागरिकलाई मुख्य सडक सञ्जालसँग जोड्ने लक्ष्य राखेको छ। आधा घण्टाको दूरीभित्र यातायात पहुँच भएको जनसङ्ख्या ९५ प्रतिशतमा पुर्‍याउने योजनाले यातायात सुलभतामा महत्त्वपूर्ण योगदान दिनेछ।

सुशासन र अन्तरसम्बन्धित क्षेत्र

सुशासनका लक्ष्यहरू पारदर्शिता, विधिको शासन र गरिबी न्यूनीकरणमा केन्द्रित छन्। पारदर्शिता सूचकलाई ६१.३२ प्रतिशतमा पुर्‍याउने लक्ष्यले सार्वजनिक प्रशासनमा पारदर्शिता र जवाफदेहिता सुनिश्चित गर्न योगदान दिनेछ। गरिबीको विषमता २.५० प्रतिशतमा झार्ने योजना प्रदेशको न्यायसंगत विकासमा केन्द्रित छ। जलवायुमैत्री प्रत्यक्ष बजेटलाई २१ प्रतिशत पुर्‍याउने लक्ष्यले जलवायु परिवर्तनसँग जुध्न र वातावरणीय संवेदनशीलता वृद्धि गर्न प्रदेशको तयारीलाई प्रस्ट्याउँछ। श्रम उत्पादकत्वलाई रू. ३०० हजार पुर्‍याउने योजना प्रदेशको आर्थिक उत्पादनशक्तिमा सुधार ल्याउने

प्रयास हो। समग्र रूपमा, कोशी प्रदेशको दोस्रो आवधिक योजनाका क्षेत्रगत परिमाणात्मक लक्ष्यहरूले प्रदेशको दिगो र समावेशी विकासका लागि स्पष्ट मार्गचित्र प्रदान गरेका छन। यी लक्ष्यहरू प्रदेशको सामाजिक-आर्थिक रुपान्तरण र नागरिकको जीवनस्तरमा दीर्घकालीन सुधार ल्याउन महत्त्वपूर्ण हुनेछन्।

निष्कर्ष (Conclusion)

नेपालमा औपचारिक योजनाबद्ध विकासको शुरुवात सँगै नेपालको विकास योजना ग्रामीण विकास, औद्योगिक विकास, र समावेशी आर्थिक रणनीतितर्फ उन्मुख हुँदै गएको पाईन्छ। २०७२ सालमा संघीय शासन प्रणाली अंगीकार गरेपछि, कोशी प्रदेशलगायतका प्रदेशहरूले आफ्नो विशिष्ट आवश्यकता सम्बोधन गर्न र राष्ट्रिय लक्ष्यहरूसँग तालमेल मिलाउन आफ्नै योजना तर्जुमा गर्न थाले। कोशी प्रदेशको पहिलो आवधिक योजना (२०७६/७७—२०८०/८१) "स्वच्छ, सुखी र समृद्ध प्रदेश" को दृष्टिकोणमा आधारित थियो। यस योजनाले समृद्धिका लागि महत्वाकांक्षी लक्ष्यहरू तय गरे पनि कार्यान्वयन चरणमा विभिन्न चुनौतीहरूको सामना गर्नुपर्‍यो। कोभिड-१९ महामारी, संरचनागत कमजोरीहरू र स्रोत-साधनको अभावले गर्दा योजनाले लक्ष्यअनुसारको उपलब्धि हासिल गर्न सकेन। औसत वार्षिक आर्थिक वृद्धि २.९% मा सीमित रह्यो, जुन लक्ष्य ९.७% थियो। यद्यपि, केहि उपलब्धिहरू, जस्तै कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (GDP) को वृद्धि, विद्युत् पहुँचमा सुधार र स्वच्छ पिउने पानीमा पहुँच, उल्लेखनीय मान्न सकिन्छ। तर, साक्षरता दर, बेरोजगारी घटाउने लक्ष्य र जीडीपीमा औद्योगिक योगदान जस्ता मुख्य सूचकहरू पूरा गर्न असफल भयो।

दोस्रो आवधिक योजना (२०८१/८२—२०८५/८६) यी अनुभवहरूबाट सिक्दै अघि बढ्ने उद्देश्यले तयार गरिएको छ। यसले "सुशासन, समृद्धि र खुसी" को दीर्घकालीन दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्दछ। आर्थिक, सामाजिक, भौतिक पूर्वाधार, र सुशासनका क्षेत्रहरूमा ठोस लक्ष्यहरू तय गरिएको छ। वार्षिक जीडीपी वृद्धि दर ७.५५% पुर्‍याउने, गरिबीलाई १२% मा झार्ने र साक्षरता दर ९०% पुर्‍याउने लक्ष्य यस योजनाका मुख्य उद्देश्य हुन्। कृषि, उद्योग र सेवाक्षेत्रलाई प्राथमिकतामा राख्दै, सामाजिक समानता र वातावरण संरक्षणलाई समेत योजनाले समेटेको छ। स्वास्थ्य र शिक्षामा सुधार, ऊर्जा उत्पादनमा वृद्धि र सुशासनका मापदण्डहरू सुधार गर्ने योजनाका मुख्य रणनीतिहरू हुन्। कोशी प्रदेशको दोस्रो आवधिक योजना पहिलेको योजनाबाट सिकेर तयार पारिएको सुदृढ र महत्वाकांक्षी दस्तावेज हो। यसले आर्थिक वृद्धिलाई तीव्र बनाउन, सामाजिक समानतामा सुधार ल्याउन र दिगो विकासका लक्ष्यहरू हासिल गर्न स्पष्ट मार्गनिर्देशन प्रदान गर्दछ।कृषि, औद्योगिकरण, शिक्षा, स्वास्थ्य सेवा र ऊर्जा उत्पादनजस्ता प्राथमिक क्षेत्रहरूमा केन्द्रित यो योजना समृद्धि हासिल गर्नको लागि ठोस आधार प्रदान गर्दछ। तर, सफल कार्यान्वयन नै यस योजनाको प्रमुख चुनौती हुनेछ। संरचनागत कमजोरीहरूलाई सम्बोधन गर्दै, स्रोतसाधनको प्रभावकारी परिचालन सुनिश्चित गर्दै र महामारीजस्ता बाह्य चुनौतीहरूको सामना गर्न रणनीतिक तयारी आवश्यक छ।दोस्रो योजना कोशी प्रदेशलाई समृद्ध र समावेशी विकासको उदाहरणीय मोडल बनाउन सक्षम छ।यसले संघीय नेपालको दृष्टिकोणअनुसार सबै प्रदेशहरूमा समान प्रगतिका लागि महत्वपूर्ण योगदान पुर्‍याउन सक्छ।निजी र सार्वजनिक क्षेत्रबीचको सहकार्य, दक्ष जनशक्तिको परिचालन र योजनालाई स्थानीय आवश्यकतासँग जोड्ने कार्यले योजनाको दीर्घकालीन सफलतामा ठुलो भूमिका खेल्नेछ।समष्टिगत रूपमा, दोस्रो आवधिक योजनाले कोशी प्रदेशलाई आर्थिक, सामाजिक र वातावरणीय रूपले दिगो बनाउँदै राष्ट्रिय समृद्धिमा ठोस योगदान पुर्‍याउने अपेक्षा गरिएको छ।

Reference

- Government of Nepal. (2013). Thirteenth Plan Document. Kathmandu: NPC Secretariat.
- Government of Nepal. (2023). Preliminary Discussions on the Sixteenth Plan. Kathmandu: NPC Secretariat.
- Government of Koshi Province. Koshi Province First Periodic Plan (2019/20-2023/24). Province Planning Commission, Koshi Province, Nepal.
- Government of Koshi Province. Second Periodic Plan (2024/25–2028/29). Province Planning Commission, Koshi Province, Nepal.
- National Planning Commission (NPC). (2008). Fifty Years of Development Plans in Nepal. Kathmandu: NPC Secretariat.
- National Planning Commission (NPC). (2019). Fifteenth Plan Document (2076/77–2080/81). Kathmandu: NPC Secretariat.

प्रदेश लोक सेवा आयोगः अवसर र चुनौती

✍ टीकादत्त राई*

लेखसार

लोक सेवा आयोगले कर्मचारी छनौट गर्ने कार्यमा योग्यता, स्वच्छता तथा निश्पक्षता जस्ता अन्तराष्ट्रियस्तरमा नै स्थापित सिद्वान्तको परिपालना गरी हासिल गरेको ऐतिहासिक गरिमालाई कायम राख्ने जिम्मेवारी सङघीयताबाट सिर्जना भएका प्रदेश लोक सेवा आयोगहरूको काँधमा आएको छ। यो गरिमा कायम राख्न प्रदेश लोक सेवा आयोगहरूका लागि पहाड जस्तो चुनौती छ। यस चुनौतीलाई अवसरको रूपमा स्वीकार गरी कर्मचारी छनौट सम्वन्धी स्थापित सिद्वान्त, कार्यविधि तथा मापदण्ड कार्यान्वयनमा सवै प्रदेश लोक सेवा आयोगहरूबीच समानता तथा एकरूपता कायम गरी कार्यसम्पादन गर्न सके प्रदेश लोक सेवा आयोगहरू संस्थागत हुंदै जाने तथा प्रदेशको कर्मचारी व्यवस्थापन गर्ने कार्यका लागि प्रदेशस्तरको केन्द्रीय प्रशासनिक निकाय (Central Personnel Agency) को भूमिका सहज रूपमा निर्वाह गर्न सक्षम हुने विश्वास गर्न सकिन्छ।

पृष्ठभूमिः

सरकारलाई दैनिक कामकाजको लागि आवश्यक पर्ने कर्मचारी छनौट गर्ने पद्दतिको विकास चीनको सुई वश (५८१ -६१८) को शासनकालमा भएको हो भन्ने कुरा पढ्न पाईन्छ। यो पद्दतिको विकास हुँदै आज विश्वभर सरकारलाई आवश्यक पर्ने कर्मचारीको छनौट गर्न स्वतन्त्र निकायको लोक सेवा आयोगको संवैधानिक व्यवस्था गरी योग्यता, निश्पक्षता तथा स्वच्छता जस्ता स्थापित पद्दतिको अवलम्वन गरी सरकारी कर्मचारी छनौट गर्ने काम भइरहेको पाईन्छ। नेपालमा पद्मशमशेरको शासनकालमा जारी भएको तर कार्यान्वयनमा नआएको वैधानिक कानून, २००४ मा दरखास्त परिषद्को नामबाट लोक सेवा आयोगको ईतिहास आरम्भ भएको पाईन्छ। नेपालमा प्रजातन्त्रको वहालीपछि जारी भएको नेपालको अन्तरिम शासन विधान, २००७ को धारा ६४ मा नेपालमा एक Public Service Commission रहने संवैधानिक ब्यवस्था वमोजिम नेपालमा सर्वप्रथम वि.स, २००८ साल आषाढ १ गते Public Service Commission नामले लोक सेवा आयोगको स्थापना भएको थियो। नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१५ को धारा ५९ मा नेपालमा एक लोक सेवा आयोग रहने व्यवस्था गरी यसै संविधान वमोजिम लोक सेवा आयोगलाई वि.सं २०१६ साल आषाढदेखि संवैधानिक अङ्गको रूपमा स्थापित गरियो।

नेपालको संविधान अनुसार व्यवस्था भएका संवैधानिक अङ्गहरू मध्ये लोक सेवा आयोग एउटा महत्वपूर्ण अङ्गको रूपमा स्थापित छ।

---

* सदस्य, प्रदेश लोक सेवा आयोग, कोशी प्रदेश, विराटनगर।

प्रदेश लोक सेवा आयोग गठनः

नेपालको संविधानको धारा, २४४ मा प्रत्येक प्रदेशमा एक एक वटा प्रदेश लोक सेवा आयोग रहने र आयोगको गठन र काम कर्तब्य र अधिकार प्रदेश कानून अनुसार हुने ब्यवस्था अनुरूप सबै प्रदेशमा प्रदेश लोक सेवा आयोग गठन भई गठित सबै प्रदेश लोक सेवा आयोगहरूले सम्वन्धित प्रदेश सरकारबाट जारी भएको प्रदेश लोक सेवा आयोग ऐन अनुसार प्रदेशमा प्रदेश निजामती सेवा र स्थानीय सरकारी सेवा, प्रदेश प्रहरी सेवा तथा प्रदेश तथा स्थानीय संगठित संस्थाहरूमा उपयुक्त कर्मचारी छनौटका लागि परीक्षा सञ्चालन गर्ने तथा प्रदेशस्तरको कर्मचारी ब्यवस्थापनका सम्वन्धमा जारी हुने प्रदेश निजामती सेवा ऐन र स्थानीय सरकारी सेवा सम्बन्धी ऐनहरूमा प्रदेश सरकारलाई आवस्यक परामर्श दिने काम सबै प्रदेश लोक सेवा आयोगहरूले गरिरहेका छन्।

प्रदेश लोक सेवा आयोगको काम, कर्तब्य र अधिकार :

प्रदेश लोक सेवा आयोग ऐनमा व्यवस्था भएबमोजिम सबै प्रदेश लोक सेवा आयोगहरूलाई देहायका काम, कर्तब्य र अधिकार क्षेत्र तोकिएको छ :

१. प्रदेश निजामती सेवा र स्थानीय सरकारी सेवाको पदमा नियुक्तिको लागि उपयुक्त उमेदवार छनौट गर्न परीक्षा सञ्चालन गर्नु,

२. प्रदेश प्रहरी सेवा शिक्षक सेवा लगायत प्रदेश अन्य सरकारी सेवा र संगठित संस्थाको पदमा पदपुर्तिका लागि लिईने परीक्षा सञ्चालन गर्नु,

३. प्रदेश प्रहरी सेवा, प्रदेश शिक्षक सेवा र प्रदेश अन्य सरकारी सेवाको पदमा बढुवा गर्दा अपनाउनु पर्ने सामान्य सिद्दान्तको विषयमा परामर्श दिनु,

४. कुनै संगठित संस्थाका सेवाका कर्मचारीको सेवाको शर्त सम्बन्धी कानून र त्यस्तो सेवाका पदमा वढुवा वा विभागीय कारबाही गर्दा अपनाउनु पर्ने सामान्य सिद्दान्तको विषयमा परामर्श दिनु,

साथै देहायका विषयमा प्रदेश लोक सेवा आयोगहरूले प्रदेश सरकारलाई परामर्श उपलब्ध गराउनु पर्ने कानुनी व्यवस्था समेत गरिएको छः

१. प्रदेश निजामती सेवा, अन्य सरकारी सेवाको पद र स्थानीय सरकारी सेवाको पदमा ६ महिनाभन्दा वढी समयको लागि नियुक्ति गर्दा उम्मेद्वारको उपयुक्तताको विषयमा,

२. प्रदेश निजामती सेवा, अन्य सरकारी सेवा, प्रदेश सङ्गठित संस्थाको सेवा र स्थानीय सरकारी सेवाको कर्मचारीहरूको सेवा शर्त सम्वन्धी कानूनको विषयमा,

३. प्रदेश निजामती सेवा, अन्य सरकारी सेवा, प्रदेश सङ्गठित संस्थाको सेवा र स्थानीय सरकारी सेवाको पदमा नियुक्ति वढुवा विभागीय कारवाही गर्दा अपनाउनु पर्ने सिद्दान्तको विषयमा,

४. प्रदेश प्रहरी सेवाको पदमा नियुक्ती तथा वढुवा गर्दा अपनाउनु पर्ने सिद्दान्तको विषयमा,

५. कुनै एक प्रकारको प्रदेश निजामती सेवा वा स्थानीय सरकारी सेवाको पदबाट अर्को प्रकारको प्रदेश निजामती सेवा वा स्थानीय सरकारी सेवाको पदमा वा प्रदेश अन्य सरकारी सेवाबाट प्रदेश निजामती सेवा वा स्थानीय सरकारी सेवाको पदमा सरुवा वा वढुवा गर्दा उम्मेद्वारको उपयुक्तताको विषयमा,

६. प्रदेश सेवाको पदबाट संघीय सेवाको पदमा परिवर्तन गर्न र अन्तर प्रदेश सेवा परिवर्तन गर्ने विषयमा,

७. निजामती सेवा, प्रदेश अन्य सरकारी सेवा वा स्थानीय सेवाको कर्मचारीलाई दिईने विभागीय सजायको विषयमा,

लोक सेवा आयोग र प्रदेश लोक सेवा आयोगहरू वीचको अन्तरसम्वन्धः

नेपालमा लोक सेवा आयोगको सत्तरी वर्षभन्दा लामो ईतिहास छ। लोक सेवा आयोगको आजसम्मको ईतिहास सिंहावलोकन गर्ने हो भने छिटपुट घटनाहरू वाहेक लोक सेवा आयोगको ईतिहास गरिमामय र सम्मानजनक छ। लोक सेवा आयोगले कर्मचारी छनौट सम्वन्धमा अन्तरराष्ट्रीयस्तरमा नै स्थापित योग्यता प्रणाली लगायतका सिद्धान्तका आधारमा सरकारी कर्मचारी छनौट गर्ने काम सम्पादन गरिआएको छ। जसको कारण नेपाली युवाहरूको विश्वासको धरोहरको रूपमा स्थापित हुन सफल भएको संस्था लोक सेवा आयोगमात्र हो भन्नु अतिश्योक्ती हुँदैन।

सबै प्रदेश लोक सेवा आयोगहरूको ऐनमा लोक सेवा आयोग र प्रदेश लोक सेवा आयोगहरूवीचको सम्वन्ध समन्वयात्मक मात्र रहने र छनौट परीक्षा सञ्चालन सम्बन्धमा लोक सेवा आयोगले निर्माण गरेको सिद्वान्त. कार्यविधि तथा मापदण्डहरू वाध्यकारी रूपमा प्रदेश लोक सेवा आयोगहरूले कार्यान्वयनमा ल्याउनु पर्ने कानुनी ब्यवस्था समेत रहेको छ।

प्रदेश लोक सेवा आयोगहरूले प्राप्त गरेका अवसरः

नेपालको संविधानको धारा २४४ मा सवै प्रदेशहरूमा प्रदेश लोक सेवा आयोग रहने संवैधानिक व्यवस्था गरिएको छ। आयोगको काम कर्तव्य र अधिकार प्रदेश कानून वमोजिम हुने व्यवस्था समेत संविधानमा छ। प्रत्येक प्रदेशको प्रदेश लोक सेवा सम्बन्धी कानूनमा प्रदेश निजामती सेवा, प्रदेश प्रहरी सेवा, प्रदेश संगठित संस्था, प्रदेश अन्य सरकारी सेवा, स्थानीय सरकारी सेवा र स्थानीय संगठित संस्थाको पदमा उपयुक्त उमेद्वार छनौट गरी सम्वन्धित प्रदेश सरकार तथा स्थानीय तहमा नियुक्तिका लागि सिफारिस गर्ने जिम्मेवारी आयोगलाई प्राप्त छ।

यसरी सङ्घीय शासनको स्थापनापछि गठित प्रदेश सरकार तथा स्थानीय तहहरूलाई दैनिक कामकारवाही सञ्चालनका लागि आवश्यक पर्ने योग्य कर्मचारी छनौट गर्ने महत्वपूर्ण जिम्मेवारी संविधान तथा कानून अनुसार पाउनु सबै प्रदेश लोक सेवा आयोगहरूका लागि मुलभूतः रूपमा महत्वपूर्ण अवसर हो। प्रदेश लोक सेवा आयोगले प्राप्त गरेका अवसरहरू निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छः

- कर्मचारी छनौटका सम्वन्धमा सत्तरी वर्ष भन्दा लामो गरिमामय ईतिहास भएको लोक सेवा आयोगले सम्पादन गरी आएको महत्वपूर्ण संवैधानिक जिम्मेवारी प्रदेश लोक सेवा आयोगहरूलाई प्राप्त हुनु।
- प्रदेश सरकारबाट निर्माण हुने प्रदेश निजामती सेवा ऐन तथा स्थानीय सरकारी सेवा सम्वन्धि ऐनमा सम्वन्धित सेवा समूह भित्रका कर्मचारीहरूको सेवाका सुरक्षा तथा वृत्ति विकासका सवालहरू यथोचित रूपमा सम्वोधन हुने गरी व्यवस्था हुन प्रदेश सरकारलाई परामर्श उपलब्ध गराई उपलब्ध गराएका परामर्श सम्वन्धित ऐनमा अक्षरसः समविष्ट गराउने व्यवस्था गरी समस्त कर्मचारीको अभिभावक तथा संरक्षक (Guardian and patron) र प्रदेश स्तरको केन्द्रीय कर्मचारी निकाय (Central Personnel Agency) को भूमिका निर्वाह गर्ने अवसर प्राप्त हुनु।
- आयोग योग्यता तथा प्रतिभा भएका युवाहरूको भरोसाको केन्दको रूपमा स्थापित भई Best and Bright हरूको विश्वास जित्ने अवसर पनि प्रदेश लोक सेवा आयोगहरूलाई प्राप्त भएको छ।
- लोक सेवा आयोगले सत्तरी वर्षको अन्तरालमा कर्मचारी छनौटमा योग्यता पद्दतिलाई स्थापित गर्न हासिल गरेको सामाजिक विश्वास कायम राख्ने अवसर प्रदेश लोक सेवा आयोगहरूलाई प्राप्त भएको छ।
- जनतालाई दैनिक आवश्यक पर्ने सार्वजनिक सेवाहरू सरल र सहज रूपमा जनताको घरदैलोमा पुर्‍याउन प्रदेश सरकार तथा स्थानीय तहहरूलाई आवस्यक पर्ने योग्य जनशक्ति आपूर्ती गरी प्रदेशमा सुशासन व्यवस्थापन गरी सङ्घीय शासन पद्दतिलाई संस्थागत गर्ने महत्वपूर्ण जिम्मेवारीमा हिस्सेदारीको अवसर सवै प्रदेश लोक सेवा आयोगहरूलाई प्राप्त भएको छ।

- लोक सेवा आयोगले आफ्नो कार्यकालमा कर्मचारी छनौटको सन्दर्भमा हासिल गरेको सामाजिक विश्वास र भरोसालाई थप मजवुत वनाई कर्मचारी छनौटमा स्वच्छता, निश्पक्षता तथा योग्यता प्रणालीलाई अक्षरसः पालना गरी आफूहरू संस्थागत रूपमा मजवुत भई स्थापित हुने अवसर प्रदेश लोक सेवा आयोगहरूलाई प्राप्त भएको छ।
- लोक सेवा आयोगले कर्मचारी छनौटको सन्दर्भमा स्थापित गरेको कार्यविधि, मापदण्ड तथा सिद्वान्तको अक्षरसः पालना गर्ने अवसर प्रदेश लोक सेवा आयोगहरूलाई प्राप्त भएको छ।
- प्रदेशका योग्य युवा जनशक्तिलाई रोजगारीको अवसर प्रदान गरी उनीहरूलाई मुलुकको विकासमा सहभागि हुने अवसर उपलब्ध गराउने निकायको रूपमा स्थापित हुने अवसर प्राप्त भएको छ।
- योग्यता भएका तर कोहि नभएका योग्य एवम प्रतिभाशाली युवाहरूको भरोसा र विश्वासको केन्द्रको रूपमा स्थापित हुने अवसर प्राप्त भएको छ।
- सङ्घीयतापश्चात प्रदेशमा स्थापना भएको पहिलो संवैधानिक निकायको महत्वपूर्ण जिम्मेवारी प्राप्त गर्ने अवसर सवै प्रदेश लोक सेवा आयोगहरूलाई प्राप्त भएको छ।

कर्मचारी छनौटका क्षेत्रमा ७० वर्षभन्दा लामो ईतिहास भएको लोक सेवा आयोगले परीक्षा पद्दतिको विकासका क्षेत्रमा हासिल गरेको जनविश्वासलाई भरखरै स्थापना भएका प्रदेश लोक सेवा आयोगहरूले कायम राखी परीक्षा प्रणालीमा स्वच्छता, निश्पक्षता र योग्यता पद्दतिलाई कायम गर्ने सवालमा प्रदेश लोक सेवा आयोगहरू खरो उत्रन सक्छन् कि सक्दैनन् भन्ने आमचासोको प्रश्नको सालिन जवाफ दिन आफू सशक्त र काविल संस्थाको रूपमा जनमानसमा स्थापित हुने अवसर पनि सवै प्रदेश लोक सेवा आयोगहरूलाई प्राप्त भएको छ।

नेपालमा सङघीय शासन स्थापना भएपश्चात गठन भएका प्रदेश लोक सेवा आयोगहरूलाई ऐतिहासिक रूपमा संविधान तथा प्रदेश कानूनद्वारा जेजति अवसरहरू प्राप्त भएका छन् ती सबै अवसरका रूपमा प्राप्त जिम्मेवारीहरू अक्षरसः पालना गर्ने चुनौतीहरू पनि एकैसाथ सिर्जना भएका छन्ः जसलाई देहाय अनुसार उल्लेख गर्न सकिन्छः

प्रदेश लोक सेवा आयोगहरूका सामु रहेको चुनौतीहरूः

- वर्तमान संविधान तथा प्रदेश कानूनद्वारा प्राप्त जिम्मेवारी प्रभावकारी एवम कार्यदक्षताका साथ पूरा गरी प्रदेश लोक सेवा आयोगको संस्थागत विकास गर्नु।
- नेपालमा सङ्घीय शासन पद्दतिको अभ्यासकै क्रममा रहेको अवस्थामा प्रदेश सरकारबाट जारी भएका मुलतः कर्मचारी प्रशासन सञ्चालन तथा व्यवस्थापन सम्बन्धी कानूनमा योग्यता प्रणालीको मुलभूत सिद्वान्तलाई चुनौती दिने प्रकृतिको केही कानुनी प्रावधानहरू रहेका र सो कानुनी व्यवस्थालाई कार्यान्वयनमा ल्याउन पर्ने चुनौती रहेको छ।
- सत्तरी वर्षभन्दा लामो गरिमामय ईतिहास भएको लोक सेवा आयोगहरूले परीक्षा पद्दतिको निर्माणको क्षेत्रमा हासिल गरेको जनविश्वासलाई भरखरै स्थापना भएका प्रदेश लोक सेवा आयोगहरूले कायम राखी परीक्षा प्रणालीको स्वच्छता, निश्पक्षता र योग्यता पद्दतिलाई स्थापित गर्ने कार्यमा प्रदेश लोक सेवा आयोगहरू खरो उत्री सामाजिक विश्वास हासिल गर्नु।
- कर्मचारी छनौटको क्षेत्रका लोक सेवा आयोगद्वारा स्थापित सिद्वान्त, कार्यविधि तथा मापदण्डको अक्षरसः परिपालना गर्नका साथै आफ्ना कामकारवाहीका सन्दर्भमा लोक सेवा आयोगसँग समन्वयात्मक सम्बन्ध स्थापित गर्नु पर्ने अवश्था विद्यमान रहेको छ।

- सरकारी कर्मचारी छनौटको सवालमा एउटा स्थापित मान्यता निर्माण गरी सकेको संस्था हुँदाहुँदै उस्तै प्रकृतिको काम गर्ने अर्को निकाय किन आवश्यक पर्‍यो? भन्ने जनजिज्ञासालाई प्रदेश लोक सेवा आयोगले सम्वोधन गर्दै स्वतन्त्र, निश्पक्ष र योग्यता प्रणालीको सर्वमान्य सिद्दान्तलाई अङ्गीकार गरी स्वच्छ निश्पक्ष तथा विश्वसनीय तरिकाले काम गर्न सक्षमता हासिल गर्नु पर्ने।
- लिखित परीक्षाको पाठ्यक्रमलाई समसामयिक र ब्यवहारिक एवम् सम्बन्धित पदले सम्पादन गर्ने कामसँग तादात्म्य वनाउन पाठ्यक्रमहरूको सामयिक परिमार्जन गर्दै जाने पद्दतिको विकास गर्दै जानु पर्ने।
- विभिन्न प्रदेश लोक सेवा आयोगबाट सञ्चालन हुने परीक्षामा समान पदमा परीक्षा दिने र अनुकूल प्रदेश लोक सेवा आयोगबाट सिफारिस हुने परिपाटी नियन्त्रण गर्न सवै प्रदेश लोक सेवा आयोगहरूको कानूनमा समान पदमा परीक्षा दिन नपाउने व्यवस्था राख्ने कानुनी प्रावधान राख्नु पर्ने चुनौती सवै प्रदेश लोक सेवा आयोगहरूलाई छ।
- आयोगले सम्पादन गर्ने परीक्षा सम्बन्धी सम्पूर्ण कामकारवाहीहरू मुलतः प्रक्रियामुलक तथा निश्चित सिद्दान्तमा आधारित भएकोले आयोगले सम्पादन गर्ने परीक्षासम्बन्धी कामकारवाहीलाई पूर्णतः प्रविधिमैत्री, वैज्ञानिक साधन श्रोतयुक्त वनाई परीक्षा पद्दतिलाई विश्वाशिलो र भरपर्दो वनाउन र उपलब्ध प्रविधि सञ्चालन गर्न सक्ने दक्ष जनशक्ति उपलब्धताको सुनिश्चितता हासिल गर्नु पर्ने चुनौती सबै प्रदेश लोक सेवा आयोगहरूलाई छ।
- परीक्षाको नतिजालाई वैज्ञानिक, प्रविधिमैत्री, भरपर्दो तथा छिटोछरितो वनाउने पद्दतिको विकास गरी समयमा नै नतिजा प्रकाशन गर्ने पद्दतिको विकास गर्नु आवश्यक छ।
- कर्मचारी छनौट सम्वन्धमा लोक सेवा आयोगद्वारा स्थापित सिद्दान्त, कार्यविधि तथा मापदण्डको पूर्णतः परिपालनाका लागि सवै प्रदेश लोक सेवा आयोगहरूबाट समान किसिमको परीक्षा सम्बन्धी सिद्दान्त, कार्यविधि तथा मापदण्ड निर्माण गरी समान किसिमले कार्यान्वयनमा ल्याउनु पर्ने अवश्था छ।
- सम्वन्धित विषयका दक्ष तथा विषय विज्ञ स्थानीयस्तरमा कम मात्रामा उपलब्ध हुने भएकोले यसका लागि अधिकांशतः केन्द्रकै भरपर्नु पर्ने अवस्था भएकोले तोकिएको समयमा परीक्षा सम्बन्धी कामकारवाही सम्पन्न गर्न प्रदेश लोक सेवा आयोगहरूलाई चुनौती छ।

निश्कर्षः

त्यसैले लोक सेवा आयोगलाई कोही नभएको तर प्रतिभा भएकाहरूको (Best and bright) हरूको विश्वास र भरोसाको केन्द्रको रूपमा स्वीकार गरिन्छ। कर्मचारी भर्ना प्रक्रियामा आयोगले अवलम्वन गरी आएको मुल सिद्दान्तः नै यसले आर्जन गरेको जनविश्वासको मुल धरोहर हो।

यसरी प्रदेश लोक सेवा आयोगहरूले ऐतिहासिक रूपमा प्राप्त गरेको सुवर्ण अवसरहरू जिम्मेवारीको साथ स्वीकार गरी आफनो कार्यक्षेत्रमा जनविश्वास जित्ने गरी कार्यसम्पादन गर्न सके प्रदेश लोक सेवा आयोगहरूको सार्थकता रहने कुरामा विश्वस्त हुन सकिन्छ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- टीकादत्त राई, नेपालमा लोक सेवा आयोगको ऐतिहासिक विकासक्रम तथा प्रदेश लोक सेवा आयोगको काम कर्तब्य र अधिकारहरू प्रदेश लोक सेवा आयोग कोशी प्रदेशको स्मारिका वर्ष १ अकं १ माघ २०७७
- टीकादत्त राई, प्रदेश लोक सेवा आयोगको गठन जिम्मेवारी र यसको आगामी कार्यदिशा एक विवेचना, प्रदेश लोक सेवा आयोग कोशी प्रदेशको स्मारिका वर्ष २, अकं २, माघ २०७८

- नेपालको वैधानिक कानून, २००४
- नेपालको अन्तरिम संविधान, २००७ कानून किताव व्यवस्था समिति, बबर महल, काठमाडौं
- नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१५ कानून किताव व्यवस्था समिति बबर महल काठमाडौं
- नेपालको संविधान (२०७२) कानून किताव व्यवस्था समिति, बबर महल, काठमाडौं
- प्रदेश लोक सेवा आयोग ऐन, २०७६ तथा प्रदेश लोक सेवा आयोग नियमावली, २०७६

सकारात्मक सोच निर्माण र प्रेरणादायी कानुनी अभ्यासको अपरिहार्यता

✍ सजना दाहाल*

पृष्ठभूमि

कर्मचारीले सम्पादन गर्नु पर्ने सार्वजनिक सेवा प्रवाहसम्बन्धी कामले जनतामा सकारात्मक सोच सहितको उर्जा प्रवाहित हुनुपर्छ। कर्मचारीहरूले निर्धक्कका साथ काम गर्नको लागि कानुनी रूपमा सुरक्षित हुने कानून निर्माण गरी प्रदेश संरचनामा भरोसा राख्नुका साथै सकारात्मक सोचको विकास हुने वातावरण निर्माण गर्नु पर्दछ।

सेवा प्रदायक सरकारी निकायले चुस्त र सेवाभावको कामबाट सेवाग्राहीलाई सकारात्मक सोचको ऊर्जा दिनु अपरिहार्य छ। सरकारी निकाय र राष्ट्र सेवकप्रतिको सकारात्मक सोच प्रवाह गर्नका लागि सेवाग्राहीले सेवाप्रदायक संस्थामाथि बिना भनसुन र अनावश्यक झन्झटको सामना नगरी नियमपूर्वक काम हुन्छ भनेर विश्वास दिलाउन बाँकी नै छ। चिने जानेको मात्र होइन कि कोही नहुनेको पनि एकै तवरले काम हुन्छ भन्ने सोच र विश्वासको वातावरण विकास गर्न सकियो भने समाजमा सरकारी निकाय र जनताको सम्बन्धमा विश्वास र भरोसा जिवन्त रहन्छ। स्वस्थ समाजको मानक भनेको सरकारी निकायप्रति जनताको अटल भरोसा पनि हो।

प्रदेश सरकारको प्रमुख उद्देश्य सुशासन, समृद्धि र स्थायित्व कायम गर्नु हो। जसका लागि प्रभावकारी प्रदेश प्रशासन अपरिहार्य छ। कुनै पनि राष्ट्रको सेवा प्रवाह प्रभावकारी भयो भने मात्र जनतामा सरकारप्रतिको विश्वास निर्माण हुन्छ। समृद्ध समाजका निम्ति सरकार र राष्ट्र सेवकले जनतामाथि सकारात्मक दृष्टिकोण निर्माण हुने अवस्था सिर्जना हुनुपर्छ। प्रशासनिक संरचनाभित्र देखिने ढिलासुस्ती र गैरजवाफदेहिता जस्ता कार्यलाई निरूत्साहित गरी जनतामा उत्पन्न हुने नकारात्मक धारणालाई कम गराउनु पर्दछ।

सेवाग्राहीलाई आवश्यक सेवा प्रदान गर्ने पहिलो निकाय कर्मचारी प्रशासन हो। तसर्थ, कर्मचारी प्रशासन सशक्त, सेवामुखी र पारदर्शी हुनु आवश्यक छ। यसका लागि सरकार, कर्मचारी र जनतबीच सन्तुलित सहकार्यको खाँचो छ। हाल सरकारी कर्मचारीहरूले जनताप्रति सकारात्मक सोच राख्न नसकेको, सेवा प्रवाहमा निष्ठा र तत्परता नदेखाएको र पारदर्शिता कमजोर हुँदै गएको गुनासो व्यापक रूपमा उठिरहेको छ। यो समस्याको समाधान नगरेसम्म प्रशासनिक सुधार असम्भव हुन्छ।

कर्मचारीका कारणले मात्र होइन प्रदेश र स्थानीय तहका कानूनबाट सिर्जना भएको तगारोका कारणले पनि जनताले समस्या भोग्नु परेको त्यहाँ कार्यरत कर्मचारीहरूको गुनासो छ। यसका साथै कतिपय अवस्थामा कानुनी अड्चनकै कारण प्रदेश संरचनामाथि अविश्वास बढिरहेको अवस्था पनि विद्यमान छ। प्रदेश संरचनामा आधारित प्रदेश निजामती ऐन र स्थानीय सरकारी सेवा सञ्चालन ऐनका प्रावधानहरूलाई कर्मचारीको भरोसायोग्य बनाएर कर्मचारी प्रशासनलाई बलियो बनाउनु प्रदेशको पहिलो दायित्व हो।

* सदस्य, प्रदेश लोकसेवा आयोग, कोशी प्रदेश।

विषय प्रवेश

राष्ट्र कल्याण र राष्ट्र सेवाका लागि विभिन्न सेवाबाट समर्पित नागरिकहरू नै राष्ट्रसेवक हुन्। राष्ट्र सेवकहरू समाजमा सकारात्मक सोच प्रवाह गर्न सक्ने निकायमा रहेका हुन्छन्।नकारात्मकताले घेरिएको समयमा सकारात्मक सोचलाई प्रवाह गर्न समाजका हरेकजसो अवयवसँग थुप्रै चुनौतीहरू हुन्छन्। तिनलाई सकारात्मक दृष्टिकोणबाट हेर्ने, समस्याको समाधान खोज्ने, आशा रोप्ने, सकारात्मक सोच जागृत गराउनु पर्ने अवस्था छ। समाजमा सकारात्मक सोच जागृत गराउनका लागि पदाशीन व्यक्तिमा आदर्श र नैतिक चरित्र अपरिहार्य छ। सार्वजनिक पद धारण गरेको व्यक्तिमा निहित उच्च नैतिक चरित्र र आदर्शले समाजलाई मार्गनिर्देश गरिरहेको हुन्छ। दृढसंकल्प र आदर्शयुक्त नैतिक प्रेरणाले सर्वसाधारणमा प्रत्यक्ष असर पार्दछ। इमान्दारी, दया, सहनशीलता, न्यायप्रति प्रतिबद्धता. लक्ष्यप्रति निष्ठाजस्ता गुणहरू आदर्शवान् व्यक्तिमा निहित रहनु पर्दछ। यिनीहरूको व्यक्तिगत आचरणले समाजलाई निर्देशित गरिरहेको हुन्छ। नैतिकताले सही र गलत, उचित र अनुचित तथा न्याय र अन्याय बीचको अन्तर छुट्याएर काम गर्ने बल दिन्छ। यसले समाजका मूल्य र आचारसंहिता निर्धारण गर्छ। त्यतिमात्र होइन नैतिकता घटना र परिस्थितिमा आधारित विवेकपूर्ण न्यायको पक्षमा उभिएको हुन्छ। आदर्श र नैतिकताको अन्योन्याश्रित सम्बन्ध रहन्छ। आदर्शवानहरूले नैतिक मूल्यलाई उजागर गर्न र प्रेरित गर्न मदत पुर्याउनुका साथै नैतिकताले आदर्श बाटोको लागि मार्गनिर्देश गरिरहेको हुन्छ। आदर्श र नैतिकता दुवैले समाजमा सकारात्मक वातावरण निर्माणमा अहम् भूमिका खेलिरहेको हुन्छ।

कर्मचारीतन्त्रभित्र आदर्श र नैतिकता ब्यूँझाउन सकियो भनेँ समाजमा सकारात्मक सोचको प्रवाह हुनसक्छ। त्यसको लागि सबैभन्दा पहिला प्रदेश र स्थानीय तहको कानूनले कर्मचारीहरूको वृत्तिविकास र सेवासुविधाको पूर्ण रूपमा जिम्मा लिनु पर्दछ। अहिले विद्यमान कानूनले कर्मचारीको वृत्तिविकास र अवकाशपछिको सेवासुविधामा कुनै भरपर्दो जिम्मा लिन सक्ने अवस्था देखिँदैन। रौँचिरा गरेर केलाउने हो भने अहिले कर्मचारीतन्त्रमा त्यसको प्रत्यक्ष प्रभाव परेको मात्र छैन कि भविष्यमा अझै बढ्दै जाने अवस्था पनि देखिन्छ।

कानुनी प्रबन्धको कारण र परिणामः

- प्रदेशमा समायोजित कर्मचारीहरूका साथै प्रदेश र स्थानीय तहमा कार्यरत कर्मचारीहरूको प्रदेशप्रतिको सकारात्मक सोच र सेवाग्राहीहरूको कर्मचारीप्रतिको सकारात्मक सोच कसरी निर्माण गर्ने? कर्मचारीले प्रदेशबाट के खोजिरहेको छ र जनताले कर्मचारीबाट कस्तो सेवाको अपेक्षा राखेको छ? यी दुई पक्षहरूबीच सामजस्यता ल्याउन के कस्ता विषयमा परिवर्तन या संसोधन गर्नुपर्छ भनेर चिन्तन गर्ने बेला भइसकेको छ।
- सरकारी सेवा प्रवाहलाई प्रभावकारी बनाउन कर्मचारीहरूले आफ्नो भूमिकालाई केवल जागिरका रूपमा नभई सेवा गर्ने जिम्मेवारीका रूपमा बुझ्न आवश्यक छ। तर, नेपालमा अधिकांश सरकारी कार्यालयमा सेवाग्राहीलाई सहज अनुभव गराउने भन्दा झन्झटिलो प्रक्रिया अपनाइन्छ।
- कर्मचारीमा प्रदेशप्रतिको सकारत्मक उर्जा दिनको लागि स्थानीय तहदेखि प्रदेश र संघीय कर्मचारीको वृत्तिविकासको लागि दोहोरो राजमार्ग निर्माण हुने गरी कानून निर्माण जरूरी छ। जसरी संघका कर्मचारी प्रदेश र स्थानीय तहमा जान पाउँछन् ठिक त्यसैगरी निश्चित तहमा पुगेपछि स्थानीय तह र प्रदेशका कर्मचारी संघमा पुग्न सक्ने कानुनी आधार निर्माण गरिनु पर्दछ। उदाहरणका लागि एघारौं तहमा कार्यरत प्रदेश र स्थानीय तहका कर्मचारीले संघका कर्मचारी सरह बाह्रौं तह (राजपत्राङ्कित) मा जान पाउने कानुनी व्यवस्था निर्माण गरिनु पर्दछ।
- स्थानीय तह र प्रदेशमा कर्मचारीहरूको बढुवा र तहवृद्धिको व्यवस्थामा परिवर्तन ल्याइनु पर्दछ। सम्बन्धित कर्मचारीले वार्षिक रूपमा सम्पादन गरेका कामको एकिन विवरण तयारी गर्नु पर्दछ। अनि मात्र बढुवा वा तहवृद्धि

गरिनु पर्दछ। कार्यसम्पादन मुल्याङ्कनको जुन अवधारणा हो त्यसको धज्जी उडाएर कर्मचारीलाई नम्बर दिएको देखिन्छ।कार्यसम्पादन मूल्याङ्कनलाई व्यवस्थित, मर्यादित, इज्जतिलो र भरोसायुक्त बनाउन मूल्याङ्कन प्रणालीमा व्यापक सुधार ल्याइनु पर्दछ। किनकि विद्यमान मूल्याङ्कन पद्दतिकै कारण काम गर्ने र नगर्ने कर्मचारीको सही हिसाबले कार्यम्पादन मूल्याङ्कन हुन नसकेको अवस्था पनि देखिन्छ।

- प्रदेश निजामती ऐन, २०८० को दफा ३० र ३१ अनुसार तहवृद्धि वा बढुवा गर्नलाई पछिल्लो ३ वर्षको औषत अंक ९० प्रतिशत आवश्यक पर्ने भएकाले त्यो ९० अंक ल्याउनको लागि त काम दिन्छ। तर कार्यसम्पादन मूल्याङ्कनमा प्रदान गरिएको अंकले कर्मचारीको खास कार्यक्षमताको भने मूल्याङ्कन हुने अवस्था देखिँदैन। तसर्थ प्रदेश र स्थानीय तहका कर्मचारीहरूको कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन पद्दतिमा तत्काल व्यापक सुधार गर्नु अपरिहार्य छ।
- स्थानीय तह र प्रदेशका समान सेवा समूह र तहका लागि प्रदेश लोक सेवा आयोगले एउटै पाठ्यक्रम र एउटै परीक्षा प्रणालीको विकास गरेको छ।स्थानीय तह र प्रदेशका कर्मचारीलाई अलग अलग बनाइरहनु भन्दा कानून नै संशोधन गरेर प्रदेश र स्थानीय तहका कर्मचारीलाई एकै बनाइनु पर्दछ। कर्मचारीहरूलाई स्थानीय तह र प्रदेशमा मात्र सीमित गराइनु उचित हुँदैन। कर्मचारीले स्थानीय तह र प्रदेशलाई बुझ्ने मौका पाउँछन्। यसो हुन सक्यो भनें सेवा प्रवाहमा सकात्मकता आउन सक्छ। त्यति मात्र होइन कर्मचारीले अलग स्थानमा जाँदा आफ्नो फरक क्षमता देखाउने अवसर पनि पाउँछन्।त्यसैले स्थानीय तह र प्रदेशका कर्मचारी एकै बनाएर दुवै तहमा आउने जाने कानुनी व्यवस्था हुनु पर्दछ। आवश्यकता, समयावधि र कर्मचारीको माग बमोजिम स्थानीय तह वा प्रदेशमा काम गर्ने अवसर दिइनु उचित हुन्छ। त्यसो गर्न सकियो भनें संघीयता कार्यान्वयनमा सहजताका साथै सेवा प्रवाहमा समेत सुधार आउन सक्छ।
- सरकारी निकायमा कर्मचारीले गरेका कार्यसम्पादनका विवरणहरूलाई स्पष्ट रूपमा प्रस्तुत गरी तुलनात्मक अध्ययन गरी पुरस्कार र दण्डको कडा व्यवस्था गरिनु पर्दछ। सार्वजनिक सेवामा रहेको कर्मचारीको मूल्याङ्कन सेवाग्राहीले पनि गरिरहेका हुन्छन्। त्यसलाई समेत आधार मानेर कर्मचारी र निकायको मूल्याङ्कन गरिनु पर्दछ। यसरी मूल्याङ्कन गर्न सक्दा राम्रो काम गर्नेलाई झनै राम्रो र राम्रो काम गर्न बाँकी रहेकाहरूले आफ्नो कार्यसम्पादन सुधार गर्ने अवसर पाउँछन्। यस्ता कार्यले समाजमा सकारात्मक सन्देश प्रवाह गर्नुका साथै कर्मचारीको कामप्रतिको जवाफदेहिता पनि बढ्न जान्छ।

सेवामुखी प्रशासन विकास गर्ने उपायहरूः

नेपालमा २०७२ सालको संविधानमार्फत् संघीय शासन प्रणालीको अभ्यास सुरू भएको हो। यसअघि लामो समयसम्म केन्द्रीकृत शासन प्रणाली रहँदा सेवा प्रवाहको पहुँच कमजोर, असमान र ढिलासुस्तीपूर्ण थियो। संघीयता कार्यान्वयनसँगै सेवा प्रवाहको विकेन्द्रीकरणको अवधारणा स्थापित भएको छ। यसले प्रशासनलाई स्थानीयस्तरमै प्रभावकारी बनाउने अपेक्षा गरिएको छ। तर संघीय संरचनालाई प्रभावकारी बनाउन सरकार, कर्मचारी र सेवाग्राहीबीचको विश्वासको सम्बन्ध स्थापित हुनु एकदमै जरूरी छ। किनभने संघीयताको मुख्य लक्ष्य सेवाग्राहीलाई नजिकबाट सेवा प्रदान गर्नु हो। प्रदेश र स्थानीय तहमा दक्ष कर्मचारीहरूको व्यवस्थापन अझै पनि चुनौतीपूर्ण बनिरहेको छ। त्यसका लागि कर्मचारी व्यवस्थापनमा व्यापक सुधार ल्याउन जरूरी छ। प्रदेश र स्थानीय तहमा बनेका विभिन्न राजनीतिक दल निकटका यूनियनहरूको सट्टामा एउटा स्वतन्त्र कर्मचारी युनियनको व्यवस्था गरिनु पर्दछ। प्रदेश र स्थानीय तहको कर्मचारी व्यवस्थापन सम्बन्धी ऐन, नियमावली र निर्देशिकामा एकरूपता पनि उत्तिकै आवश्यक देखिन्छ।

संघ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच कर्मचारी विवरणमा एकीकृत डिजिटल सेवा प्रणाली लागू गर्नु पर्दछ। स्थानीय तह र

प्रदेशमा सिफारिस भएका, तहवृद्धि भएका र बढुवा भएका कर्मचारीहरूलाई कानुनी रूपमा संघले पनि पहिचान गर्न सक्ने गरी एकीकृत अभिलेख प्रणालीको व्यवस्था गर्नु पर्दछ। किनभने अहिलेको प्रणाली अनुसार संघले स्थानीय तह र प्रदेशका कर्मचारीलाई पहिचान गर्न सकिरहेको अवस्था देखिँदैन। यसका अलावा सेवामुखी प्रशासनका लागि देहाय बमोजिमको व्यवस्था गर्नु आवश्यक देखिन्छः

- सेवाग्राहीलाई सम्मानजनक व्यवहार गर्ने संस्कार विकास गर्न कर्मचारीहरूको नियमित अनुगमन र सेवाग्राहीबाट पृष्ठपोषणको व्यवस्था हुनु पर्दछ।
- सेवा प्रक्रियालाई सरल, सहज र प्रविधिमैत्री बनाउँदै कर्मचारीलाई प्रविधिमैत्री बन्न अभिप्रेरित गर्नुका साथै कानुनी रूपमा सहज ढंगले सेवाग्राहीका काम गर्न अभिप्रेरित गर्ने परिपाटीको विकास हुनु पर्दछ।
- पृष्ठपोषण प्रणाली मार्फत् सेवाग्राहीको सन्तुष्टि मापन गरेर त्यसलाई कार्यसम्पादन मूल्याङ्कनमा आधारित बनाएर कर्मचारीको बढुवा र तहवृद्धिको मापन गर्ने व्यवस्था लागू गरिनु पर्छ।
- सरकारी कार्यालयहरूमा पारदर्शिताका साथै सेवाग्राहीहरूलाई सेवा लिने प्रक्रियाबारे प्रस्ट जानकारी गराएर सेवा प्रवाहमा हुने ढिलासुस्ती र अनियमिततालाई रोक्ने व्यवस्था हुनु पर्दछ।
- डिजिटल प्रविधिको उपयोग गरेर सरकारी सेवा अनलाईन मार्फत् उपलब्ध गराउने व्यवस्था हुनु पर्दछ।
- सेवा प्रवाहका प्रत्येक चरण नागरिकले अनुगमन गर्न मिल्ने ई-ट्र्याकिङ प्रणाली लागू गर्नु पर्दछ।
- सेवाग्राहीका गुनासो सम्बोधन गर्न स्वचालित उजुरी व्यवस्थापन प्रणाली लागू गर्नु पर्दछ।
- हरेक सरकारी कार्यालयमा हेल्प डेस्क स्थापना गरी सेवाग्राहीलाई सहयोग प्रदान गर्नुका साथै उनीहरूको गुनासो सम्बोधनका लागि नियमित अनुगमन प्रणालीको विकास गर्नु पर्दछ।
- सेवाग्राहीको गुनासोको तत्काल समाधानका लागि कर्मचारीलाई दायित्व प्रदान गर्नु पर्दछ।
- सरकारी सेवा प्रवाहलाई प्रविधिमैत्री बनाएर डिजिटल प्रणाली मार्फत् छिटो, पारदर्शी र सुलभ बनाउनु पर्दछ। त्यसका लागि सरकारी सेवालाई मोबाइल एप्स, वेब पोर्टल र डिजिटल प्रविधिमार्फत् सहज पहुँचयोग्य बनाउनु पर्दछ।
- कर्मचारीहरूका साथै सरकारी निकायको समेत कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन गर्ने प्रणाली प्रयोग गर्नुका साथै सेवाग्राहीलाई आफ्नो सेवा सम्बन्धी अद्यावधिक जानकारी प्रदान गर्ने स्वचालित एसएमएस तथा इमेल प्रणाली लागू गर्नु पर्दछ।
- प्रविधिको उचित प्रयोग गरेर कर्मचारी प्रशासन सहज, पारदर्शी, र सेवाग्राहीमैत्री बनाई नागरिकलाई आफू पनि नीति निर्माण प्रक्रियामा समावेश भएको महसुस गराउनु पर्दछ।

यी उपायहरू अवलम्वन गर्न सकियो भने सरकारप्रतिको विश्वास सकारात्मक बन्दै जानुका साथै सेवा प्रवाहमा सुधार हुने अपेक्षा गर्न सकिन्छ। यसबाट संघीय व्यवस्थाप्रतिको नकारात्मक धारणामा समेत स्वतः परिवर्तन आउनेछ। कर्मचारी प्रशासनमा सुधार ल्याउन सरकारको नीतिगत निर्णय महत्त्वपूर्ण हुन्छ। प्रभावकारी नीति बिना सरकारी कर्मचारीहरूलाई सेवामुखी बनाउन सकिँदैन।

कर्मचारीहरूको मनोबल बढाउने उपायहरूः

- निष्पक्ष मूल्याङ्कन प्रणाली लागू गर्दै उत्कृष्ट कार्य गर्ने कर्मचारीलाई पदोन्नति तथा आर्थिक प्रोत्साहन प्रदान गर्ने।
- परिवारको स्वास्थ्य शिक्षा र बासको जिम्मा सरकारले लिनुपर्छ। निजी विद्यालयको जस्तै शिक्षा सेवा, निजी स्वास्थ्य संस्थाको जस्तै स्वास्थ्य सेवा जिम्मा सरकारले लिनुपर्छ।
- अगाडि बढ्नको लागि सुरक्षाको प्रत्याभूति गरी कर्मचारीहरूलाई निष्पक्ष प्रशासनिक संरचना प्रदान गर्ने।

- कर्मचारीहरूको सम्पत्ति विवरण अनिवार्य रूपमा सार्वजनिक गर्ने।
- अनियमितता भित्र्याउने प्रक्रियालाई हटाउन डिजिटल बिलिङ प्रणाली लागू गर्ने।
- स्वतन्त्र प्रशासनिक अनुगमन निकायहरूलाई थप अधिकार प्रदान गर्ने।
- जनतामा सकारात्मक सन्देश प्रवाह गर्न सरकारी सेवाको गुणस्तर सुधार नगरी सम्भव छैन भन्ने यथार्थलाई मनन् गर्दै सोही अनुसारको नीति कार्यान्वयन गर्ने।
- प्रत्येक सरकारी कार्यालयले सेवा प्रवाहमा ग्यारेन्टी प्रणाली लागू गर्ने।
- सेवाग्राहीलाई सेवा लिनका लागि समन्वयात्मक र एकद्वार प्रणालीको विकास गर्ने।
- सरकारी सेवाका गुणस्तर मापनका लागि स्वतन्त्र मूल्याङ्कन निकाय स्थापना गर्ने।
- कर्मचारीहरूको मनोबल उच्च राख्नका लागि तलब र अन्य भत्ताका साथै पुरस्कार, सम्मान र नियमित वृत्तिविकासको अवसर प्रदान गर्ने।
- कोशी प्रदेशका विभिन्न पर्यटकीयस्थलहरूमा अवलोकन भ्रमणको अवसर प्रदान गरेर त्यहाँको सम्भावना चुनौतीका बारेमा प्रतिवेदन तयार गर्न लगाउने। यसले कर्मचारीहरूमा सिर्जनशील क्षमताको विकास गर्नुका साथै कार्यसम्पादनको गुणस्तर बढाउन सहयोग पुग्नेछ।
- क्षमता र रूची अनुसारका सिर्जनात्मक क्षमता अभिवृद्धिका लागि योजना निर्माणमा कर्मचारीलाई प्रत्यक्ष संलग्न गराउने।
- कर्मचारीहरूलाई काम र जीवनको सन्तुलन कायम गराउँदै शारीरिक र मानसिक रूपमा स्वस्थ बनाउन ध्यान र योगाभ्यास मार्फत् सकारात्मक उर्जा बढाउने कार्यक्रममा संलग्न गराउने।
- कर्मचारीहरूलाई नियमित रूपमा सम्वाद, छलफल र निर्णय प्रक्रियामा संलग्न गराउने।
- जिम्मेवारी अनुसारको आधुनिक प्रविधियुक्त सीप र स्तर वृद्धिका लागि नियमित तालिमको व्यवस्था गर्ने।

परिणाममुखी प्रदेश प्रशासनका आधारहरू

- प्रदेश सचिव र स्थानीय तहको प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत प्रदेश लोक सेवा आयोगले नै सिफारिस गर्ने व्यवस्था गर्नु पर्दछ। किनभने प्रदेश र स्थानीय तहको कर्मचारी प्रदेश मातहतकै भए भने कामप्रतिको जिम्मेवारी र जवाफदेहितामा अभिवृद्धि हुने अपेक्षा गर्न सकिन्छ।
- तहवृद्धि या बढुवा भएका कर्मचारीको क्षमता विकास हुनु नपर्ने र उमेर बढेकै भरमा उनीहरू माथिल्लो तहमा जाने व्यवस्थामा तत्कालै सुधार गर्नुपर्छ। त्यसले गर्दा कर्मचारीले आफू अनुकुल वा प्रतिकूल कानूनका दफा हेरेर हेरफेरका लागि पहुँचवाला समक्ष धाउने प्रवृत्ति हाबी हुँदै गएको छ। कर्मचारीहरूले कार्यालयमै बसेर तोकिएको जिम्मेवारी बहन गर्दा नियमित वृत्तिविकासको अवसर पाउने स्पष्ट कानुनी व्यवस्था गर्नुपर्छ।
- प्रदेश सरकार र प्रदेश लोक सेवा आयोगका बीचमा सह-अस्तित्व, समन्वयको सिद्धान्त र आयोगको मूल्य-मान्यता अनुरूप आपसी सम्बन्धलाई सुदृढ गर्दै लानु पर्छ। प्रदेश सरकारले कर्मचारी प्रशासन सम्बन्धी कानून कार्यान्वयनका क्रममा देखिएका समस्या आपसी वार्ताद्वारा निराकरण गर्दै लैजानु पर्छ। प्रदेश लोक सेवा आयोगले विधि, प्रक्रिया, स्थापित मूल्य-मान्यता र सिद्धान्तको आधारमा गर्ने कार्य सम्पादन गर्दै आएको अवस्था छ। कहिले काहीं सञ्चार माध्यममा आयोगले विधि र प्रक्रिया पूरा गरी सम्पादन गरेको कार्यलाई लिएर अनर्गल प्रचार गरेर आयोगका पदाधिकारीको बदनाम गर्ने कार्य गरेको विषयलाई गम्भीर रूपमा लिनुपर्छ। यस्ता कार्यले आयोगको गरिमामा आँच पुग्नुका साथै यसप्रतिको आम नागरिकको विश्वास र भरोसामा ठेस पुर्‍याउने अवस्था आउने हुँदा यस्ता प्रकारका

क्रियाकलापलाई प्रदेश सरकार र आयोगले निरूत्साहित गर्दै लैजानु पर्छ।

- अहिलेको अवस्थामा सरोकारवाला सबै पक्ष एकजुट भएर बौद्धिक पलायनसँगै जनतामा छाएको चरम निराशालाई आशामा बदल्नु पर्ने अवस्था छ। त्यसका लागि शासकीय शैलीमा सुधार ल्याउन जरूरी छ। सरकार र आम नागरिकले लोक सेवा आयोगको कठिन परीक्षा पास गरेर आएका निजामती कर्मचारीहरूबाट काबिल र क्षमतावान् जनशक्तिको अपेक्षा गरिरहेको हुन्छ। तर आम नागरिकबाट त्यो अपेक्षा विपरीत कर्मचारीले काममा ढिलासुस्ती गरेको गुनासो सर्वत्र सुन्न पाइन्छ। सबै पक्ष मिलेर संघीयताको मर्म र भावना अनुरूप लोक सेवाबाट तोकिएको मापदण्ड पूरा गरेर सिफारिस भएका कर्मचारीहरूलाई प्रदेश वा स्थानीय तहमा जहाँ गएर भए पनि निर्धक्कसँग काम गर्छु भन्ने वातावरण निर्माण गर्नु नै अहिलेको प्रमुख प्राथमिकता र चुनौती दुवै हो। विगतमा स्थापित केन्द्रीकृत मानसिकतामा सिंहदरबार ताक्नेहरूले अहिले गाउँपालिकाभन्दा पनि प्रदेशका मन्त्रालय तथा स्थानीय तहका महानगरपालिका र नगरपालिका नै ताक्ने अवस्था विद्यमान छ। यो अवस्थालाई चिरेर संघीयताको मर्म र भावना अनुसारको तोकिएको जिम्मेवारी पूरा गरेर आशातीत परिणाम आउने वातावरण कर्मचारीलाई तयार गरिदिनुपर्छ।
- निजी स्वार्थ र दबाबका आधारमा ऐनका दफाहरू एक पटकको संसोधनमा हटाउने र फेरि अर्को संसोधनमा राख्ने कार्यलाई कदापि प्रोत्साहित गरिनु हुँदैन। यसरी कानूनलाई स्वार्थ अनुसार प्रयोग गर्ने प्रवृत्तिले प्रदेश सरकारप्रतिको विश्वसनीयता र भरोसा टुट्ने मात्र होइन अन्ततः संघीय व्यवस्था प्रति नै वितृष्णा पैदा गर्ने खतरा उत्पन्न हुन्छ। कानून अनुसार व्यक्तिको सकारात्मक स्वार्थ बन्नुपर्छ। न कि व्यक्तिको स्वार्थ अनुसार कानून बनिन निरुत्साहित हुनुपर्छ।
- कानुनी छिद्रलाई समातेर आफू अनुकूलको कानुनी व्याख्या गर्ने र लिनुपर्ने सेवा सुविधाको लागि आयोगलाई र सरकारलाई दिने दबाबले पनि प्रदेश लोक सेवा आयोग र पदाधिकारीले अनावश्यक आक्षेप र सास्ती बेहोर्नु पर्ने स्थिति दोहोरिनु हुँदैन।

प्रदेश लोक सेवा आयोगहरू कतिपय कामका लागि लोक सेवा आयोगको भर पर्नुपर्ने अवस्थाले यसको हस्तक्षेपबाट बच्नका लागि पनि प्रदेशले केही महत्वपूर्ण काम गर्नु पर्ने देखिन्छः

- प्रदेशका प्राज्ञिक निकायसँग समन्वय र सहकार्य गरेर दक्ष/विज्ञहरू उत्पादनका लागि दीर्घकालीन रणनीति र कार्ययोजना तयार गरी कार्यान्वयनमा ल्याउने।
- प्रदेश र स्थानीय तहका कर्मचारीहरूको छुट्टै पोशाक निर्धारण गर्ने।
- एघारौं तहभन्दा माथिका पदमा जाने कानुनी बाटो खुलाका लागि पहल गर्ने।
- बढुवा र तहवृद्धि गरिएका कर्मचारीहरूको कार्यरत रहँदा र अवकाशपछिको सेवा सुविधा प्रदेश सरकारले नै सुनिष्चित गर्ने।
- सिफारिस भएका, तहबृद्धि र बढुवा भएका सबै तहका कर्मचारीलाई अनिवार्य रूपमा सेवासम्बन्धी तालिमको व्यवस्था गर्ने। साथै प्रदेश र स्थानीय तहको संरचना अनुरूपका अभिमुखीकरण कार्यक्रमहरू निरन्तर सञ्चालन गर्नुपर्दछ।
- प्रशासन व्यवस्थापन लगायतका विषयलाई व्यवस्थित गर्न प्रदेशको लगानीमा थिङ्क ट्याङ्कहरू उत्पादनका साथै जनमुखी प्रशासन निर्माणका लागि दीर्घकालीन कार्ययोजना कार्यान्वयन गर्ने।
- गोल्डमेडलिष्टहरूलाई सरकारी सेवामा आकर्षित गराउने प्रावधानलाई उच्च प्राथमिकतामा राखेर सोका लागि आवश्यक कानुनी प्रबन्ध मिलाउने।

- विश्वविद्यालय र अन्य शिक्षालयहरूसँग समन्वय गरेर तालिम प्राप्त विज्ञ उत्पादन जोड दिनुपर्दछ।

निष्कर्ष

संघीयता कार्यान्वयनमा आएपछि सरकारी सेवा प्रवाहमा सुधार आएको छ। तर अझै धेरै सुधार गर्न बाँकी छ। संघीय संरचनामा स्पष्ट कार्यविभाजन, दक्ष कर्मचारी व्यवस्थापन, आर्थिक स्वायत्तता र प्रविधिमैत्री सेवा प्रणाली लागू गरिएमा मात्र संघीयता सफल बन्न सक्छ। संघीयता केवल शासनको पुनःसंरचना मात्र होइन, जनतासँग सरकारको सम्बन्ध बलियो बनाउने अवसर पनि हो। त्यसैले सरकार, कर्मचारी र सेवाग्राहीबीचको विश्वासको सेतु बलियो बनाउन प्रशानिक सेवाप्रवाहमा सुधारको विकल्प छैन।

कर्मचारी प्रशासन, सरकारी नीति र सेवाग्राही आम नागरिकबीचको सम्बन्ध सुधार नगरी सरकारप्रति पूर्ण भरोसा गर्ने अवस्थाको सिर्जना हुँदैन। सेवाप्रवाहलाई प्रभावकारी र उत्तदायी बनाउन कर्मचारीहरूलाई सेवामुखी बनाउँदै आवश्यक नीतिगत सुधार गरेर जनताको विश्वास जित्न प्रत्येक तहको सरकारको प्रमुख दायित्व हो। अतः माथि उल्लिखित उपायहरूको प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन भए मात्र कर्मचारी प्रशासन सशक्त र परिणाममुखी बन्न सक्छ। कर्मचारी प्रशासन सशक्त भयो भने आम नागरिकको सरकारप्रतिको विश्वासमा अभिवृद्धि हुनुका साथै स्वस्फूर्त रूपमा सकारात्मक उत्प्रेरणा र सामाजिक ऊर्जा प्राप्त हुन्छ। वास्तवमा राष्ट्रले सुशासन, पारदर्शिता र समृद्धि हासिल गर्नु भनेको अन्ततः आम नागरिकले सरकारप्रति भरोसा र विश्वास गर्ने वातावरण परिस्थिति निर्माण हुनु हो। त्यति भयो भने मात्र राष्ट्रको आवश्यकता र परिणामुखी प्रशासनको सकारात्मक अपेक्षा पूरा हुनेछ।

सन्दर्भसूची

- नेपालको संविधान, २०७२।
- कर्मचारी समायोजन ऐन, २०७५।
- निजामती सेवा ऐन, २०४९।
- प्रदेश स्थानीय सरकारी सेवा ऐन, २०८०, कोशी प्रदेश।
- कोशी प्रदेश निजामती सेवा ऐन, २०७९, कोशी प्रदेश।

स्थानीय सरकार, संविधानको अधिकार र कार्यान्वयन

✍ रण बहादुर राई*

नेपालको संविधानले संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक शासन व्यवस्थाको माध्यमद्वारा दिगो शान्ति, सुशासन, विकास र समृद्धिको आकांक्षा पूरा गर्न प्रतिबद्धता व्यक्त गरेको छ। संविधानको भाग ५ मा राज्यको संरचना र राज्यशक्तिको बाँडफाँट रहेको छ। राज्यको संरचनामा संघ, प्रदेश र स्थानीय तह गरी तीन तहको व्यवस्था गरिएको छ भने राज्यशक्तिको बाँडफाँट संविधानको धारा ५७ बमोजिम अनुसूचीहरूमा तोकिएको छ। संविधानको धारा ५९ मा आर्थिक अधिकारको प्रयोग सम्बन्धी व्यवस्था रहेको छ।

संविधानको धारा ५७ को उपधारा (४) ले स्थानीय तहको अधिकार अनुसूची ८ मा उल्लिखित विषयमा निहित रहनेछ भने उपधारा (५) मा संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको साझा अधिकार अनुसूची ९ मा उल्लिखित विषयमा निहित रहनेछ। संविधानको धारा ६० मा राज्य स्रोतको बाँडफाँटमा संघ, प्रदेश र स्थानीय तहहरूले आफ्नो आर्थिक अधिकार क्षेत्रभित्रका विषयमा कर लगाउने र ती स्रोतहरूबाट राजस्व उठाउन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ।

संविधानको भाग १७ को धारा २१४ मा स्थानीय तहको कार्यकारिणी अधिकारको बारेमा उल्लेख गरिएको छ भने स्थानीय कार्यकारिणी अधिकार अनुसूची ८ र अनुसूची ९ बमोजिमको सूचीमा उल्लेख भए बमोजिम हुनेछ। संविधानको धारा २२७ ले गाउँ र नगरसभासम्बन्धी अन्य व्यवस्थामा गाउँ र नगरसभाको सञ्चालन, बैठक कार्यविधि, समिति गठन, सदस्यको पद रिक्त हुने अवस्था, गाउँ वा नगरसभाको सदस्यले पाउने सुविधा, गाउँ वा नगरपालिकाको कर्मचारी र कार्यालयसम्बन्धी अन्य व्यवस्था प्रदेश कानून बमोजिम हुने व्यवस्था गरेको छ।

संविधानको धारा ३०३ मा स्थानीय निकायसम्बन्धी व्यवस्थामा यो संविधान प्रारम्भ हुँदाको बखत कायम रहेको स्थानीय निकायहरू यो संविधान बमोजिम स्थानीय तहको संख्या र क्षेत्र निर्धारण नभएसम्म कायम रहने व्यवस्था गरिएको छ। संविधानको धारा ३०७ मा संक्षिप्त नाम र प्रारम्भमा यो संविधानलाई नेपालको संविधान भनिएको छ।

संविधानको कार्यान्वयन तथा प्रशासन पुनःसंरचनाको लागि संघीयता कार्यान्वयन तथा प्रशासन पुनःसंरचना निर्देशक समिति र संघीयता कार्यान्वयन तथा प्रशासन पुनःसंरचना समन्वय समिति गठन गरी वि.स. २०७३ मा संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको संगठन संरचना तयार गरी तीनै सरकारको कार्यहरूको विस्तृतीकरणको कार्य सम्पन्न गरिएको थियो। स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ ले स्थानीय नेतृत्वको विकास गर्दै स्थानीय शासन पद्धतिलाई सुदृढ गरी स्थानीय तहमा विधायकी कार्यकारीणी र न्यायिक अभ्यासलाई संस्थागत गरी विविध आवश्यकता र रुचीलाई कार्यकुशलता र प्रभावकारी रूपमा सार्वजनिक सेवाको अभिवृद्धि गरी विकास र समृद्धिको आकांक्षा पूरा गर्ने उद्देश्य राखेको छ।

नेपालमा संघीयताको अभ्यास भएको झण्डै एक दशक नजिक पुगेको छ। सिंहदरबारको अधिकार घरघरमा भन्ने नारालाई सफल बनाउन शीघ्र र सुलभ रूपमा घरदैलोमा सरकारले जनतालाई सेवा दिनु स्थानीय सरकारको जिम्मेवारी हो। संघीयतामा तीनै तहले कानून बनाउन पाउने अधिकार र राज्यशक्तिको बाँडफाँटलाई सार्वभौम अधिकारको रूपमा स्पष्ट

* नगर प्रमुख, सूर्योदय नगरपालिका, कोशी प्रदेश

गरिएको छ। एकात्मक राज्यप्रणालीमा कानून बनाउने एकल विधायिका हुन्छ भने संघीयतामा एक भन्दा बढी कानून बनाउने विधायिका हुन्छन्। कानूनको निर्माण प्रक्रिया, सिद्धान्त, क्षमता कार्यकुशलताको साथ भएमा मात्रै सार्वजनिक सेवामा अभिवृद्धि हुन्छ, बढी लागत-प्रभावी हुने, जनताको दैनिक जीवनयापनमा प्रभावकारीरूपमा असर देखिन्छ।

पहिला स्थानीय तहको निर्वाचन सम्पन्न भएपछि संघीयताको औपचारिक कार्यान्वयन प्रारम्भ भएको थियो। स्थानीय सरकारको पहिलो जिम्मेवारी भनेको कानून निर्माण गर्नु थियो। यो नयाँ अभ्यास भएको हुनाले निकै चुनौतीपूर्ण थियो। स्थानीय सरकारसँग न त कानून बनाउने अनुभव, न त कर्मचारी, संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयको किस्ता-किस्तामा आएको नमूना कानून नै स्थानीय सरकारको श्रोत थियो। स्थानीय सरकारले बनाएका कानूनहरू के सबै सैद्धान्तिक, प्रक्रियागत र एकल वा साझा अधिकारका सूची अनुरूप नै छन् त? संघ, प्रदेश र स्थानीय तह (समन्वय तथा अन्तर समन्वय) ऐन, २०७७ को दफा (४) को कानून वा नीति बनाउदा विचार गर्नुपर्ने भन्ने व्यवस्था अनुसार नै निर्माण भएको छन् त? यहि ऐन,को दफा (१३) कानूनको प्रकाशन र अभिलेख अनुसार बनिएका कानूनहरूको नेपाल सरकारको कानून न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयले समीक्षा, प्रतिक्रिया, संवाद, अन्तरक्रिया बारेमा स्थानीय सरकारलाई जानकारी समेत छैन।

कानून निर्माण गर्ने तर प्रभाव नपर्ने, स्थानीय सरकार जनप्रतिनिधिहरू लामबद्ध भएर टुक्रे आयोजनाहरू माग गर्न सिंहदरबार पुग्नेक्रम निरन्तर बढ्दो छ। संविधान कार्यान्वयनमा आएको दशक पुग्न लाग्यो, तर स्थानीय निकाय भन्न अझै छोडेका छैनौं। यसले गर्दा मुलुक संघीयता गएपनि विकेन्द्रीकरणकै अभ्यासको अनुभूति हुन्छ। स्थानीय सरकारले बनाएको कानून सदैव तल हुन्छ भन्ने भ्रम छ। साझा अधिकारको सूची र एकल अधिकारको सूचीको बारेमा स्थानीय सरकार अझै स्पष्ट नहुनु पनि संघीयता कार्यान्वयनको कमजोरी पक्ष हो।

संघ, प्रदेश र स्थानीय तह (समन्वय तथा अन्तरसम्बन्ध) ऐन, २०७७ को दफा (६) को साझा अधिकारको कार्यान्वयनको उपदफा (४) ले "संविधानको अनुसूची ९ को विषयमा संघीय कानून नबनेको अवस्थामा प्रदेशले र संघीय वा प्रदेश कानून नबनेको अवस्थामा स्थानीय तहले संविधान र यस ऐनको अधीनमा रही आवश्यक कानून बनाउन वा सो विषयको कार्यान्वयन गर्न सक्नेछन्" भनेर साझा अधिकारको व्यवस्था भए तापनि स्थानीय सरकारले एकल अधिकार सूचीको विषयहरूमा बनाएका कानूनसमेत कार्यान्वयनमा ल्याउन सकेको छैन।

उदाहरणको निम्ति संघको अधिकारको सूचीको विषय क्र.स. १५ मा केन्द्रीय विश्वविद्यालय, केन्द्रीय स्तरका प्रज्ञा प्रतिष्ठान, विश्वविद्यालय मापदण्ड र नियमन, केन्द्रीय पुस्तकालय छन् भने अनुसूची ६ मा प्रदेश सरकारको अधिकार सूची विषयहरूको क्र.स. ६ मा प्रदेश विश्वविद्यालय, उच्च शिक्षा, पुस्तकालय, संग्रहालय छन् भने स्थानीय तहको अधिकार सूची विषयहरूको क्र.स. ८ मा आधारभूत र माध्यमिक शिक्षा रहेको छ। नेपालको संविधानको अनुसूची ९ मा संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको अधिकार साझा सूचीको विषयहरूको क्र.स. २ मा शिक्षा, खेलकुद र पत्रपत्रिका भनी सूचीकृत गरेको छ। संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको अधिकारको प्रकृति र सीमा स्पष्ट रूपमा संविधानमा भए तापनि स्थानीय तहले बनाएको कानून कार्यान्वयनमा आउन सकेको छैन।

जिल्ला शिक्षा समन्वय एकाइको नाममा असफल बनाउन केन्द्र सरकार लागेको छ। संघीय शिक्षा ऐन निर्माण हुन नसक्दा स्थानीय तहले गर्न सक्ने कार्यहरूमा असर गरेको छ। शिक्षाका कार्यक्रमहरू प्रभावकारी हुन सकेका छैनन्। संविधानको अनुसूची ८ स्थानीय तहको अधिकार सूचीको क्र.सं.१४ मा घरजग्गा धनीपूर्जा वितरण एकल अधिकारको विषय भए तापनि संघ सरकारले एकल अधिकारको अतिक्रमण गरेको छ। तेस्तै सोही अनुसूचीको क्र.सं. १२ मा गाउँ सभा नगरसभा जिल्ला सभा भए तापनि यही विषयलाई संविधानको धारा २२७ मा प्रदेश कानूनबमोजिम हुनेछ भनिएको छ। स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा ७४ को उपदफा २ ले स्थानीय तहले सार्वजनिक खरिद

नियमावली बनाई लागू गर्ने व्यवस्था हुँदाहुँदै पनि यसलाई व्यवस्थित गर्न स्थानीय सरकार चुकेको देखिन्छ।

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ अनुसार दफा ११ को उपदफा ४ को ८ अनुसार स्थानीय तहले सघसंस्था दर्ता र नविकरण गर्ने अधिकार हुँदाहुँदै पनि दर्ता ऐन, २०३४ खारेज नभएको हुनाले स्थानीयमा निकै ठूलो भ्रम पैदा गरेको छ। स्थानीय तहहरूले धेरै कानूनहरू निर्माण गरिसकेका छन्। तर बनाएका कानूनहरूले स्थानीयवासीको निम्ति आवश्यक पर्ने शिक्षा, कृषि, स्वास्थ्य, विमा, सामाजिक, आर्थिक पूर्वाधारको निम्ति सहजीकरण गर्ने औजारको रूपमा भयो या भएन भन्ने बारेमा कमैमात्र समीक्षा भएको देखिन्छ।

स्थानीय सरकारले बनाएका कानूनहरू साच्चै स्थानीयवासीको निम्ति प्रभावकारी छन् कि छैनन् भन्ने बारेमा अन्तरसमन्वय परिषद्को महत्वपूर्ण विषय बन्नु पर्छ। संघ सरकारको आयु एकदमै कम हुने हुनाले संघीयताको कार्यान्वयनमा जटिलता पैदा भएको छ। संघीयताको बारेमा उठेका भ्रम, आशङ्का र अविश्वासको अन्त्य गर्न सम्बन्धित मन्त्रालयले स्थानीय सरकारहरूसँग परामर्श गरी संसदमा विधेयक प्रस्तुत गर्ने परिपाटीको निरन्तरता दिनु पर्दछ। साझा अधिकार सूचीका विषयहरूमा संघ सरकारले कानून निर्माण नगरेको हुनाले पनि स्थानीय सरकारलाई काम गर्न असहज भएको छ। संघ सरकारले साझा अधिकारको सूचीमा रहेका विषयमा कानून निर्माण गरी साझेदारी, पारस्परिक समन्वय, परामर्श र सहकार्यमा जोड दिएमा दिगो शान्ति, सुशासन, विकास र समृद्धिको आकांक्षा पूरा गर्न सकिन्छ।

कोशी प्रदेश लगानी सम्मेलन २०८२ र निजी क्षेत्रको अपेक्षा

✍ डा. मोहन कुमार सुबेदी*

शब्दकुञ्जी (Key Words): निजी क्षेत्र, नीतिगत स्थायित्व, लगानी सुरक्षा, डायस्पोरा फन्ड र सार्वजनिक निजी साझेदारी

पृष्ठभूमीः

निजी क्षेत्रले सदैव राजनीतिक र नीतिगत स्थायित्व एवं दिर्घकालीनरूपमा लगानी सुरक्षाको ग्यारेन्टीलाई बटमलाईन मागको रूपमा बसौंदेखि अघिसार्दै आईरहेका छन। नीतिगत क्षेत्रमा रहेका वाधा ब्यवधानहरूको सुधार अनि राजनीतिक र नीतिगत स्थायित्वसँगसँगै लगानी सुरक्षाको ग्यारेन्टी हुन सक्यो भने मात्र मुलुकमा लगानीमैत्री वातावरण बन्न गई स्वदेशी तथा विदेशी दुवै लगानी बढाउन सकिने हुन्छ। यसकालागि सरकारले दिगो र ठुला पूर्वाधारहरूमा लगानी गर्नु आवश्यक हुन्छ अनि यस्तो लगानीमा निजी क्षेत्र उत्प्रेरकका रूपमा आउन सदैव तयार देखिन्छ। तर, बिगतलाई फर्केर हेर्दा नेपालमा लामो समयदेखि राजनीतिक उतारचढाव र सरकार परिवर्तनको घनचक्करमा रुमलिएर बस्न वाध्य भयो। सरकार परिवर्तनसँगै नीति परिवर्तन हुँदा लगानीकर्ता सधैं दोधारमा पर्ने गरेको देखिएको छ। अहिले आएर नेपालका दुई ठुलादल एकैठाउँमा आएर सरकार निर्माण गरेसँगै अब सरकारको स्थायित्व भई यस्ता समस्या हल हुँदैजाने अपेक्षा गरिएको छ। नीतिगत स्थायित्व एवं लगानी सुरक्षाको ग्यारेन्टी गर्दै मल्टीमोडेल यातायात संरचना, जलविद्युत् एवं पर्यटन पूर्वाधारहरू, केबलकार लगायतका आर्थिक वृद्धिमा टेवा पुर्याउन सक्ने खालका परियोजनाहरूमा लगानी भित्र्याउन सक्ने हो भने यस्ता परियोजना कुनैपनि क्षेत्रका लागि "गेमचेन्जर" परियोजना साबित हुन सक्छन। यसका साथै कोभिड पछिका बर्षहरूमा देखिएको आर्थिक मन्दीलाई सम्बोधन गर्न उद्यमी व्यवसायी एवं सर्वसाधारणको मनोबल उच्च बनाई आर्थिक गतिविधि बढाउन माग सिर्जना गर्ने किसिमका कार्यक्रमहरू तिनै तहका सरकारले आआफ्ना बजेटमा ल्याउनुपर्ने देखिन्छ। त्यस्तै, धेरै समस्यामा परेका निर्यातमूलक तथा आयात प्रतिस्थापन गर्ने क्षेत्रहरूले समेत राज्यबाट बिशेष संरक्षण खोजी रहेको अवस्था छ।

निजी क्षेत्रसँग जोड्ने पुल अर्गनाइजेशनको रूपमा लगानी प्राधिकरण

नेपालमा सार्वजनिक निजी सहकारी साझेदारी मार्फत परियोजना बिकास, लगानी प्रवर्द्धन, लगानी सम्बन्धी नीतिगत तथा कानुनी सुधारका मध्यमबाट स्वदेशी तथा बिदेशी लगानीकर्ताहरू र सरकारबीच लगानी सहजकर्ताको भूमिकाका निम्ति एकद्वार प्रणालीका माध्यमबाट लगानी सम्बन्धी सम्पूर्ण कार्य गर्न "नोडल एजेन्सी" को रूपमा स्थापित केन्द्रिय निकाय लगानी बोर्ड स्थापना भएको झन्डै एक दशक पछि मात्र प्रदेशस्तरमा कोशी प्रदेश लगानी प्राधिकरण स्थापना भएको हो। प्रदेशका माननीय मुख्यमन्त्री अध्यक्ष, प्रदेश सरकारका ६ जना माननीय मन्त्रीहरू, प्रदेश योजना आयोगका उपाध्यक्ष र प्रदेश सरकारका प्रमुख सचिब पदेन सदस्य रहेको तथा प्रदेशका बिभिन्न क्षेत्रका कम्तिमा एक महिला सहित ३ जना सदस्य मनोनयन हुने तथा प्रमुख कार्यकारी अधिकृत सदस्य सचिव रहने ब्यवस्था लगानी प्राधिकरणमा रहेको छ। सीमित साधन स्रोत, नयाँ संरचना, कानूनको अभाब तथा नयाँ कर्मचारी संरचना आदि जस्ता बिभिन्न चुनौतीका बिच

* कोशी प्रदेशका माननीय मुख्यमन्त्री हिक्मत कुमार कार्कीज्यूको आर्थिक सल्लाहकार । ९८५२०३६४८२। emonsubedi@yahoo.com

प्रदेश लगानी प्राधिकरणले निजी क्षेत्र र सरकारका बिचमा प्रभावकारी रूपमा पुलको भूमिका खेल्दै आएको छ। प्रदेश लगानी प्राधिकरणले आफ्नो स्थापनापछि निजी क्षेत्रलाई प्रदेशका बिभिन्न व्यवसायिक परियोजनामा जोड्ने प्रयास निरन्तर रूपमा गर्दै आएको छ। प्राधिकरणका अनुसार हालसम्म निजीक्षेत्रबाट एकसय भन्दा बढी परियोजना अगाडि बढाउन आवेदन प्राप्त भएका छन। जसमध्ये सहजरूपमा अगाडि बढाउन सकिने खालका चौवन्न वटा परियोजना जसको कुल अनुमानित लागत करिव एकसय चालिस अर्व बराबर रहेको छ, ती परियोजना माननीय आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रीज्यूको संयोजकत्वमा रहेको लगानी सम्मेलन निर्देशक समितिबाट पारित भई आसन्न लगानी सम्मेलनमा सोकेसिङको लागि छनौट गरिएको छ। यी बाहेक हाल विश्लेषण हुँदै गरेका वा नयाँ प्राप्त कुनै आकर्षक परियोजनाहरूसमेत लगानी सम्मेलनमा सोकेसिङ हुन सक्ने कुरा प्रदेश लगानी प्राधिकरणले जनाएको छ।

लगानी सम्मेलनको दौरान सहजीकरण चाहन्छ निजी क्षेत्र

निजी क्षेत्र देशको आवश्यकता र विकासमा कति समावेश हुँदै जाने भन्ने कुरा राज्यको एप्रोचमा भर पर्ने कुरा हो। राज्यलेमात्र सम्पूर्ण क्षेत्रमा लगानी गर्न नसक्ने भएकोले निजी क्षेत्रलाई अगाडि बढाएर राज्यले गर्नुपर्ने काम गर्दै जाने भन्ने नीति बनाउने हो भने हाल अपेक्षा गरिएभन्दा बढी नै लगानी भित्र्याउन सम्भव छ। त्यसैले कोसी प्रदेश सरकारले लगानी सम्मेलनसँगै निजी क्षेत्रलाई पनि राज्यले गर्नुपर्ने काममा अगाडि सारेर "विन-विन" को अवस्थामा पुर्‍याउन खोजेको छ। लगानीकर्ताको व्यवसाय पनि प्रवर्द्धन हुने अनि राज्यले गर्नुपर्ने काम पनि अगाडि बढ्ने भएकोले अब राज्यले निजी क्षेत्रलाई अझ बढी प्रोत्साहित गर्दै सँगसँगै हिडाउनु जरुरी छ। हालसम्मको अवस्था र स्थितीलाई नियाल्दा राजनीतिक संरचनाले निजी क्षेत्रलाई राज्यको विकास गतिविधिमा सँगसँगै हिँडाउन खोजे पनि विद्यमान नीतिनियम र परम्परागत बुझाईका कारण कर्मचारी संयन्त्र सँगसँगै हिड्नसकेको देखिँदैन। यसर्थ अब हामीले परम्परागत मूल्यमान्यतालाई केही परिवर्तन गर्दै सरकारका सोच र कार्यक्रममा निजीक्षेत्रलाई बढीभन्दा बढी हिँडाउन नीतिनियममा रहेका झन्झटिला प्रक्रियाहरूलाई परिमार्जन गर्न ढिला गर्न हुन्न।

यस सम्बन्धमा आसन्न लगानी सम्मेलनलाई लक्षित गर्दे कोशी प्रदेशको मन्त्रिपरिषद्बाट पारित लगानी सम्मेलनको अवधारणापत्र बमोजिम माननीय आन्तरिक मामिला तथा कानून मन्त्रीको संयोजकत्वमा रहेको नीतिगत तथा कानुनी सुधार सुझाव समिति गठन भई सो समितिले सुझाव प्रस्तुत गर्ने क्रममा रहेको छ। यस्तो प्रयासलाई लिएर लगानी सम्मेलनको अवसरमा नीतिगत जटिलतालाई कम गर्दै केही सहजरूपमा कोशी प्रदेशमा लगानी गर्न सकिन्छ भन्ने अपेक्षा निजी क्षेत्रले गरेको देखिन्छ। नीति नियमको दृष्टिकोणले एफडीआइ नेपालमा भित्र्याउने बाटो निकै कठिन रहेकोले सोको सहजीकरण गर्दै र बिदेशमा रहने नेपालीहरूबाट आउने लगानीलाई डायस्पोरा फन्डको तथा एनआरएन लगानीको रूपमा सहज रूपमा भित्रने नीति अगाडि बढाउँदै जानका लागि कतिपय नीतिगत परिवर्तनको व्यवस्था गर्नुपर्ने आवश्यकता छ। निजी क्षेत्रले लगानीका लागि सधैं जटिल कानुनी प्रावधानलाई अवरोधका रूपमा औंल्याउँदै आएको छ । सरकारले आसन्न लगानी सम्मेलन सफल पार्न मात्र नभएर स्वदेशी तथा विदेशी लगानीकर्तालाई निरन्तर आकर्षित गराइराख्न निजी क्षेत्रको सवालसमेत सुन्दै विद्यमान कानून पुनरावलोकन र आवश्यकतानुसार नयाँ कानून निर्माणको गृहकार्य तीव्रताका साथ अघि बढाउन आवश्यक छ । राज्यको विकास आवश्यकता एकातिर भएपनि पछिल्लो समय विदेशी लगानी उच्च दरले घटिरहेको छ । केही कम्पनीबाट विदेशी लगानी फिर्ता पनि भएको छ । घट्दो विदेशी लगानी, पुरानो लगानी फिर्ता र स्वदेशी लगानी विस्तार हुन नसक्नुले नेपालमा लगानीकर्ताले चाहे अनुरूपको लगानीमैत्री वातावरण नभएको संकेत गर्छ। नेपालको कूल राष्ट्रिय पुँजी निर्माणमा आधाभन्दा बढी योगदान निजी क्षेत्रको छ । यस आधारमा पनि नेपालमा थप लगानी विस्तार गर्न निजी क्षेत्रलाई प्रोत्साहन गर्नुको विकल्प छैन।

विदेशी लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण ऐन, २०७५ ले लगानीकर्ताको अपेक्षाअनुसार उदार बन्न नसक्दा धेरै विदेशी लगानी आउन नसकेको निजी क्षेत्रको तर्क छ । ऐनमा मुख्य गरी विदेशी वित्तीय संस्थाबाट ऋण लिनसक्ने, लगानी तथा आर्जित रकम फिर्ता लैजान पाउने, करार गरी उत्पादन गर्न सकिने, विदेशी मुद्राको सुविधाजस्ता बुँदा संशोधन गर्नुपर्ने उनीहरूको माग छ । हाल भारतलगायत धेरै मुलुकले विदेशी लगानीकर्तालाई पूर्वस्वीकृति लिनु नपर्ने व्यवस्था गरेका छन् । अर्थात् त्यहाँ स्वदेशी र विदेशी लगानीकर्तालाई समान व्यवहार गरिएको छ । तर यहाँ विदेशी लगानी भएको कुनै पनि उद्योगले ऋण लिन प्रचलित कानुनबमोजिम मन्त्रालयको सिफारिस र नेपाल राष्ट्र बैंकको स्वीकृतिमा विदेशी वित्तीय संस्थाबाट परियोजना ऋण वा परियोजना लगानी सम्झौता लामो प्रक्रिया पूरा गर्नुपर्दछ।

धेरै देशको उदाहरण हेर्दा तिनीहरूले स्थानीय र बैदेशिक निजी लगानीलाई समेत उत्तिकै प्राथमिकतामा राखेर आफ्नो देशको उच्चतम आर्थिक बृद्धि गर्न सफल भएका छन। यसर्थ हामीले पनि यस्ता लगानीकर्ताहरूलाई नीतिगत स्थायित्व एवं दिर्घकालीनरूपमा लगानी सुरक्षाको ग्यारेन्टी मार्फत स्वागत गर्न रेडकार्पेट विछ्याउन ढिलो गर्न नहुने अवस्था देखिन्छ। पछिल्लो समय ठूला शहरमा परिणत भएका कतिपय उद्योगहरू स्थान्तरण भई खुला क्षेत्रमा जान चाहन्छन तर अब बिगतमा जस्तो व्यक्तिगत नाममा रहेको ठुलठुला खाली जमिन बिरलै मात्र पाईन्छन। यसर्थ राज्यको स्वामित्वमा भएका प्रयोगविहीन जमिनहरूको प्रयोग यस्तो कार्यमा गरी देशको उत्पादकत्व क्षमतामा बृद्धि ल्याउनुको विकल्प देखिदैन। यसर्थ जमिनको अधिकार प्रदेशमा नरहेकोले उद्योग खोल्ने जमिन प्रदेशले लिजमा उपलब्ध गराउन सक्नेगरी संघीय सरकारले प्रदेश सरकारलाई जग्गाको भोगाधिकार उपलब्ध गराउनेतर्फ सहजीकरण गरीदिनुपर्ने आजको आवश्यकता छ।

निजी क्षेत्रले तत्काल के खोजी रहेको छ ?

हालका प्रस्तावित लगानिकर्ताहरूले बेलाबेलामा कुरा उठाउदै आउनु भएअनुसार निम्न अनुसारका नीतिगत सुधारमा ध्यान दिनु पर्ने सुझाव बुँदागत रूपमा प्रस्तुत गरिएको छः

- लगानी प्राधिकरण मार्फत अगाडि बढाईएका ६ अर्बसम्म लगानी हुने उद्योगका लागि उद्योग दर्ता तथा स्थापनाको क्रममा आवश्यक पर्ने सम्पूर्ण आवश्यक कामहरू लगानी प्राधिकरणको सिफारिसमा प्रदेश मन्त्रालयबाटै टुङ्ग्याउन पाउने गरी कानुनी ब्यवस्था हुनुपर्ने।
- लगानीकर्ताहरू र सरकारबिच लगानी सहजकर्ताको भूमिकाका निम्ति एकद्वार प्रणालीका मध्यमबाट लगानी सम्बन्धी सम्पूर्ण कार्य गर्न 'नोडल एजेन्सी'को रूपमा निकाय स्थापित गर्न बनेको सार्वजनिक निजी सहकारी साझेदारी एवं प्रदेश लगानी प्राधिकरण ऐनलाई समयानुकुल संसोधन गरी लगानीमैत्री बनाउनुपर्ने आवश्यकता रहेको छ।
- निजी क्षेत्रबाट पटक पटक आईरहेको गुनासो र सुझाव भनेको उद्योग दर्ता, स्वीकृती र अन्य सम्बन्धित कार्य सम्पन्न गरी परियोजना शुरु गर्न अत्यन्तै लामो समय लाग्ने तथा कार्यालय, निकाय तथा मन्त्रालयहरूमा समयमै निर्णय नभएर फायल अड्किने गरेको भन्ने गुनासो बारम्बार आउने गरेकोले यस सम्बन्धमा दरिलो नीतिगत ब्यवस्थापन गरी प्रस्तावित लगानीकर्तालाई स्वागत गरी चांडो परियोजना सञ्चालनको वातावरण बनाईदिन राज्यले नै थप सहजीकरण गरिदिने अवस्था सिर्जना गर्नुपर्ने आजको आवश्यकता देखिन्छ।
- नेपालमा उत्पादन भैरहेका र निर्यातको उच्च सम्भावना भएका कतिपय उत्पादनहरूको ब्रान्डिङ र निर्यात गर्नेतर्फ निजीक्षेत्रलाई सरकारले सहजीकरण गरिदिनुपर्ने आवश्यकता छ। निर्यातलाई समेत ध्यानमा राख्दै रक्सी लगायतका अन्य लोकल उत्पादनको ब्रान्डिङ गर्न कानुनी सहजता प्रदान गर्दै निर्यात प्रोत्साहन गर्नुपर्ने

आवश्यकता रहेको छ।

- नेपालको दुईतर्फका ठुला छिमेकी राष्ट्रबाट आउने पर्यटक मध्ये करिव १ अर्वको हाराहारीमा रहेका भारतीय हिन्दूलाई हिन्दूहरूको आराध्यादेव रहेको देश नेपालमा भित्र्याउन र करिव १ अर्वको हाराहारीमा रहेका चिनियाँ बुद्ध धर्मावलम्बी पर्यटकको अपेक्षाकृत हिस्सालाई बुद्धको जन्मभूमी रहेको नेपालमा सहज रूपमा भित्रिने र निजका सवारी साधनहरूलाई नेपाली पर्यटक क्षेत्रमा कम झन्झटिलो यात्रा गर्न पाउनेगरी ब्यवस्थापन गर्न सके नेपालमा धार्मिक पर्यटनको अथाह सम्भावना देखिन्छ यसर्थ यसतर्फ ध्यानदिनु जरुरी भएको छ।
- सहज र कम झन्झटिला तरिकाले नेपालमा लगानी भित्र्याउन एफडीआइ नेपालमा भित्राउने बाटो सहजीकरण गर्दै र बिदेशमा रहने नेपालीहरूबाट आउने लगानीलाई डायस्पोरा वा एनआरएन फन्डकोरूपमा सहजै लगानी आउन पाउने ब्यवस्था गर्नसके बिदेशमा बस्ने नेपालीहरूबाटै ठुलो रकम नेपालमा लगानीकोरूपमा भित्रन सक्ने देखिन्छ।
- आसन्न लगानी सम्मेलनलाई विशेष अवसर मान्दै लगानी सम्मेलनमा एमओयू भएका परियोजनाहरू तोकिएको समयावधि भित्रै सञ्चालन भएमा निश्चित समयलाई रोयल्टी र कर लगायतका शीर्षकहरूमा केही छुटको ब्यवस्था गरी लगानी प्रोत्साहन गर्नु उपयुक्त हुने देखिन्छ।
- नीतिगत क्षेत्रमा रहेका वाधा ब्यवधानहरूको सुधार अनि राजनीतिक र नीतिगत स्थायित्वसँगसँगै लगानी सुरक्षाको ग्यारेन्टी हुन सक्यो भने मात्र मुलुकमा लगानीमैत्री वातावरण बन्न गई स्वदेशी तथा विदेशी दुवै लगानी बढाउन सकिने भएकोले सोको ग्यारेन्टी हुनुपर्ने देखिन्छ।
- भारतबाट ठुलो संख्यामा नेपालमा आउने नागरिकहरूले नेपालमा भारतीय रुपैया बोक्न पाउने लिमिट अत्यन्त कम भएको सोलाई बढाउनु पर्ने एवं डिजिटल भुत्तानी संरचनालाई सर्वसुलभ र सहज बनाउँदै अन्तरदेशीय खुद्राब्यापार भुक्तानी सहज बनाउनुपर्ने आवश्यकता रहेको छ।
- उद्योग रजिष्टेशन तथा स्वीकृतीको एकद्वार प्रणालीको स्थापना प्रदेश तहसम्म गर्दै सहजरूपमा प्रशासनिक कार्य सम्पन्न हुनुपर्ने आवाज उठिरहेका बेला एउटै कामसँग सम्बन्धित ऐन नियम धेरै भएकाले कानुनी झन्झट बढेको अवस्थामा सुधार ल्याउन एकीकृत ऐन नियम र निकाय बढाउनुपर्ने तर्फ अग्रसर हुनुपर्ने देखिन्छ।
- कृषिमा आधारित उद्योगहरू, हरितगृहहरू, वायोइथानोल उद्योग आदि जस्ता वातावरण मैत्री उद्योगहरूमा स्वदेशी वा बिदेशी बैंकहरू, विश्व बैंक, एशियाली विकास बैंक तथा अन्य वैदेशिक लगानी गर्ने निकायलाई यो क्षेत्रमा आउन चाहे सहज रूपमा आउने वातावरण निर्माण गर्न सके लगानी बढ्ने भएकोले सोतर्फ आवश्यक गृहकार्य गर्नुपर्ने देखिन्छ।

लगानीसम्बन्धी बिषयमा तीनतहका सरकारबीच समन्वयको खाँचो

लामो प्रयासपछि स्थापित देशको संघीयतालाई दरिलो पार्दै लगेर राजनीतिक स्थिरता कायम नगरे सधैं अस्थिरता छाईरहने खतरालाई कम गर्नु जरुरी छ। संघीयता दरिलो बनाउन तीन तहका सरकारबीच समन्वयात्मक अभ्यास र आपसी विश्वासको वातावरण हुनु पर्दछ। कर्मचारीहरूको मानसपटलमा तिनैतहका सरकार एकैहुन भन्ने भावना जागृत हुन सक्नेगरी संघीय निजामती कानूनलाई चाडो पास गरी समन्वयात्मक ढंगको विकासको बाटो खोलीदिनुपर्ने आवश्यकता टड्कारो देखिन्छ। नेपालको संविधानको धारा ५० को उपधारा ३ मा सार्वजनिक निजी र सरकारी क्षेत्रको सहभागिता तथा विकास मार्फत् उपलव्ध साधन र स्रोतको अधिकतम परिचालनद्वारा तीव्र आर्थिक वृद्धि हासिल गर्दै दिगो आर्थिक वृद्धि हासिल गर्ने र आर्थिक विकास गर्ने तथा प्राप्त उपलव्धिहरूको न्यायोचित वितरण गरी आर्थिक असमानताको अन्त्य गर्दै

सभ्य समाजको निर्माण गर्न राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई आत्मनिर्भर, स्वतन्त्र र समृद्ध अर्थतन्त्रको विकास गर्ने राज्यको आर्थिक उद्देश्य हुनेछ भन्ने राज्यले निर्देशक सिद्धान्तका रूपमा व्यवस्थित गरेको छ। यसरी हेर्दा लगानी प्रोत्साहनका लागि तिनै तहका सरकारबीचको अझै दरिलो समन्वयात्मक प्रयासको खाँचो देखिन्छ। लगानीको वातावरण सहजीकरणका लागि निम्नबमोजिमका कार्यहरू गर्नुपर्ने सुझाव प्रस्तुत गरिएको छः

- संघीय ऐनमा प्रदेश लगानी प्राधिकरणको सम्बोधन गरी प्रदेश लगानी प्राधिकरण ऐनले दिएको ६ अर्ब सम्मको लगानी स्वीकृत गर्ने अधिकार र सो उद्योगसँग सम्बन्धित सम्पूर्ण कार्यहरूको अन्तिम स्वीकृति प्रदेशबाटै हुने व्यवस्था हुनुपर्ने।
- लगानीकर्तालाई झन्झट नदिन भनेर संघीय मन्त्रालयमा एकद्वार नीतिको व्यवस्था गरिएको छ तर त्यो प्रभावकारी हुन सकेको छैन। सरकारले लगानी सम्मेलनको अवसरमा नै विद्यमान कानूनमा सुधार गर्दै एवं लगानी सहजीकरणको लागि नयाँ कानून अघी बढाउन सक्यो भने स्वदेशी एवं विदेशी लगानीकर्ताले सकारात्मक ऊर्जा प्राप्त गर्छन्, जसबाट धेरै लगानी जुटाउन सकिन्छ । जसकालागि उद्योग रजिष्टेशन तथा स्वीकृतिको एकद्वार प्रणालीको स्थापना प्रदेश तहसम्म गर्नुपर्ने देखिन्छ।
- जमिनको अधिकार प्रदेशमा नरहेकोले उद्योग खोल्ने जमिन प्रदेशले लिजमा उपलब्ध गराउन सक्नेगरी संघीय सरकारले प्रदेश सरकारलाई जग्गा भोगाधिकार उपलब्ध गराउनेतर्फ सहजीकरण गरीदिनुपर्ने आवश्यकता छ।
- ५० करोड सम्मका उद्योगहरू प्रदेशबाटै दर्ता गर्न मिल्ने प्रावधानको कार्यान्वयन हुन नसकिरहेकोले सो प्रावधानसँग सम्बन्धित अधिकार तथा फायलहरू प्रदेश सरकारलाई हस्तान्तरण भई सोको कार्यान्यिन प्रदेश तहबाटै हुनुपर्ने।
- हाल सडक यातायात बाहेक रेलवे, जल यातायात, पोडवे, मोनोरेल, तथा मेट्रोरेल लगायतका यातायातको पूवार्धारको सम्भाव्तालाई ख्याल गर्दै आवश्यक कानून निर्माण गरी प्रथम चरणमा देशको राजधानी तथा प्रादेशिक राजधानी रहेका शहरहरको यातायात र आवातजावतलाई सहज बनाउन मल्टिमोडेल ट्रान्सपोर्टको अवधारणा अगाडि बढाउन सके लगानी प्रोत्साहित हुने देखिन्छ।
- स्थानीय र प्रादेशिक सरकार गठनपछिको अवधिमा ती सरकारहरूमार्फत भएगरेका कार्यहरूको व्यवस्थित अभिलेखिकरणको अभाव देखिएकोले कतिपय नीतिनियम र परियोजना सम्बन्धी निर्णयहरू लिन कठिनाई भैरहेको कुरालाई मध्यनजर गर्दे स्थानीय र प्रदेश तहबाट केन्द्रीय सिस्टममा एकीकृत हुनेगरी तथ्याङ्क व्यवस्थापन गर्न आवश्यक व्यवस्था गरिनुपर्ने देखिन्छ।
- देशमा संघीयतालाई दरिलो पार्दै लगेर राजनीतिक स्थिरता कायम गर्नुपर्ने वर्तमान अवस्था छ। संघीय कानूनलाई ऋस गरेर प्रादेशिक र स्थानीय कानून बन्न कठिनाई हुन्छ। अझैपनि कतिपय विषय र क्षेत्रमा संघीय कानूनको अभावले प्रदेशमा संघीयताको अनुभूति हुनेगरी वातावरण बन्न नसक्दा लगानीसमेत प्रभावित हुन पुगेको अवस्थामा तत्काल सुधार ल्याउन जारी हुन बाँकी संघीय ऐन नियम तत्काल पारित गरेर प्रदेश विकासको बाटो खोली दिनुपर्ने देखिन्छ।
- संघीयता पश्चात समेत प्रदेश तहमा अधिकार क्षेत्र रहेका धेरैजसो क्षेत्रमा संघीय सरकारका समानान्तर कार्यालयहरूसमेत विद्यमान रहेकाले एकीकृत कार्यालयहरूको क्रमशः विकास गर्दै सार्वजनिक खर्चमा मितब्ययिता ल्याउने तथा सरोकारवाला नागरिकहरूलाई सरकारी कार्यमा कम झन्झटिलो बनाउँदै लगानी र विकासको वातावरण निर्माण गर्ननुपर्ने देखिन्छ।
- राष्ट्रिय गौरवका आयोजनाहरूको छनौट गर्दा सन्तुलित प्रदेश विकासको अवधारणालाई समेत आत्मसाथ गर्नेगरी

छनौट गर्ने तथा सार्वजनिक निजी साझेदारीमा चल्नेगरीसमेत स्थानीय, प्रादेशिक र राष्ट्रिय गौरवका आयोजना अगाडि बढाउनुपर्ने देखिन्छ।स्थानीय र प्रदेश गौरवका आयोजनाहरूसमेत राष्ट्रियरूपमा सुचिकृत गर्ने व्यवस्था गरी संघीय आर्थिक संलग्नता जनाउन सके सन्तुलित र समन्वयात्मक विकास गर्न प्रोत्साहन मिल्ने देखिन्छ।

औद्योगिक एवं उत्पादनमूलक क्षेत्रको विकासमार्फत मुलुकको समग्र आर्थिक समृद्धि हासिल गर्न अनुकूल कानुनी व्यवस्था पहिलो सर्त हो । त्यसैले अर्थतन्त्रसँग सम्बन्धित कानून पुनरावलोकनलाई सरकारले उच्च प्राथमिकता दिनुपर्छ । सँगै नीतिगत स्थायित्व पनि चाहिन्छ। सरकारले कानून सुधारको आवश्यकता महसूस गरेको पनि देखिन्छ तर सुधारको काममा संसदको हुनुपर्ने जति तदारुकता पाइँदैन। लगानीमैत्री वातावरण निर्माणका लागि सरकार, संसद र कर्मचारी संयन्त्र साँच्चिकै तयार छ भन्ने देखाउन विज्ञ, उद्योगी-व्यवसायी तथा सरोकारवालाका राय-सुझाव लिएर नीतिगत सुधार तथा कानून परिमार्जन एवं नयाँ कानून निर्माण तत्काल थाल्नुपर्ने देखिन्छ अन्यथा आसन्न लगानी सम्मेलनले समेत अपेक्षित प्रतिफल नदिन सक्छ।

सार्वजनिक निजी साझेदारी तथा लगानी ऐन समेतमा समयानुकुल परिमार्जनको खाँचो

कोशी प्रदेश सरकारले प्रदेशको विकासमा खासगरी पूर्वाधार संरचनाको निर्माणका लागि नीजि तथा सार्वजनिक नीजि साझेदारी अवधारणामा परियोजना पहिचान, विकास निर्माण एवं संचालन सम्बन्धमा लगानीमैत्री वातावरण सिर्जना गर्न दिशा निर्देश गर्दै आएको छ। यसका लागि परियोजना र लगानीको क्षेत्रमा सुविधा, प्रोत्साहन, प्रक्रियागत सरलीकरण एवं सहजता, सहकार्य र समन्वय जस्ता विषयमा नीतिगत एवं कानुनी सुधार गरी लगानीकर्तालाई लगानीयोग्य वातावरण रहेको वकालत गर्नु पर्ने देखिन्छ। यसै सन्दर्भमा आर्थिक वर्ष २०८१/०८२ को प्रदेश सरकारको नीति तथा कार्यक्रम एवं बजेट वक्तव्य अनुसार कोशी प्रदेशले लगानी सम्मेलनको आयोजना गर्ने प्रतिवद्वता व्यक्त भए अनुसार नै २०८२ बैसाख १८ र १९ गते (संसोधित मिति) कोशी प्रदेश लगानी सम्मेलन गर्ने तय गरेको छ। लगानी सम्मेलनको लागि कोशी प्रदेश सरकार (मन्त्रिपरिषद्) ले पारित गरेको अवधारणापत्र अनुसार आन्तरिक मामिला तथा कानून मन्त्रीको संयोजकत्वमा नीतिगत तथा कानूनी सुधार सम्बन्धमा अध्ययन गरी प्रतिवेदन तयार गर्न समिति गठन गरेको। उक्त समितिले आवश्यक कार्य गरिरहेको र चांडै ठोस सुझाव व्यक्त गर्ने अपेक्षा गरिएको छ। माथि व्यक्त गरिएका निजी क्षेत्रका अपेक्षाहरूको सूचीसमेत उक्त समितिलाई सन्दर्भ सामग्री बन्न सक्ने अपेक्षा गर्न सकिन्छ। निजी क्षेत्र र सरकारकाबीच प्रभावकारी रूपमा पुलको भुमिका खेल्दै आएको संस्था प्रदेश लगानी प्राधिकरणसँग समबन्धित ऐनलाई सरसरती हेर्दा निम्न अनुसारका प्रावधानहरूमा परिमार्जन हुन सके कोशी प्रदेशमा लगानीको थप वातावरण बन्न सक्ने देखिन्छः

सार्वजनिक निजी सहकारी साझेदारी तथा लगानी ऐन, २०७५ को दफा ३ बमोजिमको प्रदेश र स्थानीय तहको अन्तरसम्बन्ध, सहकार्य र समन्वयमा भौतिक पूर्वाधार संरचनासम्बन्धी परियोजनाको विकास, निर्माण, संचालन, हस्तान्तरणका तरिकाले सार्वजानिक निजी साझेदारी तथा निजी अवधारणामा परियोजनाको विकास गरी औद्यौगिकरणको माध्यमबाट आर्थिक समृद्धि प्राप्त गर्ने मुख्य उद्देश्यलाई मूर्तरूप दिन संघीय कानूनको व्यवस्थाअनुसार प्रदेश सरकारको अधिकार क्षेत्रसम्बन्धी परियोजना विकास, निमार्ण, संचालन तथा कार्यान्वयन गर्न सक्ने कानुनी आधार भए तापनि आर्थिक समृद्धिका लागि ऐनको उद्देश्यअनुसार देहायका क्षेत्रमा समस्या देखिएको छ (क) विदेशी लगानीमा प्रदेश सरकारको अधिकार क्षेत्र नहुनु, (ख) परियोजना कार्यान्वयनमा संघीय कानूनले व्यवस्था नगर्नु, (ग) भौतिक पूर्वाधार परियोजनामा अन्तर सम्बन्ध सहयोग र समन्वय कायम नहुनु, (घ) जग्गा प्राप्तिको विषयमा प्रदेशको क्षेत्राधिकार स्पष्ट नहुनु आदि। यसर्थ उक्त ऐनमा आवश्यक संशोधन हुनु वाञ्छनीय देखिन्छ। ऐनको दफा ३ मा संशोधनमार्फत देहाय

बमोजिमको प्रतिवन्ध्यात्मक वाक्यंश थप्नु उपयुक्त देखिन्छः "तर प्रदेशस्तरको क्षेत्रभित्र पर्ने परियोजनामा कुनै विदेशी लगानीकर्ताले लगानी गर्ने इच्छा जाहेर गरी आशय पत्र पेश गरेमा प्रदेश सरकारले नेपाल सरकार लगानी वोर्डको पूर्व स्वीकृति लिई नीजि तथा सार्वजनिक निजी साझेदारी अवधारणामा परियोजनाको अध्ययन, सर्वेक्षण, विकास निर्माण गर्न सक्नेछ। यसरी तोकिएबोजिम प्रदेश सरकारले पूर्व स्वीकृतिका लागि पठाएमा लगानी बोर्डले स्वीकृति प्रदान गरी कार्यान्वयनका लागि सम्बन्धित प्रदेशमा पठाउनु पर्नेछ"। यसैगरी ऐनको दफा ४ उपदफा (१) को खण्ड (ख) लाई देहायनुसार संशोधन गर्नु उपयुक्त देखिन्छः "(ख) ६ अर्ब रुपैंयासम्म अनुमानित लागत भएका प्रदेशस्तरका कुनै परियोजना भए सम्बन्धित प्रदेशले कार्यान्वयन गर्ने सक्ने छ। ऐनको दफा ४ उपदफा (३) को सट्टा देहायको उपदफा (३) राख्न उपयुक्त देखिन्छ "(३) प्रदेशस्तरको परियोजनाको विकासमा विदेशी लगानीकर्ताले इच्छा जाहेर गरी लगानीको स्वीकृतिका लागि अनुरोध गरिएमा तोकिएको प्रक्रिया पूरा गरी प्रदेश सरकारले विदेशी लगानी स्वीकृतिका लागि नेपाल सरकार लगानी बोर्डसमक्ष पठाएमा लगानी स्वीकृति प्रदान गरी सोको जानकारी दिनेछ" भनी संसोधन गर्नसके प्रदेश तहबाट उत्प्रेरणाका साथ परियोजनाहरू अघि बढ्ने अवस्था सिर्जना हुने थियो।

यसैगरी सार्वजानिक निजी, सहकारी साझेदारी तथा लगानी ऐन, २०७५ को दफा ४१ को व्यवस्थालाई उपदफा (१) कायम गरी देहायको उपदफा (२) थप गर्नु उपयुक्त देखिन्छ "(२) प्रदेशस्तरका परियोजनाका हकमा यस ऐनले प्रदान गरेका सुविधाको अतिरिक्त प्रदेश सरकारले परियोजनाको प्रकृतिका आधारमा प्रोत्साहन वा सुविधा वा छुट लगानीकर्तालाई प्रदान गर्न सक्नेछ"। ऐनको दफा ४७ मा उपदफा (६) पनि देहायको उपदफा (७) थप गर्न उपयुक्त देखिन्छ "(७) प्रदेशस्तरमा कार्यान्वयन हुने परियोजनाका लागि आवश्यक पर्ने सरकारी वा सार्वजनिक वा वनक्षेत्रको जग्गा प्राप्तिका सम्बन्धमा प्रदेश सरकारको राय सल्लाह तथा सहमतिमा लगानी वोर्डले नेपाल सरकारबाट स्वीकृत गराई कार्यान्वयनका लागि पठाउनु पर्नेछ। अन्य जग्गा प्राप्तिसम्बन्धी विषय तोकिएबमोजिम हुनेछ" भनी थप गर्न सके प्रादेशिक लगानीका आयोजनाहरूको लागि जग्गा प्राप्ति सहज हुने देखिन्छ।

लगानीको वातावरमा सहजता ल्याउनका लागि संघीय जग्गा प्राप्ती ऐन, २०३४ मा समेत आवश्यक परिमार्जन गर्न सके उपयुक्त हुने देखिन्छ। उक्त ऐनको दफा २ को उपदफा (ख) ले सार्वजनिक कामको परिभाषा गरेको छ, जसअनुसार सर्वसाधारण जनताको हित, लाभ वा उपयोगका लागि हुने काम वा प्रदेश सरकारको तर्फबाट हुने काम भनी परिभाषित गरिएको छ। यस्तो काममा (क) प्रदेश सरकारले स्वीकृत गरेको परियोजना (ख) स्थानीय तहद्वारा संचालन गरिने परियोजना समेत पर्ने देखिन्छ। उक्त ऐनको दफा (३) मा सार्बजनिक कामको लागि जग्गा प्राप्त गर्ने अधिकार नेपाल सरकारमा निहित रहने व्यवस्था रहेकोले कतिपय अवस्थामा प्रदेश र स्थानीय तहको स्वामित्व र अग्राधिकारका रूपमा पनि जग्गा प्राप्त हुने अवस्था छ तर बर्तमान कानूनी व्यवस्थाअनुसार यस्तो अवस्थामा प्रदेश र स्थानीय तहले त्यस्तो जग्गाको अनन्त उपयोगको अवसर हुने गरी प्रदेशको विकासका लागि उपभोग एवं प्रयोग गर्न सहज छैन। यसर्थ यो समस्याको निराकरण गर्न संघीय जग्गा प्राप्ती ऐन, २०३४ मा देहायको बिषय थप गर्नु उपयुक्त देखिन्छ "प्रदेश वा स्थनीय तहको स्वामित्व एवं भोगाधिकारमा रहने वा रहेको जग्गा प्रदेश सरकारबाट स्वीकृत गरिने वा गरेका परियोजनाका लागि कानून बनाई उपभोग तथा प्रयोग गर्न सक्नेछ।" दफा ३(क) मा प्रदेश वा स्थानीय तहका लागि स्वामित्वको आधारमा जग्गा प्राप्ति गर्ने व्यवस्था गर्नुसमेत उपयुक्त देखिन्छ।

यसका अतिरिक्त मुलुकी देवानी संहिता, २०७४ को दफा ३(२) मा प्रदेश सरकार र स्थानीय तहको हक, स्वामित्व, नियन्त्रण वा अधीनमा सम्पत्ति रहने र त्यस्तो सम्पत्ति सरकारी मानिने देवानी संहिताले परिकल्पना गरेको छ। प्रदेश सरकारको क्षेत्रभित्र रहेको नेपाल सरकारको स्वामित्वको सम्पत्ति नेपाल सरकारले प्रदेश सरकारलाई हस्तान्तरण गर्न सक्नेछ। यसरी हस्तान्तरण भई गएको सरकारी सम्पत्ति प्रदेश सरकारको अनुमति विना कसैले आवाद वा कब्जा गर्न

हुँदैन। दफा ३८ क मा संशोधन, ३८ को व्यवस्थालाई उपदफा (१) बनाई देहायको उपदफा थप गर्ने हो भने सहज हुने देखिन्छः

"यस ऐनबमोजिम प्रदेश सरकार वा स्थानीय तहबाट स्वीकृत गरिएका परियोजनाका हकमा नेपाल सरकारले उपलब्ध गराएको जग्गा त्यस्तो परियोजनासँग सम्बन्धित सम्झौतामा तोकिएको अवधिभर त्यस्तो जग्गाको भोगाधिकार प्रदेश सरकारमा रहन्छ।"

ऐन कानूनको परिमार्जन गरी लगानी आकर्षण गर्ने सवालमा कोशी प्रदेश सरकारले प्रदेश अन्तर्गतका कानूनमा अविलम्ब प्रयास शुरु गर्ने तथा संघीय सरकार अन्तर्गतका ऐन नियम र व्यवस्था परिमार्जनका लागि आवश्यक लभिङ गरी परिमार्जनको वातावरण बनाउनु अहिलेको आवश्यकता बनेको छ। यस सम्बन्धमा विदेशी लगानी तथा प्रबिधि हस्तान्तरण ऐन २०७५, सार्वजनिक खरिद ऐन, कोशी प्रदेश सरकारको परियोजना बिकाससम्बन्धी कानून, प्रदेश औद्योगिक व्यवसाय ऐन, २०७७ लगायतका ऐन नियममा आवश्यक परिमार्जन तथा अन्य अत्यावश्यक ऐनहरूलाई प्राथमिकतासाथ परिमार्जन गर्नसके निजी क्षेत्रले सदैव राजनीतिक र नीतिगत स्थायित्व एवं दीर्घकालीन रूपमा लगानी सुरक्षाको ग्यारेन्टीलाई बटमलाईन मागको रूपमा बसौंदेखि अघि सार्दै आई रहेकाबेला पक्कैपनि प्रदेशले लगानी र आर्थिक गतिविधिमा फड्को मार्ने निश्चित देखिन्छ।

निजी क्षेत्रले चाहेका अन्य कतिपय विषयवस्तुहरू

परम्परागत रुपमा हेर्दा जनताका सीमित आकांक्षाका लागि सार्वजनिक क्षेत्रको मात्र चासो नै विकासका लागि पर्याप्त मानिन्थ्यो। बिगतमा शिक्षा, स्वास्थ्य सेवा, खानेपानी, बिद्युत, सडक, एयरपोर्ट, सञ्चार, औषधि उत्पादन लगायतका कैयन कुराहरू राज्यले धान्ने अवस्था थियो तर अब परम्परागत रूपमा सोच्ने गरिएजस्तो सरकारी विकासले मात्र नागरिकका सम्पूर्ण ईच्छा आकांक्षा पूरा गर्न सम्भव देखिएको छैन। नागरिकमा आएको चेतना र लोकतन्त्र विस्तारका साथ सर्वसाधारणका चाहना, आकांक्षा र आवश्यकता पनि विस्तार भएका छन। यो परिवर्तित परिस्थितिमा 'वीन वीन÷ को अवस्था सिर्जना गरेर सार्वजनिक निजी साझेदारीको विकास गर्दै निजी क्षेत्रपनि सरकारसँग विकासमा हातेमालो गर्न चाहन्छ। निजी क्षेत्रले सरकारलाई पूर्वाधार विकासमा जोड दिन अनुरोध गरिरहेको छ।बाटो, बिजुली, पानी, शिक्षा तथा स्वास्थ्यजस्ता आवश्यक पूर्वाधारले आयोजनाको लागत, प्रतिफल, बजार र दिगोपनजस्ता थुप्रै पक्षमा प्रत्यक्ष असर पार्ने भएकोले यस्ता पूर्वाधारहरूमा राज्यले आवश्यक सहजीकरण गरोस भनेर निजी क्षेत्र चाहन्छ। यस्तो लगानीमा निजी क्षेत्र उत्प्रेरकका रूपमा आउन तयार देखिन्छ, नीतिगत स्थायित्व एवं लगानी सुरक्षाको ग्यारेन्टी भएमा मल्टीमोडेल यातायात संरचना, जलविद्युत् एवं पर्यटन पूर्वाधारहरू, केबलकार लगायतका आर्थिक वृद्धिमा टेवा पुर्‍याउन सक्ने खालका परियोजनाहरूमा लगानी भित्र्याउन निजी क्षेत्र सदैव तयार नै देखिन्छ। तर सानातिना परम्परागत समस्याका कारणले उनीहरूमा उत्प्रेरणा जाग्न सकेको छैन।

कृषिको आधुनिकीकरण र व्यवसायीकरणलाई प्राथमिता दिदै कृषिउपजको प्रशोधन गर्ने खालाका कारखानाको स्थापनासँगसँगै आयातको प्रतिस्थापन तथा र निर्यात प्रवर्द्धन गर्नु आजको आवश्यकता हो। यसैगरी साना तथा मझौला व्यवसायको विकास र संरक्षण गरी अहिलेको शिथिल अर्थतन्त्रलाई चलायमान बनाउँदै रोजगारी सिर्जना, उत्पादन, राजस्व र आर्थिक वृद्धिका लागि मुलुकभित्र बिषेश कार्याक्रम आओस भनेर निजी क्षेत्रले चाहेको छ। निजी क्षेत्र रोजगारी सिर्जना र औद्योगिक विकासको प्रमुखमाध्यम भएकोले रोजगारी अभिबृद्धिका लागि समेत निजी क्षेत्रको ब्यापक सहभागिता राज्यमा आवश्यक छ। निजी क्षेत्र र सरकारबीच आपसी विश्वासको कमी देखिन्छ। सबैभन्दा पहिला दुवै पक्षले आपसमा विश्वासको वातावरण सिर्जना गर्न सक्नुपर्दछ। एकले अर्काको अस्तित्व स्वीकार गरेर अगाडि नबडेसम्म देशमा

आर्थिक विकासले तीव्रता लिन गाह्रो छ। बिगतमा संघीय सरकारले आयोजना गरेको लगानी सम्मेलनतर्फ फर्केर हेर्ने हो भने निजी क्षेत्रलाई सहआयोजकको रूपमा सँगै लिएर जाँदा निजी क्षेत्र सन्तुष्ट देखिएको थियो। उक्त तेस्रो लगानी सम्मेलनमा करिब नौ अर्बभन्दा बढीको लगानी स्वीकृत भएको थियो। स्वदेशी तथा विदेशी लगानीका लागि बाधक रहेका पुराना कानूनहरूलाई सरकारले संशोधन गर्न चासो देखाएकोले पनि निजी क्षेत्र केही उत्साहित बनेको थियो। तर ती प्रतिवद्धताहरू सरकारको अस्थिरताले अगाडि बढ्न सकेनन्। दुई ठुला दल मिलेर बनेको वर्तमान सरकारले सरकार स्थायित्वको संकेतसँगै अध्यादेशमार्फत अत्यावश्यक ऐन संसोधनहरूलाई एकमुष्ठ रूपमा संवोधन गर्ने प्रयास गरी ती ऐनहरूलाई संसदबाट पारित गराउन प्रयासरत देखिएकोले आगामी दिनलाई सकारात्मक रूपमा निजी क्षेत्रले हेरेको संकेत पाईएको छ।

निष्कर्ष

लगानीमा निजी क्षेत्रको अपेक्षा सम्बन्धमा निष्कर्षमा भन्नुपर्दा निजीक्षेत्रले सहज वातावरणमा नीतिगत स्थायित्व सहितको लगानी वातावरण र लगानी सुरक्षाको ग्यारेन्टी राज्यबाट चाहेको देखिन्छ। यसका साथसाथै एकद्वार प्रणालीको रूपमा झन्झटमुक्त प्रशासनिक प्रक्रिया अनि सार्वजनिक निजी साझेदारीका सफलतम मोडेलहरूको प्रयोग होस् भन्ने निजी क्षेत्रले चाहेको देखिन्छ। निजी क्षेत्र लगानीका लागि भित्रिनु भनेको आर्थिक गतिविधि बढ्नु हो, रोजगारी बढ्नु हो, निर्यात सम्भावना बढ्नु हो अनि देशको कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा टेवा पुग्नु हो, यसर्थ अबका दिनमा राज्यसँगको साधनस्रोत र सरकारी बजेटको निकासाबाट हुने संरचनातमक विकासले जनआकांक्षालाई धान्न नसक्ने देखिएकोले निजीक्षेत्रलाई पनि सँगसँगै लिएर हिन्ने पद्धतिको विकास गर्नुपर्ने टट्कारो आवश्यकता देखिन्छ। आसन्न कोशी प्रदेश लगानी सम्मेलनमा लगानी सम्झौता हुने परियोजनाहरूमा सरकारले केही बिषेश आकर्षण प्याकेजहरू ल्याउन सके सम्मेलन अझ बढी उपलब्धिमुलक र ऐतिहासिक हुने सम्भावना देखिन्छ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- सार्वजनिक निजी सहकारी तथा लगानी प्राधिकरण ऐन, २०७५
- संघीय जग्गा प्राप्ती ऐन, २०३४
- मुलुकी देवानी संहिता, २०७४
- राष्ट्रिय तथ्यांक आयोगद्धारा प्रकाशित तथ्यांकहरू
- नेपाल राष्ट्र बैंकद्धारा प्रकाशित बिभिन्न अध्ययन प्रतिवेदनहरू
- नेपालको साह्रौं पञ्चवर्षिय योजना २०८०।८१-२०८५।८६
- प्रदेश औद्योगिक ब्यवसाय ऐन, २०७७
- विदेशी लगानी तथा प्रबिधि हस्तान्तरण ऐन, २०७५,
- सार्वजनिक खरिद ऐन,
- कोशी प्रदेश सरकारको परियोजना बिकास सम्बन्धी कानून,
- प्रदेश आर्थिक कार्यविधि तथा बित्तीय उत्तरदायित्व ऐन, २०७८
- प्रदेश निजी तथा साझेदारी फर्म दर्ता ऐन, २०७७
- प्रदेश योजना आयोगद्धारा प्रकाशित पहिलो पञ्चवर्षिय योजना २०७५।७६-२०८०।८१
- प्रदेश कर तथा गैर कर राजश्व सम्बन्धी ऐन, २०७५
- कोशी प्रदेशको दोस्रो पञ्चवर्षिय योजना २०८०।८१-२०८५।८६
- कोशी प्रदेशको आन्तरिक राजश्व सम्भाब्यता अध्ययन प्रतिवेदन २०७९
- पत्रपत्रिकामा प्रकाशित बिभिन्न लेखहरू

प्रदेशको प्रभावकारितामा मुख्य न्यायाधिवक्ता कार्यालयको भूमिका

✍ नारायण वस्ती*

विश्वका देशहरूमा शासन सञ्चालनार्थ प्रयोग भएका र गरीएका शासन व्यवस्था अन्तर्गत संघीय शासन व्यवस्थालाई उत्कृष्ट शासन प्रणाली/व्यवस्थाका रुपमा लिने गरिएको छ। नेपालमा पनि संघीय शासन व्यवस्था स्थापनार्थ विगतमा विभिन्न आन्दोलनहरू हुदै आउने क्रममा जनआन्दोलन २०६२/०६३ को सफलता पश्चात संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक प्रणालीयुक्त शासन व्यवस्था नेपालको शासन प्रणालीको रुपमा रहेको छ सो कुरामा हामी सर्वविदित छौं। नेपालको संविधान २०७२ जारी भएसँगै संघ,प्रदेश र स्थानीय तह गरी तीन तहका सरकारको अवधारणा स्थापित भई नेपालमा संघीय सरकार, प्रदेश सरकार र स्थानीय तहहरू संविधानत: क्रियाशील छन्। यी तीनवटै सरकारहरू संविधानत: र कानूनत: विना अवरोध आ-आफ्नो अधिकार क्षेत्रको प्रयोग गर्दे अगाडि बढ्दा मात्र संघीयता कार्यान्वयन हुने र यो व्यवस्थाको प्रतिफल आम जनतामाझ पुग्न जाने हुन्छ। नेपालमा संघीयता कार्यान्वयनको सुरुवातको लगभग ७ वर्षलाई हेर्दा आशलाग्दो अवस्थातर्फ उन्मुख भईरहेको छ।

संघीयता कार्यान्वयनका लागि संघीय सरकार र स्थानीय तहका अतिरिक्त प्रदेश सरकारको प्रभावकारिता पनि त्यत्तिकै आवश्यक छ। नेपालको संविधानको भाग १३ मा प्रदेश कार्यापालिका, भाग १४ मा प्रदेश व्यवस्थापिका, भाग १५ मा प्रदेश व्यवस्थापन कार्यविधि भाग १६ मा प्रदेश आर्थिक प्रणालीको व्यवस्था गरिएको छ भने संविधानको अनूसुची ६ मा प्रदेशको एकल अधिकार, अनुसुचि ७ मा संघ र प्रदेशको साझा अधिकार र अनूसुचि ९ मा संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको साझा अधिकारको सूचि समेत राखिएको छ। सो सूचिहरूमा उल्लिखित कानून निर्माण गर्नुपर्ने विषयवस्तुहरूलाई संघीय सरकारले कार्य विस्तृतीकरण र सीमामा अझ स्पष्ट वनाएको छ। यिनै संवैधानिक व्यवस्था मातहतमा प्रदेश सरकार संचालन भईरहेको छ।

प्रदेश सरकार संञ्चालनार्थ सरकारको कानूनी सल्लाहाकारको भूमिकाको रुपमा मुख्य न्यायाधिवक्ताको व्यवस्था संविधानको धारा १६० ले गरेको छ। संविधानको धारा १६०(५) अनुसार मुख्य न्यायाधिवक्ता प्रदेश सरकारको मुख्य कानूनी सल्लाहकार हुनेछ र संवैधानिक एवंम कानूनी विषयमा प्रदेश सरकार वा प्रदेश सरकारले तोकिदिएको अन्य अधिकारीहरूलाई राय सल्लाह दिनु मुख्य न्यायाधिवक्ताको कर्तव्य हुनेछ भन्ने संवैधानिक व्यवस्था रहेको छ। सोको अतिरिक्त मुख्य न्यायाधिवक्ताको काम, कर्तव्य र अधिकार तथा सेवाका अन्य शर्त प्रदेश कानून वमोजिम हुनेछ भन्ने व्यवस्था धारा १६०(७) मा उल्लेख छ।

उल्लिखित पृष्ठभूमिमा मुख्य न्यायाधिवक्ताको काम, कर्तव्य र अधिकार र सेवाका शर्त सम्बन्धी ऐन, २०७५ जारी भई हाल कार्यान्वयनमा छ। उल्लिखित संवैधानिक तथा कानूनी व्यवस्था समेतको सन्दर्भवाट हाल मुख्य न्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट प्रदेश सरकार पक्ष वा विपक्ष भएका मुद्दाहरूमा प्रदेश सरकारको तर्फबाट सम्वन्धित अदालतमा उपस्थित

---

* मा.मुख्य न्यायाधिवक्ता, कोशी प्रदेश।

भै प्रतिरक्षा तथा वहस पैरवी गर्ने कार्य हुदै आएको छ। उल्लिखित कार्यका अतिरिक्त प्रदेश सरकारको स्वीकृत वजेटको अधीनमा रही नियमित कार्यालय संचालनका अतिरिक्त समुदायमा मुख्य न्यायाधिवक्ता, विधार्थीसगँ मुख्य न्यायाधिवक्ता, प्रदेश कानूनका कार्यान्वयनमा सरोकारवालाको भूमिका विषयक कार्यक्रम, प्रभावकारी लिखित जवाफ लेखन सीप, तालिम, न्यायिक समितिहरूको प्रभावकारिता आदिजस्ता कार्यक्रमहरू संचालन गर्दै आएको छ।

कुनै पनि सरकार प्रभावकारी रुपमा संचालन हुनका लागि व्यवस्थित कर्मचारी प्रशासन, दिर्घकालीन नीतिमा आधारित जनता लक्षित भौतिक पूर्वाधारको विकास, आर्थिक श्रोतको प्रभावकारी व्यवस्थापन, सुरक्षा निकाय माथिको नियन्त्रण र निर्देशन लगायत कानून निर्माण र ती निर्मित कानून सफल कार्यान्वयन नै हो। ती कानूनको कार्यान्वयनको क्रममा त्यस्ता कानूनहरू अदालतको कसीवाट जाँचिन समेत आवश्यक हुन्छ। जसका लागि (१) प्रभावकारी कानून निर्माण (२) ती कानूनहरूको वारेमा प्रदेशवासीहरूमा जानकारी हुनु (३) प्रदेश सरकारद्धारा निर्मित कानूनको प्रयोगको क्रममा संम्बन्धित निकाय वा अधिकारी वा अदालतबाट परीक्षण हुन आवश्यक छ।

कानून निर्माणको सन्दर्भमा दोश्रो कार्यकालको सरकार गठन भएपछि प्रदेश कानून अध्ययनका खातिर पूर्वाञ्चल विश्वविधालयसगँको सम्झौता वमोजिम पूर्वाञ्चल विश्वविद्यालयबाट प्रदेश कानून संशोधन/ खारेज गर्नका लागि सिफारिस भईसकेको अवस्था एकातर्फ छ भने अर्कोतर्फ संघीयता कार्यान्वयन र प्रदेश कानून निर्माण सम्वन्धमा अध्ययन गर्न वरिष्ठ अधिवक्ता तथा पूर्व मुख्य न्यायाधिवक्ता चुडामणी आचार्यको संयोजकत्वमा गठित कार्यदलले समेत प्रदेशलाई प्रभावकारी संचालन गर्न आवश्यक पर्ने कानूनहरूको निर्माण, भएका कानूनहरूको संसोधन वा खारेजी समेतका लागि गरेको सिफारिस कार्यान्वयन सार्वभौम प्रदेश सभाले गर्ने हो। सोको अतिरिक्त उच्च स्तरीय प्रशासन सुधार कार्यदलको प्रतिवेदनको कार्यान्वयनवाट कर्मचारी प्रशासन समेतको समुचित व्यवस्थापनको कामसमेत प्रदेश लोकसेवा आयोग मार्फत अगाडि वढिरहेको, प्रदेश सरकारले लिएका उद्योग, पर्यटन लगायतका क्षेत्रको दिर्घकालीन लक्ष्यको कार्यान्वयनसँगै प्रदेश सरकारको प्रभावकारी संचालन हुने कुरामा अल्पमत छैन। त्यसो हुँदाहुँदै पनि संविधानका अनूसुचिहरूमा भएको दोहोरोपना, प्रदेश कानून निर्माणका लागि आवश्यक पर्ने संविधानका अनूसुची बमोजिमका कानून निर्माण नहुनु, कर्मचारीको उचित व्यवस्थापनको प्रवन्ध हुन नसक्नु, एकल अधिकार सूचिमा प्रदेशका कतिपय विषयहरू संघ सरकारद्धारा हस्तान्तरण नहुने आदिजस्ता चुनौतीहरूका बिचबाट प्रदेशले आफ्नो भूमीका निर्वाह गरिरहेको छ।

प्रदेश सरकारको कानूनी सल्लाहकारको रुपमा रहेको मुख्य न्यायाधिवक्ताको कार्यालय पनि आफैमा सवल हुन सकिरहेको छैन। संविधानको धारा १६०(६) वमोजिम मुख्य न्यायाधिवक्ताको कार्यालय अन्तर्गतका कर्मचारीहरूको व्यवस्थापन महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले गर्ने भन्ने संवैधानिक व्यवस्था छ। सो अन्तर्गत उपन्यायाधिवक्ता र सहायक न्यायाधिवक्ता मुख्य न्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट खटाईएको संघीय कर्मचारी रहेका छन। संविधानको धारा १५६ ले प्रदेश न्याय सेवा आयोगको व्यवस्था गरेपनि सो वमोजिम संघीय कानून वनिनसकेको अवस्था विद्यमान रहेको छ। विद्यमान अवस्थामा प्रदेश सरकारले गरेका काम कारवाही आम प्रदेशवासीको हितमा भईनैरहेका छन्। जनताको अपेक्षा अनुसार तत्काल धेरै कार्य हुन नसके पनि प्रदेश सरकारको प्रभावकारीताको लागि प्रदेश सरकारको सल्लाहकारको रुपमा रहेको मुख्य न्यायाधिवक्ताको कार्यालयको भुमिकालाई निम्नानुसार हेर्न सकिन्छ;-

(क) पुलको भूमिकाको रुपमाः

देशको शासकीय स्वरुप संघीय भएपनि न्यायपालिका केन्द्रिकृत नै छ। प्रदेशका कानूनहरूको परीक्षण र प्रयोग पनि हाल विद्यमान सर्वोच्च अदालत, उच्च अदलात र जिल्ला अदालतबाटै हुने हो। प्रदेश सरकारले हरेक आर्थिक वर्षमा अन्तरक्रिया कानून मन्त्रालयका नाममा वजेट विनियोजन गर्ने गरिएको र सो मन्त्रालयबाट प्रदेश

भित्रका वार एशोसियसनहरू उच्च तथा जिल्ला अदालतहरूलाई विनियोजित वजेट उल्लिखित शीर्षकमा वितरण गर्ने गरिएको छ। अदालत, वार एशोसियसन, सरकारी वकिल लगायत प्रदेश सरकारसँग रकम माग गर्दा मुख्य न्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई वोधार्थ दिने गरेवाट पनि न्यायपालिका प्रदेश सरकारको बिचमा एउटा क्षेत्रमा भएपनि पुलको भूमिका निर्वाह हुने गरेको छ।

(ख) कानूनी सचेतना फैलाउने भूमीकाको रुपमाः-

प्रदेश सभाले निर्माण गरेका कानूनहरू प्रदेशवासीको बिचमा, सरोकारवाला निकाय अधिकारीका बिचमा पुर्‍याउने कार्य, विभिन्न कार्यक्रमहरू मार्फत हुने गरेको छ। जसवाट आम प्रदेशवासी तथा सरोकारवाला निकाय अधिकारी प्रदेश कानूनको वारेमा जानकार भएका छन्।

(ग) कानूनसगँ सम्बन्धित क्रियाकलापको संचालनको भूमिकाको रुपमाः-

सामान्यतया मुख्य न्यायाधिवक्ता पेशामा आवद्ध रहेको कानून व्यवसायी नै हुने हुनाले निज वार एशोसियसनगँ आवद्ध व्यक्ति हुन्छ। सरकारको कानून न्याय, मानव अधिकार, सम्वन्धित नीति अनुसारका कार्यक्रमहरू जस्तै कानूनका विद्यार्थी तथा नवोदित कानून व्यवसायीहरूको क्षमता अभिवृद्धिका कार्यक्रम (आ.व. ०८१।८२ को वजेट उपशिर्षक नं. ३४४०००१२) स्थानीय तहको न्यायिक समितिलाई अभिमुखिकरण कार्यक्रम (आ.व. ०८१।८२ को वजेट उपशिर्षक नं. ३४४०००१२) आदी कार्यक्रमहरू स्थानीय जिल्ला वारसगँको समन्वयमा गर्न सकिन्छ। जसवाट सरोकारवालाहरू लाभान्वित भै प्रदेशको प्रभावकारितामा वृद्धि हुन्छ।

(घ) न्यायमा पहुँच कार्यक्रममा भूमीकाः-

न्यायमा पहुँचको विषय मौलिक विषयहरूसँग सम्बन्धित विषय हो। लोक कल्याणकारी राज्यको महत्वपूर्ण सूचकको रुपमा न्यायको पहुँचलाई लिइन्छ।न्यायमा पहुँचसँग सम्बन्धित विषयमा संघीय सरकारले कानूनी सहायता ऐनको आधारमा केही कार्यक्रम संचालन गरेपनि प्रदेशमा त्यस्तो कानून निर्माण भएको छैन्। न्यायमा पहुँचसगँ सम्बन्धित राष्ट्रिय नीतिले प्रदेश सरकारले संयन्त्र निर्माण गर्न सक्ने भए तापनि त्यस्तो संयन्त्रसमेत निर्माण भईनसकेको अवस्था भए तापनि प्रदेश सरकारको ०८१।०८२ को नीति तथा कार्यक्रम वजेटमा न्यायमा पहुँच कार्यक्रमलाई केही वजेट विनियोजन गरेको छ। यो कार्यक्रमलाई सचेतनामुलक कार्यक्रमको रुपमा लैजानु पर्ने हुन्छ। तव मात्र न्यायमा पहुँच वढ्न सक्छ। यसका लागि मुख्य न्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा भएका दक्ष जनशक्तिबाट गर्न उपयुक्त हुन्छ। परिणामतः न्यायमा पहुँचको अभिवृद्धि भै प्रदेशको प्रभावकारितामा वृद्धि हुन्छ।

(ङ) कानून निर्माणमा सहयोगीको भूमिकाः-

प्रदेश सरकारको कानून निर्माणका सम्बन्धमा आवश्यकता महसुस गरेमा सहयोगीको भूमीका निर्वाह गर्न सकिन्छ। कानून निर्माण वखतको सहभागिताले सो कानून वन्नुको कारण तथा उपयोगसमेत वुझिने हुँदा पछि अदालतमा सरकारको तर्फबाट प्रतिनिधित्व तथा प्रतिरक्षा गर्दा कानूनको व्याख्या गर्न सहज हुने देखिन्छ।

(च) प्रदेश प्रोवेशन तथा प्यारोल वोर्डको भूमिकामाः-

फौजदारी कसुर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ को दफा ३८(२) बमोजिम प्रोवेसन तथा प्यारोल वोर्डको प्रत्यक्ष निर्देशन, नियन्त्रण र सुपरिवेक्षणमा रहने गरी प्रत्येक प्रदेशमा मुख्य न्यायाधिवक्ताको अध्यक्षतामा प्रदेश प्रोवेशन तथा प्यारोल वोर्ड रहने व्यवस्था छ। यो व्यवस्था हालसम्म कार्यान्वयन भएको

छैन्। यसलाई प्रयोगमा ल्याउन संघीय सरकार तथा महान्यायधिवक्ताको कार्यालयबाट प्रक्रिया आरम्भ गर्नासाथ यस समितिले आफ्नो भूमिका निर्वाह गर्दछ।

अन्त्यमा

मुख्य न्यायाधिवक्ताको कार्यालयले प्रदेश कानून कार्यान्वयनको लागि आम प्रदेशवासीका बिचमा प्रदेश कानूनलाई पुर्‍याउनका लागि विगतमा गरेका माथि उल्लिखित कार्यक्रमहरूले केही मद्दत गरेको कुरा प्रदेश सरकार समेतले केही महसुस गरेको अनुभूति भएको छ। उल्लिखित कार्यक्रमबाट प्रदेश कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न मद्दत मिलेको कुरा मुख्य न्यायाधिवक्ताको कार्यालयले पनि विश्वास लिएको छ। एउटा सवारी साधनको लागि सानो एउटा नटको जति महत्व हुन्छ त्यतिनै महत्व प्रदेश सरकारका सम्बन्धित निकाय, अधिकारी र व्यक्तिको पनि हुन्छ। तसर्थ कानून र न्यायको विषयमा दक्ष जनशक्ति भएको मुख्य न्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई केवल राय सल्लाह र प्रतिरक्षामा मात्रै सीमित नराखी कानूनको प्रतिकुल नहुने गरी माथि लेखिएका भूमीकामा समेत उपयोग गर्दा प्रदेशको प्रभावकारितामा थप वृद्धि हुन जान्छ। परिणामत स्वच्छ, सुखी समृद्ध प्रदेश निर्माणका लागि एउटा ईटा थप्ने कार्य हुन्छ।

सन्दर्भ सामाग्री

- नेपालको संविधान २०७२
- मुख्य न्यायाधिवक्ताको काम, कर्तव्य, अधिकार तथा सेवा सुविधा सम्बन्धी ऐन,२०७५
- उच्चस्तरिय प्रशासन सुधार कार्यदलको प्रतिवेदन, २०८०
- कार्यक्रम र परियोजना अनुसार वजेट विनियोजन कार्यक्रम पुस्तिका आ.व. २०८१।०८२
- संघीय सरकारद्वारा जारी कार्यविस्तृतिकरण
- फौजदारी कसुर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४

कोशी प्रदेश र सडक पूर्वाधार विकास

✍ अशोक कुमार साह*

कोशी प्रदेशको परिचयः

हिमाल, पहाड र तराईसम्म फैलिएको यस कोशी प्रदेशमा झापा, इलाम, पाँचथर, ताप्लेजुङ, संखुवासभा, तेह्रथुम, भोजपुर, धनकुटा, खोटाङ, सुनसरी, मोरङ, सोलुखुम्बु, ओखलढुंङ्गा र उदयपुर गरी जम्मा १४ वटा जिल्ला पर्दछन्। यस प्रदेशको पूर्वतर्फ भारतको पश्चिम बङ्गाल राज्य र दक्षिणतर्फ बिहार राज्य पर्दछन्। यसै गरी उत्तरतर्फ चीनको स्वशासित क्षेत्र तिब्बत र पश्चिमतर्फ मधेश प्रदेश र बागमती प्रदेश पर्दछन्। यस प्रदेशको कूल क्षेत्रफल २५,९०५ वर्ग किमि. छ भने कूल जनसङ्ख्या ४५,३४,९४३ रहेको छ। जातीय तथा भाषिक विविधता रहेको यस प्रदेशमा मुख्य रुपमा ब्राम्हण, क्षेत्री, राई, लिम्बू, थारू, लेप्चा, मुस्लिम, तामाङ, गुरुङ, मेचे, कोचे, यादव, राजवंशी लगायतका जातिहरूको बसोबास रहेको छ भने नेपाली, मैथिली, किराँती, तामाङ, लिम्बू, गुरुङ, लेप्चा, मुस्लिम, मगर र थारू भाषा मुख्य रुपमा बोलिन्छन्। विश्वकै सर्वोच्च शिखर सगरमाथालगायत कञ्चनजङ्घा, मकालु, चोयु, ल्होत्से, जन्नु आदि हिमालहरूको अवस्थितिले मित्रराष्ट्र चीनसँग प्राकृतिक सीमाको काम गरेको छ। यस प्रदेशमा इलामको अन्तुडाँडा, कन्याम, धनकुटाको भेडेटार, सोलुखुम्बुको नाम्चे बजार, सगरमाथा आधार शिविर तथा सुनसरीको तालतलैया लगायतका पर्यटकीय स्थलहरू रहेका छन्। प्राकृतिक सम्पदा, वन्यजन्तु तथा पशुपंछीको संरक्षण गर्ने हेतुले स्थापना गरीएका सगरमाथा राष्ट्रिय निकुञ्ज, मकालु बरुण राष्ट्रिय निकुञ्ज, कोशीटप्पु वन्यजन्तु आरक्ष, कञ्चनजङ्घा संरक्षण क्षेत्रलगायत नेपालकै अग्लो ह्यातुङ झरना तथा टोड्के र पोकली जस्ता ठूला र लामा झरनाहरू पनि यसै प्रदेशमा रहेका छन्। सुन्दर पहाड र हिमवत् खण्ड, उच्च हिम श्रृङ्खलालगायत प्राकृतिक सम्पदाले सुशोभित दक्षिणपूर्वी एसियामा अवस्थित नेपाल धार्मिक तथा सांस्कृतिक दृष्टिलेसमेत सम्वृद्ध छ। असङ्ख्य मठ, मन्दिर, पाटी, पौवा, गुम्बा, मस्जिदले भरिपूर्ण नेपालको सूदुरपूर्वमा रहेको यस कोशी प्रदेशमा विभिन्न प्रसिद्ध धार्मिक तीर्थस्थलहरू जस्तैः ताप्लेजुङको पाथिभरा देवीको मन्दिर, इलामको माइपोखरी, झापाको अर्जुनधारा र सताक्षी धाम, सुनसरीको बराह क्षेत्र, बूढा सुब्बा, पिण्डेश्वरी, दन्तकाली र रामधुनी, खोटाङको हलेसी महादेवलगायत बराह पोखरी, साल्पा पोखरी, दूधकुण्ड, कालिका देवी, छिन्ताङ देवी, कन्काई आदि प्रख्यात धार्मिक स्थलहरू रहेका छन्। यी स्थलहरूमा स्वदेशी तथा विदेशी तिर्थालुहरूको प्रगाढ आस्था रही आएको छ। वर्षेनी हजारौं भक्तजन तथा तीर्थयात्रीहरूको आगमनले धार्मिक पर्यटनमा टेवा पुगेको पाइन्छ। यस प्रदेशमा पुवा खोला जलविद्युत आयोजना र थामे जलविद्युत आयोजना निर्माण भई सञ्चालनमा रहेका छन् भने अरुण तेस्रो जलविद्युत आयोजना प्रमुख प्रस्तावित जलविद्युत आयोजनाभित्र पर्दछ। जलस्रोतमा सम्पन्न यस प्रदेशमा अरुण, तमोर, दूधकोशी, मेची, कन्काई र त्रियुगालगायतका नदीहरू रहेका छन्।

---

* प्रदेश सचिव, भौतिक पूर्वाधार विकास मन्त्रालय, ईमेलः ashoksah2015@gmail.com

प्रदेश स्थापना सँगै ७ वटा मन्त्रालय सहित योजना तर्जुमा लगायतका कार्यान्वयनका कामहरू सुरु गरेकोमा पूर्वाधार क्षेत्र हेर्ने गरी भौतिक पूर्वाधार विकास मन्त्रालयले सडक क्षेत्रको काम गर्ने गरी कार्य विभाजनसहित कार्य प्रारम्भ गरेको थियो।

कोशी प्रदेशमा पूर्वाधार विकास मन्त्रालयको कार्यक्षेत्र र सडक पूर्वाधारको क्षेत्रको अवस्थाः

नेपालको संविधानमा भएको व्यवस्था अनुसार सङ्घीय संरचनाको कार्यान्वयनको सन्दर्भमा संविधानको भाग १३ मा प्रदेश कार्यपालिकासम्बन्धी भएको व्यवस्था बमोजिम मिति २०७४/११/३ गते यस मन्त्रालय स्थापना भएको हो। मिति २०७८/१०/२३ गते मन्त्रालय विभाजन भई सडक पूर्वाधार तथा सहरी विकास मन्त्रालय नामाकरण भएकोमा पुनः मिति २०७९/११/१७ गते प्रदेश सरकार मन्त्रिपरिषद्को निर्णयानुसार यस मन्त्रालयको नाम परिवर्तन गरी साविककै भौतिक पूर्वाधार विकास मन्त्रालय कायम गरिएको हो।

कोशी प्रदेशका मन्त्रालयहरू मध्ये यो एक महत्वपूर्ण मन्त्रालयको रुपमा रहेको छ। यस मन्त्रालय स्थापनाको उद्देश्य प्रदेशमा आवश्यक आधुनिक तथा सर्वसुलभ भौतिक पूर्वाधारहरूको विकास निर्माण गर्न मद्दत पुऱ्याई जनताहरूको जीवनयापनलाई सहज बनाउनु हो। मुलुक संघीय संरचनामा गएको समयमा प्रदेश भौतिक पूर्वाधार विकास मन्त्रालयको स्थापनाको वखत साविकको कार्यक्षेत्र सडक, पुल, झोलुङ्गे पुल, भवन, सिंचाई, खानेपानी, उर्जा र यातायात कार्यक्षेत्र रहेकोमा नेपालको संविधानको धारा १७९ को उपधारा (१) ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी कोशी प्रदेश सरकारको मन्त्रिपरिषद्ले हाल सडक, पुल, झोलुङ्गे पुल, सहरी आवास र भवन कार्यक्षेत्र तोकी कार्य विभाजन गरे अनुसार भौतिक पूर्वाधार विकास मन्त्रालयको कार्य विवरण देहाय अनुसार रहेको छ।

- प्रदेश लोकमार्ग प्रणालीसम्बन्धी प्रादेशिक नीति, कानून, सडक तथा पुलको मापदण्ड आधार निर्धारण, गुरुयोजना निर्माण
- प्रदेश लोकमार्ग प्रणालीसम्बन्धी कार्यान्वयन, निर्माण, विस्तार, मर्मत सम्भार, नियमन आदि
- प्रदेश लोकमार्गसम्बन्धी तथ्याङ्क व्यवस्थापन, यातायात सुरक्षा व्यवस्था र नियमन
- दुई वा दुई भन्दा वढी स्थानीय तहको केन्द्र जोड्ने प्रमुख सडक
- प्रदेश लोकमार्ग सम्भार कोष व्यवस्थापन
- प्रदेशभित्र सहरी विकास योजना तर्जुमा, भवन निर्माण प्रविधिको प्रवर्द्धन, प्रदेश राजधानी र अन्तर स्थानीय सहरको योजना तर्जुमा
- प्रादेशिक तहमा राष्ट्रिय भवन संहिताको कार्यान्वयन, नियमन र संयोजन
- प्रदेश तहका सरकारी भवन, बहुउपयोगी सम्मेलन केन्द्र, कर्मचारी आवास, अस्पताल लगायतको निर्माण

प्रदेश सरकार, भौतिक पूर्वाधार विकास मन्त्रालयका सडक पूर्वाधार क्षेत्र र आवास, भवन तथा सहरी विकास क्षेत्र गरी दुई वटा क्षेत्र रहेका छन्। जस मध्ये सडक पूर्वाधार क्षेत्र अन्तर्गत संघ र स्थानीय तहको कार्य क्षेत्र बाहेक कोशी प्रदेश भित्रका प्रादेशिक लोकमार्ग, प्रादेशिक सहायक लोकमार्ग र प्रादेशिक मार्ग पर्दछन्। यी सडकहरूमा पर्ने नदी तथा खोलामा सडक पुल, झोलुङ्गे पुल स्तरोन्नति तथा मर्मत सम्भारसमेत यस क्षेत्र अन्तर्गत पर्दछ।

सडक क्षेत्रका नीतिगत तथा कानूनी व्यवस्था :

सर्वसाधारण जनतालाई सडकको सहज पहुँच, सुविधामा अभिवृद्धि गर्न तथा सन्तुलित आर्थिक विकासका लागि प्रदेश भित्रका प्रादेशिक सार्वजनिक सडकहरूको बर्गीकरण गरी सडकको व्यवस्थित रुपबाट निर्माण, सम्भार, विस्तार तथा सुधार गर्न प्रदेश सार्वजनिक सडक ऐन, २०७७ जारी भएपछि सुरुवात भएको हो। विद्यमान सडकहरूको संरक्षण

एवम् सम्वर्द्धन गर्ने कार्यमा प्रदेश सरकारले प्राथमिकता दिएको परिप्रेक्ष्यमा मौजुदा सडकहरूको चरणबद्ध रुपमा मर्मत सम्भार गर्ने व्यवस्थित कार्यको आरम्भ गरेको छ। निर्माण भएका प्रदेश भित्रका सडकहरूको संरक्षण गर्न, सवारी आवागमन सुचारु राख्न, पैदलयात्री लगायत सम्पूर्ण सडक प्रयोगकर्ताको सुरक्षा गर्न तथा सडक दुर्घटनाबाट हुने मानवीय र भौतिक क्षतिलाई न्युनिकरण गर्न प्रदेश सरकारले सडक मर्मत सम्भार दिग्दर्शन, २०८१ जारी गरेको छ। साथै, प्रदेश सरकारका रणनैतिक सडक सञ्जाल पहिचान र बर्गीकरणका लागि प्रदेश सार्वजनिक सडक ऐन, २०७७ को मापदण्ड अनुसार प्रादेशिक सहायक लोकमार्ग अन्तर्गत ९६ वटा सडक (३१६३.५८ कि.मि.) र प्रादेशिक मार्ग २८९ वटा (५८१५.५० कि.मि.) सडक प्रादेशिक सडक सञ्जाल सूची २०८१ कार्तिक ९ गतेको निर्णयबाट प्रकाशित गरिएको छ। जसको प्रकाशनबाट प्रदेश भित्र व्यवस्थित तथा योजनाबद्ध सडक सञ्जालको विकास गर्न कोसेढुङ्गा सावित हुने विश्वास लिइएको छ।

वि.सं.२१०० सम्मा ९९% घर परिवारलाई ३० मिनेटको दुरीमा सर्वयाम सञ्चालित यातायात पहुँच पुर्‍याउने र स्थानीय तहका केन्द्र र सबै वडा कार्यालय सडक सञ्जालबाट जोड्ने राष्ट्रिय लक्ष्य लिएको छ भने सन् २०३० सम्ममा सबैको लागि सुरक्षित धान्न सकिने, सुलभ र दिगो यातायात प्रणालीमा पहुँच प्रदान गर्ने तथा महिला, बालबालिका, अपाङ्गता भएका व्यक्ति र वृद्ध लगातयत अरु जोखिममा परेका व्यक्तिहरूका आवश्यकतालाई विशेष ध्यान दिँदै उल्लेखनीय किसिमले सडक सुरक्षा सुधार गर्न सार्वजनिक यातायात विस्तार गर्ने दिगो विकास लक्ष्य (SDG) लिएको छ। सोही लक्ष्यलाई पूरा गर्न प्रदेश सरकारले "प्रदेश समृद्धिको आधारः सबै पालिकामा यातायात पूर्वाधार" भन्ने नाराका साथ राष्ट्रिय लक्ष्य पूरा गर्न सहयात्राका साथ साझेदारी गर्दै आएको छ।

समग्र आर्थिक र समाजिक विकासमा पूर्वाधार क्षेत्रको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ। पूर्वाधार विकासले प्रदेशको रुपान्तरणकारी नीतिगत आर्थिक व्यवस्थालाई गतिशील बनाउन सहयोग गर्दछ। कोशी प्रदेशमा पनि पूर्वाधारको विकास गरी उच्च आर्थिक वृद्धि र दीर्घकालीन विकासको प्रयास भइरहेको छ। प्रदेशमा सडक तथा पुल निर्माण, यातायात व्यवस्थापन जस्ता विषयहरूले ठुलो लगानीको भारलाई ओगटेका छन्।

कोशी प्रदेशमा सडक पूर्वाधार क्षेत्रमा हालसम्मको लगानी र अवस्थाः

<u>आ.व २०७४/०७५ देखी २०८०/०८१ सम्म सडक पूर्वाधार क्षेत्रमा भएको बजेट विनियोजन र खर्चको विवरणः</u>

रकम रु. करोडमा

आर्थिक वर्ष	बजेट विनियोजन	खर्च रु.	कैफियत
०७४/७५	२६४	१६५	
०७५/७६	६९७	५०६	
०७६/७७	२२११	१६४६	
०७७/७८	११०९	७३६	
०७८/७९	९८६	९१९	
०७९/८०	१०२६	८७९	
०८०/८१	१३५०	९९७	

सि.न	आ.व.	सडक निर्माण सम्पन्न भएका (कि.मी)						मोटरेबल पुल निर्माण सम्पन्न (संख्या)	झोलुङ्गे पुल निर्माण सम्पन्न (संख्या)	ट्र्याक ओपन	बजेट खर्च रु (करोडमा)
		मर्मत	ग्रावेल	कच्ची	(RCC/ PCC)	सोलिङ्ग	कालोपत्रे				
	आ.व. ०७४/७५										१६५
क.	आ.व .०७५/७६	६०१	१२८.९	१८१.३	०.५९		२६.१८	१०	७	७.५	५०६
ख.	आ.व ०७६/७७	६१.५४	२११.३५	४७७.८२	३.९५	४.१८	५२.२१	१२	२९	१४२.५९	१६४६
ग.	आ.व ०७७/७८	५१.१३	१७५.३१	१०९.१९	२.४०	२.७६	४०.६१	८	४४	५५.१९	७३६
घ.	आ.व ०७८/७९	१०६.१६	३८०.१९	९१.०७	१.५३	९.९५	९८.७२	२५	२५	४९.०८	९१९
ङ.	आ.व ०७९/८०	२०४.११	२५९.३९	१४१.५५	५.७६	२२.५	२०६.४८	१९	५४	९८.५३	८७९
च.	आ.व ०८०/८१	९३.१४	२०६.०१	१९८.५१	८.८१	५३.६५	१२६.६९	१५	४१	४४.१६	९९७
	हाल सम्मको जम्मा	१११७.०७	१३६१.१६	११९९.४४	२२.४१	९३.०४	५५०.८९	८९	२००	३९७.०५	५८४८

निष्कर्षः

देश भरिको अवस्था हेर्दा आर्थिक वर्ष २०५२/५३ मा ३ हजार ६ सय ५३ कि.मि. कालोपत्रे, २ हजार ८ सय ७६ कि.मि. ग्राभेल र ४ हजार ७ सय ६१ कि.मि. कच्ची गरी देश भरी जम्मा ११ हजार १ सय ३७ कि.मि. सडक बनेको थियो। सोही अवधिमा त्यसवेलाको जिल्ला विकास समिति. गाउँ विकास समिति र नगरपालिका अन्तर्गत ४ हजार १ सय ९४ कि.मि. सडक बनेका थिए।

आ.व. २०६०/६१ सम्म आइपुग्दा आधा घण्टाको दुरीमा पक्की सडकसम्म पहुँच पुग्ने नेपालीको अनुपात ३७.२% र कच्ची सडक सम्म पहुँच पुग्ने अनुपात ५८% थियो। सवारी साधन नचल्ने कच्ची सडकमा आधा घण्टाको दुरीमा पहुँच पुग्ने नेपालीको अनुपात ९४.३% मात्र पुगेको थियो।

प्रदेश स्थापनापश्चात सडक छनौट, बर्गीकरण, प्राथमिकीकरण लगायतको निर्णायक भूमिकामा प्रदेश र स्थानीय सरकार तथा जनप्रतिनिधिको सहभागिता सुनिश्चित भयो। हालसम्म ग्रामीण सडकसमेत देशैभरी करिव १ लाख कि.मि. सडक निर्माण भएकोमा सात वर्षको अवधिमा कोशी प्रदेश सरकारले मात्र करिव ४ हजार कि.मि. सडक ट्र्याक ओपन, कालोपत्रे, ग्राभेल र मर्मत लगायतका काम सम्पन्न् गर्नुका साथै ८९ वटा पक्की पुल र २०० झोलुङ्गे पुल निर्माण सम्पन्न गरेको छ। हालसम्म रु. ७६ अर्व ४३ करोड रकम विनियोजन भएको अवस्था छ भने ७ वर्षको अवधिमा रु ५८ अर्व ४८ करोड लगानी गरेको अवस्था छ। जुन प्रदेश स्थापनापश्चात सडक क्षेत्रमा भएको उल्लेखनीय विकासको रुपमा रहेको छ। प्रदेश सरकारले राष्ट्रिय लक्ष्यलाई पछ्याउदै समयको बचत आफ्नो हिंडाईको गतिमा द्रुतता बढाउन तथा दुवानी खर्च छुट्याउन मद्दत पुग्ने गरी सर्वयाम सडक संचालन गर्ने गरी सडकहरूको विस्तार गर्ने उद्देश्यले आफ्नो वार्षिक बजेटको अधिकांश हिस्सा सडक पूर्वाधार क्षेत्रमा लगानी गर्दै आइरहेको छ। देश भरिको तत्कालीन अवश्थामा देखिएको यस क्षेत्रको लगानी र सडकको अवस्था तुलना गर्दा यस कोशी प्रदेशले ठुलो लगानी गरी सडक क्षेत्रमा उल्लेखनीय रुपमा यस क्षेत्रको विकास गरेको अवस्था देखिन्छ।

जलबायु परिवर्तनको असर, विकट भौगोलिक अवस्थिति, न्यून आन्तरिक आय आदि चुनौतिहरूले गर्दा सोचे जस्तो र प्रदेश आवधिक योजनाले निर्धारण(आँकलन) गरेको लक्ष्य भेट्न नसकेको अवस्था भने विद्यमान छ।

स्वास्थ्य क्षेत्र विकासमा कोशी प्रदेश सरकारको भूमिका र अवसर

✍ डा. राधिका थपलिया*

पृष्ठभूमि

बिश्व स्वास्थ्य संगठनका अनुसार स्वास्थ्य भनेको केवल रोग वा अशक्तता नभएको अवस्था मात्र नभई शारीरिक, मानसिक र सामाजिक रूपमा उपयुक्त हुने पूर्ण अवस्था हो। हाम्रो स्वास्थ्यका लागि हामी स्वयं व्यक्ति, परिवार, समुदाय र आफू रहेको परिबेश सबैभन्दा महत्वपूर्ण रहन्छ। हाम्रो खानपान, शिक्षा, दैनिकी, पेशा ब्यवसाय, सामाजिक अवस्था जस्ता धेरै बिषयहरूलाई सही व्यबस्थापन गर्न सकेमा स्वस्थ रहन सकिन्छ। यस्तो बहुआयामिक स्वास्थ्यलाई सेवा प्रबाह मात्र नभई हाम्रो पूर्ण रूपमा स्वस्थताको सुनिश्चिता गर्न राज्यका तर्फबाट उपयुक्त वातावरण बनाउन आवश्यक छ। कानुनी, संस्थागत, स्रोत तथा सेवा प्रवाहको व्यवस्था राज्यले व्यवस्थित तरिकाले गर्न सकेमा स्वास्थ्यमा सुधार हुने गरी खुसी र सम्मुन्नत समाज दिगो रूपमा निर्माण गर्न सकिन्छ।

नेपालको संविधानले स्वास्थ्य सम्बन्धी हकलाई मौलिक हकको रूपमा सुनिश्चित गरेको छ। त्यस्तै संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको साझा क्षेत्राधिकारभित्र स्वास्थ्यलाई राखिएको छ। हालको संघीय संरचनामा, संघीय सरकारलाई स्वास्थ्य सेवा सम्बन्धी राष्ट्रिय नीति, कानून र मापदण्ड निर्माण गर्ने जिम्मेवारी तोकिएको छ। साथै विशेषज्ञ उपचार प्रदान गर्ने, औषधि नियन्त्रण र खाद्य सुरक्षासम्बन्धी व्यवस्थापन गर्ने, महामारी नियन्त्रण, खोप कार्यक्रम सञ्चालन र राष्ट्रिय जनस्वास्थ्य योजनाहरू कार्यान्वयन गर्ने जिम्मा पनि संघीय सरकारलाई तोकिएको छ। संविधानप्रदत्त स्वास्थ्य अधिकारलाई सुनिश्चित गरी सेवा प्रवाह गर्ने महत्वपूर्ण जिम्मेवारी प्रदेशको हो।

राष्ट्रिय स्वास्थ्य नीति, रणनीति, जनस्वास्थ्य सेवा ऐन तथा प्रादेशिक आवधिक योजना अनुसार सबै क्षेत्र, वर्ग तथा समुदायका नागरिकलाई दिगो वित्तीय व्यवस्थापन मार्फत् गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवाको पहुँचमा ल्याउन आवश्यक छ। स्वास्थ्यमा सर्वव्यापी पहुँचको अवधारणा तथा सबै उमेर समूहका व्यक्तिका लागि स्वस्थ जीवन सुनिश्चित गर्दै समृद्ध जीवन प्रवर्द्धन गर्ने दिगो विकास लक्ष्यलाई साकार पार्न, विगतमा स्वास्थ्य क्षेत्रमा भएका उपलब्धिहरूलाई कायम राख्दै उपलब्ध स्रोत र साधनहरूको पहिचान र प्रभावकारी उपयोग गर्दै गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवाको सुनिश्चितता गरी स्वास्थ्यमा नागरिकको सहज पहुँच स्थापित गर्न प्रदेश सरकारको भूमिका महत्वपूर्ण हुन्छ।

प्रादेशिकस्तरमा नीति र कानून निर्माण, प्रदेशस्तरीय अस्पतालहरूको व्यवस्थापन, प्रदेशभित्रका जनस्वास्थ्य समस्याहरू समाधान गर्ने गरी कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने, स्वास्थ्यकर्मीहरूको व्यवस्थापन र तालिम प्रदान गर्ने भूमिका निर्वाह गर्नुपर्ने हुन्छ। यसैगरी स्थानीय तहलाई आधारभूत स्वास्थ्य सेवा सञ्चालन गर्ने, स्थानीय स्तरमा सरसफाई र सुरक्षित खानेपानीको व्यवस्थापन गर्ने, खोप कार्यक्रम, पोषण सेवा र मातृ तथा नवजात शिशु स्वास्थ्य सेवा उपलब्ध गराउने कार्यमा सहजीकरण गर्नुपर्ने हुन्छ।

प्रदेशको विशिष्ट भौगोलिक, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, जनसांख्यिक परिवेशलाई मध्यनजर गरी उपलब्ध स्रोत र

* प्रदेश सचिव, स्वास्थ्य मन्त्रालय, कोशी प्रदेश।

साधनहरूको अधिकाधिक पहिचान एवं प्रभावकारी उपयोगमार्फत गुणस्तरीय र दिगोपन हुने गरी स्वास्थ्य सेवामा सबै नागरिकको पहुँच स्थापित गराई जवाफदेही स्वास्थ्य सेवा प्रणाली निर्माणमार्फत सेवा प्रवाह तथा नियमन गर्ने महत्वपूर्ण भूमिका प्रदेश सरकारसँग रहेको छ।

कोशी प्रदेशको विद्यमान स्वास्थ्य सूचकाङ्कको अवस्था र विश्लेषण

नेपाल मानव विकास प्रतिवेदन (२०२१) अनुसार, कोशी प्रदेशको मानव विकास सूचकाङ्क ०.६०२ रहेको छ। प्रदेशको सरदर आयुमा पनि राम्रो सुधार भएको छ। विगतका प्रयासहरूको परिणामस्वरूप झट्ट हेर्दा कोशी प्रदेशको समग्र स्वास्थ्य अवस्थामा राम्रो सुधार आएको देखिन्छ। यद्यपि स्वास्थ्यसँग सम्बन्धित महत्वपूर्ण सूचकाङ्कहरूको सूक्ष्म विश्लेषण गर्दा नागरिकको स्वास्थ्य अवस्थामा अझ थप सुधार ल्याउन थप प्रभावकारी कार्यक्रम र सेवाहरूको व्यवस्थापन गर्दै जानुपर्ने छ। उदाहरणका लागि, प्रदेशको मातृ मृत्यु अनुपात १५७ प्रति लाख जीवित जन्म रहेको छ, जुन राष्ट्रिय औसत(१५१) भन्दा उच्च छ। नवजात शिशुको मृत्युदरमा पनि अपेक्षित कमि ल्याउनुपर्ने छ। कोशी प्रदेशको संस्थागत प्रसूति दर (८२ प्रतिशत) राष्ट्रिय औसतभन्दा राम्रो छ। तर सबै गर्भवती महिलाले स्वास्थ्य संस्थामा प्रसूति गराउनको लागि आवश्यक वातावरण अझै सुनिश्चित गर्दै जानुपर्नेछ। पोषणसम्बन्धी सूचकाङ्कहरूमा केही सुधार भएपनि, प्रदेशमा कुपोषणको समस्या पूर्णरूपमा समाधान गर्न काम गर्नुपर्नेछ। अर्कोतर्फ संक्रामक रोगहरूको समस्या सुधारोन्मुख रहिरहँदा, नसर्ने रोग र मानसिक रोगका जटिलता विश्वव्यापी एवं राष्ट्रव्यापी प्रवृति झैं कोशी प्रदेशमा पनि बढ्दै गइरहेकोले बिशेष केन्द्रित भइ काम गर्नुपर्ने अवस्था छ। राष्ट्रिय मानसिक स्वास्थ्य सर्वेक्षण (२०२०) अनुसार, कोशी प्रदेशमा मानसिक स्वास्थ्य समस्याहरू देशभरिका अन्य प्रदेशहरूको तुलनामा उच्च रहेको पाइएको छ। यस सर्वेक्षणका अनुसार, मानसिक अस्वस्थता हुनेहरूको अनुपात १३.९%, किशोरावस्थामा मानसिक अस्वस्थता ११.४%, मद्यपानको लत ६.५%, लागुऔषधको दुर्व्यसन ०.४%, र आत्महत्याको सोचको व्यापकता १०.६% रहेको छ। कोशी प्रदेशका प्रमुख स्वास्थ्य सूचकाङ्कहरूको अवस्था तालिका १ मा प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका १. कोशी प्रदेशको महत्वपूर्ण स्वास्थ्य सूचक तथा राष्ट्रिय सूचकको अवस्था

क.स	सूचक	वर्तमान अवस्था	
		नेपाल	कोशी प्रदेश
१	औसत आयु(बर्ष)	७१.३	७०.४
२	कुल प्रजनन दर	२.१.	२.२
३	मातृ मृत्यु अनुपात (प्रतिलाख जीवित जन्ममा)	१५१	१५७
४	प्रतिहजार किशोरी महिलाहरूमध्ये बच्चा जन्माउने दर (%)	९.६	१०.९
५	शिशु मृत्युदर (प्रति हजार जीवित जन्ममा)	२८	२८
६	नवजात शिशु मृत्युदर (प्रति हजार जीवित जन्ममा)	२१	२०
७	पूर्ण खोप पाउने बच्चाहरूको प्रतिशत	८०	८०.८
८	संस्थागत प्रसूती दर (%)	७९	८२
९	परिवार नियोजनका साधन प्रयोग दर (%)	४३	४३.५

१०	पाँचवर्ष मुनिका बालबालिकाहरूमा पुड्कोपना (%)	२५	२०
११	पाँचवर्ष मुनिका बालबालिकाहरूमा ख्याउटेपन (%)	८	३.८
१२	६-५९ महिनाका बालबालिकामा रक्त अल्पता (%)	४३	३४
१३	१५-४९ बर्षका प्रजनन उमेरका महिलामा रक्त अल्पता (%)	३४	२८
१४	१५ देखि ६९ वर्ष उमेर समूहमा उच्च रक्तचाप (%)	२४.५	२६.६

स्रोत, नेपाल स्वास्थ्य तथा जनसांख्यिक सर्वेक्षण २०२१

अधिकांश स्वास्थ्य सूचकहरूमा कोशी प्रदेश राष्ट्रिय औसतसँग सुधारोन्मुख अवस्था रहेको छ। तथापि मातृमृत्यु, नसर्ने रोग र मानसिक स्वास्थ्य समस्याको अवस्था तुलनात्मक रूपमा यस प्रदेशमा उच्च रहेको छ।

कोशी प्रदेशको स्वास्थ्यको संरचना ब्यबस्थापकीय पक्षहरू

प्रदेश संरचनाको स्थापना कालमा गठन भएको ७ वटा मन्त्रालय मध्ये सामाजिक विकास मन्त्रालयले प्रदेश सरकार अन्तर्गतको स्वास्थ्य क्षेत्र हेर्ने बिषयगत मन्त्रालयको रूपमा कार्यारम्भ गरेको थियो। विक्रम सम्वत् २०७८ माघमा सामाजिक विकास मन्त्रालय विभाजित भई हालको स्वास्थ्य मन्त्रालय स्थापना भएको हो। यस मन्त्रालयले हालसम्म ८ मन्त्री र तीनजना सचिवको नेतृत्व पाइसकेको छ।

यस मन्त्रालय मातहत स्थायी प्रकृतिका प्रदेश स्वास्थ्य निर्देशनालय, प्रदेश स्वास्थ्य तालिम केन्द्र, प्रदेश जनस्वास्थ्य प्रयोगशाला, प्रदेश स्वास्थ्य आपूर्ति व्यवस्थापन केन्द्र, प्रादेशिक अस्पताल भद्रपुर, प्रादेशिक आयुर्वेद अस्पताल लखनपुर, १३ वटा जिल्ला अस्पतालहरू, मदन भण्डारी अस्पताल तथा ट्रमा सेन्टर, कटारी अस्पताल, १४ वटा स्वास्थ्य कार्यालयहरू, १४ वटा आयुर्वेद स्वास्थ्य केन्द्रहरू गरी ४९ वटा कार्यालयहरू रहेका छन्। त्यस्तै अस्थायी प्रकृतिको कार्यालय शैलजा आचार्य हृदयरोग केन्द्र, विराटनगर जसको संचालन तथा व्यवस्थापन हालसम्म मन्त्रालय आफैले गरिरहेको छ। मन्त्रालयकै परिसरमा स्वास्थ्य आपतकालीन कार्यसंचालन केन्द्र र एम्बुलेन्स प्रेषण केन्द्र पनि संचालनमा रहेको अवस्था छ।

प्रदेश सरकार (कार्यविभाजन) नियमावली, २०७९ बमोजिम यस मन्त्रालयको मुख्य कार्यक्षेत्र देहाय बमोजिम रहेको छ, जसले स्वास्थ्य क्षेत्र विकासमा प्रदेशको भूमिकालाई समेत निर्दिष्ट गर्दछः

- स्वास्थ्य सेवा तथा पोषणसम्बन्धी प्रादेशिक नीति, कानून, मापदण्ड तथा योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन र नियमन तथा प्रदेशमा स्वास्थ्य सेवाको गुणस्तर निर्धारण, अनुगमन
- प्रदेशमा स्वास्थ्य सेवामा आवद्ध जनशक्तिको विकास र व्यवस्थापनसम्बन्धी कार्ययोजनाको निर्माण, कार्यान्वयन र अनुगमन, स्वास्थ्य जनशक्तिको अभिलेख व्यवस्थापनसहित समुचित वितरण र परिचालन, स्वास्थ्यकर्मीको आचारसंहिता निर्माण, कार्यान्वयन तथा अनुगमन,
- स्वास्थ्यसम्बन्धी विपद् तथा महामारी पूर्व तयारी तथा प्रतिकार्य योजनाको निर्माण र कार्यान्वयन,
- स्वास्थ्य सेवाको प्रभावकारिता अभिवृद्धिका लागि संघ र स्थानीय तहसँग समन्वय र सहकार्य,
- राष्ट्रिय मापदण्ड बमोजिम औषधिजन्य तथा स्वास्थ्य प्रविधिसम्बन्धी सामग्रीको उत्पादन तथा सञ्चय, अधिकतम खुद्रा मूल्य निर्धारण, अन्तिम बिसर्जन, गुणस्तर तथा मापदण्ड निर्धारण र नियमन,
- राष्ट्रिय मापदण्ड अनुरूप अस्पताल र अन्य स्वास्थ्य संस्था तथा प्रयोगशालाको दर्ता, सञ्चालन, अनुमति र नियमन,
- संघ र स्थानीय तहसँगको समन्वयमा स्वास्थ्य बीमाको कार्यान्वयन र पहुँच विस्तार एवं सामाजिक स्वास्थ्य सुरक्षा

कार्यक्रमको व्यवस्थापन तथा नियमन,

- प्रदेशस्तरमा स्वास्थ्य सेवासम्बन्धी अध्ययन तथा अनुसन्धान, स्वास्थ्य लेखा पद्धतिको संस्थागत व्यवस्थापन, सूचना प्रवाह प्रणालीको व्यवस्थापन,
- जनस्वास्थ्य निगरानी (पब्लिक हेल्थ सर्भेलेन्स) व्यवस्थापन,
- स्वास्थ्यसम्बन्धी आपतकालीन अवस्था, महामारी व्यवस्थापन, आकस्मिक स्वास्थ्य सेवा प्रवाह, आपतकालीन अवस्थाका लागि औषधी तथा औषधिजन्य सामग्रीको प्रादेशिक बफरस्टक व्यवस्थापन,
- सरूवा तथा नसर्ने रोग नियन्त्रण तथा रोकथाम,
- स्वास्थ्य सरसफाई तथा स्वच्छता अभियानमा निजी क्षेत्रको सहभागिता प्रवर्द्धनसम्बन्धी नीति तथा तथा मापदण्ड तर्जुमा, कार्यान्वयन र नियमन,
- आयुर्वेदिक, युनानी, आम्ची, होमियोप्याथिक, प्राकृतिक चिकित्सा लगायतका अन्य प्रचलित परम्परागत स्वास्थ्य उपचार सेवासम्बन्धी प्रदेशस्तरीय मापदण्ड निर्धारण, कार्यान्वयन, अनुगमन र नियमन,
- जनसंख्या, बसाईंसराईं र परिवार नियोजनसम्बन्धी प्रादेशिक नीति, कानून तथा योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन र नियमन, अध्ययन तथा अनुसन्धान, सूचना प्रणालीको स्थापना र सञ्चालन एवम् सो सम्बन्धमा संघ तथा स्थानीय तहसँग समन्वय।

स्वास्थ्य क्षेत्र विकासमा प्रदेशको भूमिका

स्वास्थ्य क्षेत्रको विकास भन्नाले व्यक्तिगत, सामुदायिक र राष्ट्रिय स्तरमा स्वास्थ्य सेवाको पहुँच, गुणस्तर र स्थायित्व सुधार गर्ने प्रक्रिया हो। यसले केवल रोग उपचारमा सीमित नभई रोगको रोकथाम, स्वास्थ्य प्रवर्द्धन र जीवनशैली सुधारसम्मका सबै पक्षलाई समेट्छ। साथै औषधि र खोपको उत्पादन, नियमन, आपूर्ति, स्वास्थ्य सेवा व्यवस्थापन, चिकित्सा शिक्षा, स्वास्थ्यकर्मी व्यवस्थापन, क्षमता अभिवृद्धि, स्वास्थ्य अनुसन्धान र स्वास्थ्यका विभिन्न निर्धारकहरूलाई सम्बोधन गर्ने बिषय समेत स्वास्थ्य क्षेत्रभित्र पर्दछन्।

स्वास्थ्य क्षेत्रको विकासका लागि प्रदेश सरकारको मुख्य जिम्मेवारी भनेको आफ्ना आवश्यकता अनुसार नीति, कानून, र मापदण्ड तर्जुमा गर्नु तथा स्वास्थ्य कार्यक्रमहरूको प्राथमिकता निर्धारण गरी प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नु हो। प्रदेश सरकारले नेपाल स्वास्थ्य क्षेत्र रणनीति २०७९ ले अङ्गीकार गरेका मुख्य सिद्धान्तहरूको कार्यान्वयनमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दै आएको छ। यी सिद्धान्तहरूमा स्वास्थ्यमा सर्वव्यापी पहुँच सुनिश्चित गर्ने, सामाजिक सुरक्षा प्रणालीको सुदृढीकरण गर्ने, संघ, प्रदेश र स्थानीय तहहरूबीच समन्वय र सहकार्यसहितको स्वास्थ्य प्रणाली विकास गर्ने, सबै नीतिमा स्वास्थ्यलाई प्राथमिकता दिने, गुणस्तरीय स्वास्थ्य तथा पोषण सेवाका लागि अन्य क्षेत्रहरूसँग सहकार्य गर्ने, सेवाको पहुँचभन्दा बाहिर रहेका जनसंख्या लक्षित स्वास्थ्य सेवा प्रवाह गर्ने र स्वास्थ्य क्षेत्रमा लगानी तथा सुशासन अभिवृद्धि गर्ने कार्य समावेश छन्। त्यसैगरी नागरिकको समग्र स्वास्थ्य स्तर उकास्न र दिगो स्वास्थ्य प्रणाली निर्माण गर्न मूलतः बिशेषज्ञ र दक्ष स्वास्थ्य जनशक्ति व्यवस्थापन, प्रमाण र न्यायमा आधारित स्वास्थ्य योजना निर्माण, सुरक्षित र जनमैत्री स्वास्थ्य पूर्वाधार, गुणस्तरीय औषधि र स्वास्थ्य सामग्रीको निर्बाध उपलब्धता तथा जवाफदेहिता सुनिश्चित गर्ने बिषयमा प्रदेश सरकार क्रियाशील छ।

प्रदेश स्वास्थ्य मन्त्रालयले स्वास्थ्यका वृहत निर्धारकहरू जस्तै खानेपानी सरसफाईको निगरानी, स्वस्थकर खाद्यवस्तुको उपलब्धता, जनसंख्या तथा बसाई सराई व्यवस्थापन, श्रमिकहरूको स्वास्थ्य सेवामा पहुँच, सडक दुर्घटना न्यूनीकरण, वायु प्रदुषणको न्यूनीकरण, बाल विवाह र सामाजिक कुरीतिहरूको विरुद्धको अभियान तथा स्वास्थ्य चेतना अभिवृद्धिका

लागि शिक्षा, कृषि, उद्योग, सरसफाई, यातायात, खानेपानी र सरसफाई लगायतका क्षेत्रसँग वकालत, समन्वय तथा सहकार्य गर्दै अगि बढ्नुपर्ने छ। स्वास्थ्यका बृहत्तर निर्धारकहरूमा बहुक्षेत्रीय निकायहरू विशेषरूपमा पूर्वाधार विकास निर्माणसँग जोडिएका निकायहरूको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ। विगतका राष्ट्रिय प्रयासहरूले स्वास्थ्यका टिप्न सकिने फल सहजै टिपिएका छन्, सजिला धेरै कामहरू भएका छन् र हामीले केही लक्ष्य प्राप्ति गरेका छौं। अबको बाटो टिप्न सकिनेभन्दा माथि रहेका अर्थात् हाइ ह्याङ्गिङ फ्रुट्सहरू टिप्नुपर्ने छ। हेल्थ बियोन्ड हेल्थका कारकहरूमा विशेष ध्यान दिएमा मात्र यस्तो फल टिप्न सकिन्छ। त्यसैले सबैको सहकार्य र आआफ्नो क्षेत्रबाट स्वास्थ्यलाई केन्द्रमा राखेर विकास निर्माण कार्यक्रम गर्न सकियो भने चुनौतीपूर्ण अबका स्वास्थ्यका लक्ष्यहरू प्राप्त गर्न सकिन्छ।

जनताको स्वास्थ्यलाई प्रभाव पार्ने र निर्धारकको रूपमा रहेको बिभिन्न क्षेत्रसँग वकालत, समन्वय र सहकार्यका लागि प्रदेशस्तरीय संयन्त्र निर्माण गरी प्रदेश सरकारले सबै नीतिमा स्वास्थ्यको अवधारणालाई मूर्तरूप दिन सकिन्छ। नेपालको सोह्रौं आवधिक योजना (आ.व. २०८१/८२—२०८५/८६) ले स्वस्थ, शिक्षित तथा सीपयुक्त मानव पुँजी निर्माणका लागि स्वास्थ्य, शिक्षा, सुरक्षा तथा सार्बजनिक सेवाप्रवाहमा सामाजिक न्याय स्थापित गर्ने उद्देश्य राखेकोले गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवामा सबै नागरिकको पहुँच सुनिश्चित गर्नका लागि प्रदेश स्वास्थ्य मन्त्रालयले पहुँच बाहिर रहेका जनसंख्या पहिचान गरी बिशेष स्वास्थ्य कार्यक्रम संचालन गर्नुपर्नेछ। त्यसैगरी प्रदेशको दोस्रो आवधिक योजना (आ.व. २०८१/८२—२०८५/८६) ले मानव स्वास्थ्यमा लगानी बढाई स्वास्थ्य मानव पुँजीद्वारा प्रदेशको समग्र विकास गर्ने लक्ष्य तय गरे अनुरूप स्वास्थ्य क्षेत्रका लागि लगानी अभिवृद्धि गर्दै स्वास्थ्य विमाको दायरालाई विस्तार गर्न लगानी र सेवाको गुणस्तरीयता सुनिश्चितताका लागि परिमाणात्मक लक्ष्य सहितको ठोस कार्यक्रम गर्नुपर्ने देखिन्छ।

स्वास्थ्य उपयोगी जडिबुटीको पहिचान, विकास र प्रशोधनका लागि बैज्ञानिक अनुसन्धान तथा अध्ययन र लगानी मार्फत प्रदेश सरकारले जडीबुटीको व्यावसायिक उत्पादन कार्यक्रमलाई टेवा पुर्‍याउने गरी कार्य गर्नु पर्नेछ। निजी क्षेत्रसँग सहकार्य तथा नीतिगत सहजीकरण मार्फत प्रदेश सरकारले स्वास्थ्य पर्यटन प्रवर्द्धनका लागि महत्वपूर्ण भूमिका खेल्नु पर्दछ।

संघीय संरचना अनुरूपको गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवा प्रवाह गर्दै आधारभूत स्वास्थ्य सेवाको सुदृढीकरणका लागि स्थानीय तहलाई सबलिकरण र सहजीकरण गर्ने भूमिका एवं जिम्मेवारी प्रदेश सरकारले प्रभावकारी रूपमा निभाउनुपर्ने छ। साथै निजी र सामुदायिक क्षेत्रबाट प्रदान गरिने स्वास्थ्य सेवाको मापदण्ड निर्धारण र नियमन गर्ने अभिभारा समेत प्रदेशमा रहेको छ।

प्रदेशका स्वास्थ्यकर्मीको व्यवस्थापन र क्षमता अभिवृद्धिका लागि प्रदेशबाट रणनीतिक योजना एवं मार्गचित्र तयार गरी कार्य गर्नुपर्नेछ। प्रदेशस्तरमा समन्वयात्मक रूपमा प्राथमिकता निर्धारण, संयुक्त स्वास्थ्य योजना निर्माण, स्वास्थ्य कार्यक्रममा दोहरोपना हुन नदिन तथा कार्य प्रगतिको समीक्षा गर्न संघ, प्रदेश र स्थानीय तह सम्मिलित बिषयगत समितिहरूमा नेतृत्वकारी भूमिका खेल्न सकिन्छ। साथै स्वास्थ्यमा सर्वव्यापी पहुँचको अवधारणालाई साकार बनाउन, प्रदेशस्तरको सूचक एवं लक्ष्य निर्धारण गर्न तथा दिगो विकास लक्ष्य प्राप्ति गर्ने कार्यक्रमलाई स्थानीयकरण गर्न समेत महत्वपूर्ण जिम्मेवारी छ।

प्रदेशभरिको स्वास्थ्य संस्था, स्वास्थ्यकर्मी र सेवाको अभिलेख व्यवस्थापन, एकीकृत स्वास्थ्य व्यवस्थापन सूचना तथा स्वास्थ्य सहायता एवं प्रेषण प्रणाली संचालन, एकीकृत एम्बुलेन्स सेवा प्रणाली र स्वास्थ्य क्षेत्रमा सुशासन र नेतृत्व कायम गर्दै चुस्त दुरुस्त ब्यबस्थापनमार्फत गुणस्तरीय सेवा प्रवाहको बाटोमा प्रदेश लागि रहेको छ।

चुनौतीहरू

भएका स्रोत साधनको प्रभावकारी उपयोग गरी दिगोपन हुने गरी कार्ययोजना बनाउने बिषयहरूमा केन्द्रित हुन नसक्दा एवं क्षणिक चर्चालाई प्राथमिकता दिँदा राज्य र जनतालाई दुःख हुने खालका चुनौतीका अनुभवहरू प्रदेशको स्वास्थ्य सेवाले भोगेको देख्न सकिन्छ। एकातिर प्रदेशमा स्वास्थ्यकर्मीहरूको अपर्याप्त दरबन्दी र अर्कोतिर भएका दरबन्दीमा पनि पदपूर्ति नभएको अवस्था छ। देशैभर बिशेषज्ञ र दक्ष स्वास्थ्यकर्मीहरूलाई सेवामा आकर्षण गर्न एवं टिकाई राख्न कठिन बन्दै गएको अवस्था छ। निजी क्षेत्रलाई विश्वासमा लिएर सेवाको व्यवस्था सहज र सुलभ गर्न र निजी क्षेत्रबाट प्रवाह हुने स्वास्थ्य सेवाको नियमन तथा सूचना एकिकृत गर्न कठिनाई देखिन्छ। देशैभरि औषधि एवं स्वास्थ्य सामग्रीको बैज्ञानिक माग, खपत र व्यवस्थापन समुचित हुन सक्ने खालको खरिद तथा आपूर्ति व्यवस्थापनका लागि प्रक्षेपण, परिमाण निर्धारण, खरिद, गुणस्तर सुनिश्चिततामा ढुक्क हुने गरी प्रणालीको विकास गर्न नसकिनु निकै चुनौतीपूर्ण देखिन्छ। स्थानीय तहमा प्रमाणमा आधारित स्वास्थ्य कार्यक्रम तर्जुमा एवं कार्यान्वयनमा संस्थागत क्षमताको कमी, स्थानीय तहहरूबीचको कार्यगत समन्वय, सहजीकरणमा कमी देखिन्छ। यातायात एवं भौगोलिक कठिनाईले स्वास्थ्य सेवा प्रवाह र पहुँचमा कठिनाई छ। तीव्र विश्वव्यापीकरण एवं चिकित्सा क्षेत्रमा आइरहेको तीव्र प्रविधिको प्रयोग र त्यसको विकास र परिवर्तनले हामी जस्तो कम स्रोत र साधन भएको ठाउँमा स्रोत व्यवस्थापनमा चुनौती थप्दै गएको देख्न सकिन्छ। जलवायु परिवर्तन, वायु प्रदुषण, खाद्य असुरक्षा, बढ्दो अव्यवस्थित शहरीकरण र पूर्वाधार विकास, खुला सिमाना लगायत विविध आर्थिक सामाजिक कारणहरू यस प्रदेशका प्रमुख स्वास्थ्य समस्या र चुनौतीको रूपमा छन्।

अवसर

संविधानले स्वास्थ्य सेवालाई मौलिक हकको रूपमा स्थापित गरी तीनै तहको अधिकार सूची विस्तृतिकरण भई स्पष्ट रूपमा स्वास्थ्यसम्बन्धी प्रदेश र स्थानीय तहको अधिकार निर्धारण भएकोले प्रदेश र स्थानीय सरकारलाई समस्या पहिचान, प्राथमिकता निर्धारण र नीति, योजना तथा कार्यक्रम निर्माण गर्ने अवसर रहेको छ। स्थानीयस्तरमा उपलब्ध पोषणयुक्त खाद्य उत्पादन र जडिबुटीहरूको संरक्षण एवं सम्वर्द्धन गरी प्रतिरोधात्मक र उपचारात्मक सेवामा उपयोग गर्न सकिने अवस्था रहेको तथा स्वास्थ्य क्षेत्रमा सामाजिक उत्तरदायित्व वहन गर्ने कार्यमा गैर सरकारी, सामुदायिक, सहकारी तथा निजी क्षेत्रलाई समेत समावेश गर्न सकिने वातावरण निर्माण भएको छ। प्रदेशस्तरमा स्वास्थ्य क्षेत्रको उच्च शिक्षा र जनशक्ति उत्पादनका लागि सरकारी र निजी क्षेत्रबाट आवश्यक पूर्वाधारहरू क्रमिक रूपमा विकसित हुँदै गएको छ। त्यसैगरी कार्यसम्पादनका आधारमा प्रोत्साहन तथा सजायको व्यवस्था गर्न सकिने, स्थानीयस्तरबाट कार्यान्वयन तथा अनुगमन प्रभावकारी हुने, निजी क्षेत्रहरूसँग सहकार्य मार्फत पहुँच बाहिर रहेका जनसंख्यालाई स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्न सकिने र प्रादेशिक जनशक्तिको नीति, रणनीति तयार गरी लागु गर्न सकिने अवस्था रहेको छ। जनप्रतिनिधिको सहभागितामा स्वास्थ्य कार्यक्रमको कार्यान्वयन र अनुगमन गर्ने व्यवस्था गर्न सकिने, प्रादेशिक र स्थानीय तहले आ-आफ्नो नीति र कार्यविधि तय गरी कार्यान्वयन गर्न सकिने तथा जनप्रतिनिधिहरूको उत्साह र प्रतिवद्धता रहनु स्वास्थ्य क्षेत्रको अवसरको रूपमा रहेका छन्।

निष्कर्ष

स्वास्थ्य क्षेत्रको विकासमा प्रदेश सरकारको भूमिका अत्यन्त महत्वपूर्ण छ। संघीय प्रणालीमा प्रदेश सरकारले आफ्नो क्षेत्रभित्रका स्वास्थ्य आवश्यकताहरू पहिचान गरी प्राथमिकता निर्धारण, प्रमाणमा आधारित योजना निर्माण, कार्यान्वयन र नियमनका लागि आवश्यक व्यवस्थापन सक्रियताका साथ दीर्घकालीन सोचसहित गर्नुपर्दछ। स्वास्थ्यमा सर्वव्यापी पहुँच सुनिश्चित गर्दै स्वास्थ्य सेवाको गुणस्तरीयता अभिवृद्धि, स्वास्थ्य जनशक्ति व्यवस्थापन, औषधि तथा स्वास्थ्य

सामग्रीको निर्बाध आपूर्ति र स्वास्थ्य पूर्वाधार विकासलाई प्राथमिकता दिएर अगाडि बढ्न सकेमा मात्र लक्ष्य प्राप्तिमा सहज हुन्छ। सबै क्षेत्र तह र तप्कासँग कार्यगत समन्वय, सहजीकरण र सहकार्य गरी स्वास्थ्यका वृहत निर्धारकहरूको सुधारमा ध्यान दिनुपर्ने आवश्यकता छ। स्थानीय सरकार र निजी क्षेत्रसँग सहकार्य गरी प्रादेशिक स्तरमा विशेष स्वास्थ्य कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु जरुरी छ। अबका स्वास्थ्यका चुनौतीहरू सामना गर्न स्वास्थ्य क्षेत्र एक्लैले भन्दा पनि सबै क्षेत्रको भूमिकामा निर्भर हुने खालको छ। यसको लागि तीनै तहको सरकार र सबै समुदायको संयुक्त प्रयास आवश्यक छ।

सन्दर्भ सामग्रीः

१. राष्ट्रिय जनस्वास्थ्य नीति २०७६
२. नेपालको सोह्रौं योजना, २०८१/८२-२०८६/८७
३. कोशी प्रदेशको दोस्रो पन्चबर्षिय योजना, २०८१/८२-२०८६/८७
४. नेपाल स्वास्थ्य क्षेत्र रणनीतिक योजना, २०७९/८०-२०८७/८८
५. नेपाल स्वास्थ्य तथा जनसांख्यिक सर्वेक्षण, २०२१

प्रदेश सेतो हात्ती कि विकास र समृद्धिको आधार ?

✍ विक्रम लुइटेल*

नेपालको संविधान २०७२ जारी भएपछि अहिले हामी संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र नेपालको संविधान कार्यान्वयनको चरणमा छौं। संविधान जारी भएको ९ वर्ष पुगेको छ। २०७४ सालको आम निर्वाचन सम्पन्न भएपछि प्रदेश संरचना पनि कार्यान्वनयमा आएको छ। स्थानीय तह र संघीय संरचनाका कर्मचारी संयन्त्र र प्रशासनिक भवनहरू तयारी अवस्थामा नै थियो। प्रदेश संरचना बन्दै गर्दा यसका मन्त्रालयहरू कहाँ राख्ने ?, मन्त्रीहरू कहाँ बस्ने ? प्रदेश सभाको बैठक कसरी बस्ने ? र कहाँ बस्ने ? अन्यौल थियो । एक हिसाबले यो संरचना शुन्य अवस्थामा थियो। प्रदेश संरचना सञ्चालनका लागि कानून थिएन। जनशक्ति पर्याप्त थिएन। अहिले पनि प्रदेशमा करिब ५८ प्रतिशत मात्रै कर्मचारीहरू छन्। प्रदेश संरचना कार्यान्वयनमा गएको फागुन ३ गते ७ वर्ष पुगेको छ। अझै पनि यसका लागि पर्याप्त कानुनहरू बनेका छैनन्। धेरै कुराहरू केन्द्रमा निर्भर हुनु पर्ने अवस्था छ। मन्त्रालयका सचिवहरूपनि प्रदेशमा आउनु भन्दापनि केन्द्रमै उत्तरदायी हुने परिस्थिति छ। तर पनि प्रदेश अहिले आम जनतामा सुनिने गरी, देखिने गरी र अनुभुत हुने गरी प्रस्तुत भइरहेको छ। यदी सबै कानूनहरू निर्माण हुने र प्रदेशलाई दिएको अधिकार पूर्णरुपमा कार्यान्वयन गर्ने हो भने यो बलियो रूपमा जनतामाझ पुग्ने सरकारका रुपमा स्थापित हुन्छ। संसारभर संघीयता भएका मुलुहरू कमजोर भएका छैनन ती मुलुकहरू समृद्धि र विकासका लागि आधारस्तम्भ नै भएका छन्। यसअर्थमा संघीयतालाई बलियो बनाउने विषय नै अहिलेको महत्वपूर्ण कडी हो। यसलाई बलियो बनाउने र कामयाबी हुन्छ भन्ने केही आधारहरूलाई यहाँ प्रस्तुत गर्न खोजिएको छ।

के प्रदेश सेतो हात्ती हो?

धेरै बुझ्नेहरूले प्रदेशलाई सेतो हात्तीका रुपमा प्रस्तुत गर्ने गरेका छन्। तर ती सबै बुद्धिजीवी र व्यवस्थाको वकालत गर्नेहरूले विगतमा भएका खर्चलाई तुलना गरेर हेर्ने गरेको देखिदैन। खाली सेतो हात्ती भयो पाल्न सकिंदैन भनेर चर्चा गर्ने गरेको मात्रै सुनिन्छ। यी नकरात्मक चर्चाहरूलाई सरोकारवालाहरूले पनि चिर्न सकिरहेको देखिदैन। कोशी प्रदेशको सानो उदाहरण मात्र म यहाँ दिन चहान्छु।

२०५४ सालमा जिल्ला विकास समितिको निर्वाचन भएर आउँदा त्यसमा १७ जना इलाका सदस्यहरू थिए। जिविस सभापति, उपसभापति, योजना अधिकृत, स्थानीय विकास अधिकृतलगायतका धेरै कर्मचारी थिए। तत्कालीन जिल्ला विकास समिति मोरङका सभापति खड्गबहादुर बस्नेत हाल प्रदेश सभा सदस्यलाई मैले त्यतिखेरको इलाका सदस्यको सेवा सुविधाका बारेमा सोधेको थिए। उहाँका अनुसार एउटा सदस्यले मासिक २००० पाउँथ्यो। त्यसो गर्दा एक जनाले दुई वर्षमा ४८ हजार रुपैयाँ पाउँथ्यो। त्यतिखेर विराटनगरको तीन नम्बर वडातिर जग्गा किन्दा त्यो रकमले १० धुर भन्दा बढी आउने अवस्था थियो। अहिले विराटनगरको त्यो ठाउँमा प्रदेश सभाका सदस्यले दुई वर्षको खर्च गर्दा घडेरी किन्न सक्ने अवस्था छैन। अहिले मोरङमा प्रदेशमा १२ जना निर्वाचित सदस्य छन। यो हिसाबले खर्च ठुलो हैन। कोशी

* कोशी प्रदेशका माननीय मुख्यमन्त्री हिक्मत कुमार कार्की ज्यूको प्रेस सल्लाहकार

प्रदेशमा १४ वटा जिल्ला छन्। तत्कालीन अवस्थामा हरेक जिल्ला सभापति, उपसभापति, स्थानीय विकास अधिकारी लगायतका कर्मचारी सवारी साधनको व्यवस्था थियो र उनीहरूलाई क्वाटर सहयोगीहरूको व्यवस्था पनि थियो। अहिले जिल्ला समन्वय समितिमा यी सुविधाहरू छैनन्। केही सवारी भएपनि त्यो पुरानो स्वामित्वको छ। अब बिग्रँदै गएपछि किन्न सक्ने अवस्था छैन र त्यो सुविधा पनि छैन्। त्यो सुविधाको हिसाब हेर्ने हो भने त्यही हाराहारीका सवारी साधन छन। कोशी प्रदेशमा नयाँ संरचना र सेवा सुविधा भनेको प्रदेश सभा सदस्यलाई मात्रै हो। गएको ५ वर्षमा प्रदेश सभाले करिब १ अर्व दुई करोड जति मात्र खर्च गरेको छ। यो खर्च नयाँ संरचना निर्माण सहितको हो। हामीले पुराना संरचनाको तुलना गर्दै खर्च हिसाब गर्ने हो भने अहिले त्यस्तो छैन। तर आम बुद्धिजीवी र नागरिकहरू प्रदेश सरकारको क्षेत्राधिकार र कर्तव्य नहेरिकन मन्त्रीहरूले चढेका गाडीलाई तुलना गरेर सेतो हात्ती भयो भनेर आलोचना गरिरहेका छन्। हाम्रो समाज यस्तो भइसक्यो कि कागले कान लग्यो भन्दा कान चाँही नछामिकन कुद्ने परम्परा अझै बढेको छ। प्रदेशमा आउने प्रमुख सचिव हिजो क्षेत्रीय प्रशासनमा भएकै सचिवहरू हुन्। त्यो हिजोकै हो। पुरानै कार्यालयहरू प्रदेशलाई हस्तान्तरण भएको हो। यी खर्चहरू पुरानै हुन्। यिनको लेखाजोखा र अध्ययन, अनुसन्धान नगरिकन बनावटी शैलीमा जुन हिसाबले प्रचार भइरहेको यो व्यवस्थालाई धराप पार्ने प्रयत्न मात्रै हो। अहिले कोशी प्रदेशमा ९३ जना सांसदहरू हुनुहुन्छ। अहिलेको संरचनामा यही सुविधा थपिएको ठाउँ हो। हामीले पुरानो संरचनालाई कटौति गरेर नयाँ संरचना निर्माण गरेका हौं। केही मानिसहरूको कुरा सुन्ने हो भने पुरानै जिल्ला विकास समिति राख्नु पर्छ भन्ने छ। त्यता फर्केर एक पटक त्यता पट्टी हिसाब किताब हेरौं त। के हुन्छ ?

त्यसो हुनाले प्रदेश सेतो हात्ती हैन यो हाम्रो व्यवस्थालाई बलियो बनाउने एउटा आधारस्तम्भ हो। प्रदेश विकास र समृद्धिको आधार हो।

धेरै मानिसहरूले प्रदेश सरकारले केही गरेन भनिरहेका छन्। तर प्रदेश सरकारले गरेका कामलाई नजिकबाट नियाल्ने र त्यसलाई विगतसँग तुलना गर्ने परिपाटी हामीसँग छदैछैन। म यहाँ केही उदाहरण मात्रै प्रस्तुत गर्न चहान्छु। संघीय सरकारले प्रदेशलाई बलियो बनाउने संबैधानिक व्यवस्था अनुसारका कानूनहरू अझै पनि बनाउन सकेको छैन। र जे कामहरू प्रदेशलाई दिइएको छ, ती कामहरू द्रुत गतिमा भइरहेका छन्। उदाहरणका लागि प्रदेशमा सवारी चालक अनुमति पत्रको कार्ड दिने गरिएको छ। केन्द्रले स्मार्ट कार्ड दिनका लागि ढिलो गरेपछि आम चालकलाई असजिलो भइरहेको बेला गत साउनमा केन्द्रको अस्थायी कार्ड दिन सक्ने भनेपछि कोशी प्रदेश सरकारले अनुमति पत्रको परीक्षा पास गर्नेबित्तिकै अस्थायी कार्ड दिन सुरु गर्यो। आखिर क्षेत्र तोकेर दिंदा प्रदेशले काम त गर्न सक्दो रहेछ। अर्को एउटा उदाहरण राख्न चाहान्छु। कोशी प्रदेश सरकारको सिचाइँ मन्त्रालयले २०७५ सालदेखि यता १३ हजार हेक्टरमा सिँचाइ सुविधा पुर्याउने काम गरेको छ। यो चानेचुने उपलब्धि हैन। सीमित श्रोत, साधन र नयाँ संरचनाको अनुभवबाट यति छिटो काम गर्नु उपलब्धि हो। अर्को पनि एउटा उदाहरण छ। कोरोनाको महामरी चल्यो, कोशी प्रदेश सरकारले संघीय सरकार भन्दा छिटो आफ्नै अस्पताल बनाएर बिरामीको उपचारलाई सहज बनाउन सक्यो। भिन्दै अस्पताल बनाएर महामारी काम गर्नु कोशी प्रदेशका लागि सफलता थियो। पूर्वाधारकै क्षेत्रमा हेर्ने हो भने विराटनगरदेखि विराटचोकसम्म जाने एउटा सडक बर्षौंदेखि बन्न सकिरहेको थिएन तर कोशी प्रदेश सरकारले अत्यन्तै द्रुत गतिमा यो सडक निर्माण गर्यो।

प्रदेश सरकारले सामुदायिक भवन र पुलहरू दुई सय भन्दा बढी निर्माण गरिसकेको छ। यस्ता निर्माणका आधारहरूलाई विगतसँग तुलना गरेर नहेरिकन प्रचारबाजी गर्ने तरिकाले काम भइरहेको छ। यसतर्फ हामीले ध्यान दिनु जरुरी देखिन्छ। प्रदेश संरचनाका साना मसिना कुरालाई तुलनात्मक रुपमा प्रहार गर्ने परिपाटी बस्दै गयो भने यो व्यवस्थामाथि चुनौती थपिने छ। प्रदेश सरकार स्थापना भएको ७ वर्षमा पत्रकारहरूका मात्रै तुलना गर्ने हो भने कोशी प्रदेशका

अधिकाँश भवन प्रदेश सरकारले निर्माणका लागि सहयोग गरेको छ। यही ७ वर्षकै अवधिमा सबैजसो जिल्लामा भवन बनेका छन्। प्रहरीको कुरा गर्ने हो भने त भौतिक संरचनामा धेरै उपलब्धि हासिल भएको छ। ती निर्माणले शान्ति सुरक्षा र अमनचैन कायम गर्न कति सहयोग पुग्यो भन्ने अध्ययन अनुसन्धान भएको छ र ?

यस्ता विषयलाई नजरअन्दाज गरेर एकोहोरो प्रदेशमाथि प्रहार गर्ने विषय नियोजित रुपमा अगाडि बढेको देखिन्छ। प्रदेशका अधिकार क्षेत्रभित्र सीमित श्रोत साधनलाई परिचालन गरेर जे जति उपलब्धि भएका छन् ती उत्साहपूर्ण नै छन। प्रदेश संरचनाका कमि कमजोरी पनि होला। तिनलाई सुधार गर्दै लैजानु पर्छ। शुन्यबाट सुरु भएको संरचनाले ७ वर्षमा कति काम गर्यो र कति गर्यो, यस्ता विषयमा समीक्षा हुन जरुरी छ। यसरी हेर्दा प्रदेशलाई राम्रो संरचनाको रुपमा लैजान सकिने आधारहरू छन्।

निष्कर्ष:

प्रदेश सरकारको सीमित श्रोत साधन र यसले विकासको क्षेत्रमा गरेको काम साथै सांसद र जनशक्तिको खर्चलाई अध्ययन र अनुसन्धान गरेर सही विश्लेषण गर्न सकियो भने यो सेतो हात्ती भन्ने कुप्रचारबाट मुक्त हुँदै विकास र समृद्धिको आधार हुन सक्छ।

प्रहरीलाई पारिश्रमिकमा विभेद !!

✍ चन्द्र कुबेर खापुङ्ग*

नेपाल प्रहरी संगठन नेपालको संविधान २०७२ को धारा २६८ बमोजिम गठित सरकारी सेवाको अभिन्न अंगको रूपमा रहि आएको कुरा बिदितै छ। देशको संविधान, ऐन नियम बमोजिम गठित सबै संघ संगठनहरूको आ-आफ्नो ठाउँमा उतिकै महत्व र आबश्यकता हुन्छ। "सबै नागरिक कानूनको दृष्टिमा समान हुनेछन्" भन्ने संवैधानिक व्यबस्था हुँदाहुँदै पनि यदाकदा नेपाल प्रहरीलाई बिभिन्न निकायहरूबाट दिइने मर्यादा, सेवा, सुबिधा, अवसर, पारिश्रमिक जस्ता बिषयमा विभेद भएको अनुभूति यस संगठनका सदस्यहरूले गर्नु परेको कुरा जिम्मेवार तहमा रहेकाहरूबाट समेत सुनिँदै आएको छ। प्रहरीले पाउने पारिश्रमिक र अन्य कर्मचारीले पाउने पारिश्रमिकमा देखिएका अमिल्दा र सच्याउनै पर्ने प्रावधानको वरिपरि रहेर बिशेष गरी लोक सेवा आयोग, त्रिभुवन विश्वबिद्यालय, CTEVT, राष्ट्रिय परीक्षा बोर्ड लगायतका संस्थाबाट बिभिन्न समयमा सञ्चालन गरिने परीक्षाहरूमा सुरक्षा ड्युटीमा रहेका प्रहरीले पाउने पारिश्रमिक र परीक्षा सञ्चालनमा खटिएका अन्य कर्मचारीले पाउने पारिश्रमिकको तुलनात्मक अबस्थाको सानो तस्वीरको छोटो विवेचना गर्ने प्रयास गरेको छु।

❖ लोक सेवा आयोग

नेपालको संविधान २०७२ को भाग २३ अनुसार गठित लोक सेवा आयोग बिभिन्न सरकारी तथा अर्ध सरकारी सेवाहरूमा सेवा प्रवेशका परीक्षा सञ्चालन र छनौटको जिम्मेवारीमा छ। यस संबैधानिक निकायले आफ्नो जिम्मेवारी बहन गर्ने शिलशिलामा निष्पक्ष परीक्षा सञ्चालन, प्रश्नपत्रहरूको सुरक्षा, उतरपुस्तिकाहरूको सुरक्षा लगायतका विषयमा प्रहरीको पनि संलग्नता रहन्छ। लोक सेवा आयोगको पारिश्रमिक दररेट सम्बन्धी ब्यबस्था २०७२, अनुसार लिखित परीक्षा तथा प्रयोगात्मक परीक्षा सञ्चालन गर्दा परीक्षामा संलग्न कर्मचारीलाई निम्न बमोजिम पारिश्रमिक दिने भन्ने उल्लेख गरिएको छ।

जनशक्तिको बिबरण	रकम रु.	
	१घण्टा सम्मको परीक्षाको लागी	१ घण्टा भन्दा बढी समयको लागि
परीक्षा सुपरीवेक्षक	१०००।००	१४००।००
परीक्षा नियन्त्रक	१०००।००	१४००।००
केन्द्राध्यक्ष	९००।००	१२००।००
उप-केन्द्राध्यक्ष	७५०।००	१०५०।००
सहायक केन्द्राध्यक्ष	६००।००	८००।००
समन्वयकर्ता	६००।००	८००।००

* प्रहरी नायब महानिरीक्षक

निरीक्षक	४००।००	५५०।००
सहयोगी ज्यामी	२५०।००	३५०।००
सवारी चालक	४००।००	५००।००
	प्रहरी तर्फ	
प्रहरी निरीक्षक	२००।००	२५०।००
प्रहरी नायव निरीक्षक	१९०।००	२००।००
प्रहरी सहायक निरीक्षक	१८०।००	१९०।००
प्रहरी हवल्दार	१५०।००	१७०।००
प्रहरी जवान	१००।००	१५०।००

नेपाल सरकारले सबै सरकारी कर्मचारीको श्रेणी वा तह तोकेको हुन्छ र सेवा सुबिधाहरूको बितरण पनि सोहि बमोजिम तोकिएको हुन्छ। एकै काममा खटिएका सरकारी सेवाका कर्मचारीको श्रेणी र तहअनुसार पारिश्रमिकमा एकरूपता वा सुहाउँदिलो हुनुपर्ने हो। तर, बिडम्वना नै भनौं वा ध्यान पुग्न नसकेको पनि हुनसक्छ, समान कामको लागि समान श्रेणी वा तहलाई उपलब्ध गराइने पारिश्रमिकमा असामान्य विभेद देखिन्छ। राष्ट्रसेवक कर्मचारीहरूको पारिश्रमिकमा देखिएको यो विभेदलाई सम्बन्धित निकायहरूले संसोधन गरी श्रेणी र तहगत हिसाबले समान पारिश्रमिक दररेट राखिनुपर्छ। प्रदेश लोक सेवा आयोग, कोशी प्रदेश लगायतका सातवटै प्रदेश लोक सेवा आयोगहरूले लोक सेवा आयोगले सञ्चालनमा ल्याएको पारिश्रमिक दररेटलाई नै पछ्याएको देखिन्छ। प्रदेश लोक सेवा आयोगहरूले पनि प्रहरी कर्मचारीहरूले पाउने न्यून दररेटलाई नै कायम गरेको देखिन्छ।

संघीयताको मर्म अनुरूप स्थापना भएका आयोगहरूजस्ता निकायहरूले न्याय र आत्मासम्मानको सिद्धान्तलाई आत्मासात गरेर पारिश्रमिक दररेटलाई श्रेणी र तह अनुरूप समान पारिश्रमिकको व्यवस्था गर्नुपर्ने हो। आशा गरौ प्रहरी कर्मचारीमाथिको यो पारिश्रमिक दर रेटको कानुनी विभेद हट्ने छ।

❖ त्रिभुवन विश्वविद्यालय

नेपालको सबैभन्दा पुरानो विश्वबिद्यालय त्रिभुवन विश्वबिद्यालयद्वारा सञ्चालन हुने बिभिन्न परीक्षाहरूमा पनि भत्ताको व्यबस्था गरिएको हुन्छ। त्यहाँ व्यवस्था गरिएको भत्तामा पनि अरु कर्मचारी र सुरक्षानिकायका कर्मचारीहरूलाई पारिश्रमिक दर रेटमा विभेद गरेको प्रष्ट देखिन्छ। तलको तालिका हेर्नुस्ः

पद	पारिश्रमिक	पद	पारिश्रमिक
स्नातक र प्रविणता प्रमाणपत्र तह		स्नातकोत्तर तह	
केन्द्राध्यक्ष	८००।-	केन्द्राध्यक्ष	१०००।-
सहायक केन्द्राध्यक्ष	६००।-	सहायक केन्द्राध्यक्ष	८००।-
पर्यवेक्षक	६००।-	पर्यवेक्षक	८००।-
निरिक्षक	५००।-	निरिक्षक	६००।-
कर्मचारी	२००।-	कर्मचारी	२५०।-
पियन/स्विपर	१५०।-	पियन/स्विपर	१६०।-

प्रहरी तर्फ			
प्रति व्यक्ति प्रतिदिन रु. १००।-			

❖ प्राविधिक शिक्षालयहरू

CTEVT लगायतका प्रविधिक शिक्षालयहरूले पनि समय समयमा सञ्चालन गर्ने बिभिन्न तहका परीक्षाहरूमा भत्ता निर्धारण गरेको हुन्छ तर त्यहाँ पनि प्रहरी कर्मचारीहरूमा विभेद देखिन्छ।

पद	पारिश्रमिक २ घण्टा सम्मको परीक्षामा	पारिश्रमिक २ घण्टा भन्दा माथिको परीक्षामा
केन्द्राध्यक्ष	४००।-	६५०।-
सहायक केन्द्राध्यक्ष	३५०।-	५५०।-
सहायक कर्मचारी	३००।-	४००।-
पियन/चालक	१००।-	१२५।-
प्रहरी तर्फ		
प्रहरी नायव/सहायक निरीक्षक	१२०।-	१२०।-
प्रहरी हवल्दार	११०।-	११०।-
प्रहरी जवान	१००।-	१००।-

❖ राष्ट्रिय परीक्षा बोर्डहरू

SEE, +२ लगायतका परीक्षाहरू सञ्चालन राष्ट्रिय परीक्षा बोर्डले गर्ने गरेको छ। बोर्डद्वारा सञ्चालित परीक्षाहरूमा पनि पारिश्रमिकको व्यवस्था त हुन्छ तर त्यहाँ पनि अन्यत्र भन्दा फरक छैन।

पद	पारिश्रमिक
केन्द्राध्यक्ष	८००।-
सहायक केन्द्राध्यक्ष	५००।-
निरीक्षक	३५०।-
परीक्षा सहायक	३००।-
कार्यालय सहयोगी	१५०।-
प्रहरी तर्फ	प्रतिव्यक्ति प्रतिदिन १५०।-

समान श्रेणी वा तहका कर्मचारीलाई समान कामको लागि प्रदान गरिने पारिश्रमिकमा भिन्नता हुनु नियत नभएर संयोग मात्र पनि हुन सक्छ। कुनै एउटा निकाय वा कार्यालयले निर्धारण गरेको मानकलाई नै आधार मानेर अन्य निकाय वा कार्यालयहरूले माथि उल्लेख भए बमोजिमको पारिश्रमिक निर्धारण गरेको हुनसक्छ। कुनै एक समयमा निर्धारण गरिएको दर पुर्नमूल्याङ्कन गर्नुपर्ने देखिन्छ। त्यसर्थ सुरक्षार्थ खटिने प्रहरी लगायतका सुरक्षाकर्मीको तह र श्रेणी अनुसार एकै काममा खटिँदा पाउने पारिश्रमिकमा समानता कायम गरिनुपर्छ। सम्बन्धित सरोकारवाला सबैको समयमा नै ध्यानाकर्षण होस्।

यस पङ्तिकारलाई जानकारी भएका र पटक पटक पारिश्रमिक दर रेटमा बिभेद भइ हिनताबोध भएको अवस्थाहरूको एउटा बिषय मात्र उल्लेख गरिएको छ। यसका अतिरिक्त अन्य पनि थुप्रै यस्ता अवस्थाहरू हुन सक्छन् जुन समग्र अध्ययन गरेर एकरूपता ल्याउन जरुरी छ।

कोशी प्रदेशमा पर्यटनको अवसर र चुनौती

✍ गणेशप्रसाद तिम्सिना*

पृष्ठभूमि

हरेक मुलुकको विकासमा त्यहाँको प्राकृतिक, भौगोलिक एवम सांस्कृतिक स्रोत र सम्पदाको महत्वपूर्ण भूमिका हुने भएपनि भौगोलिक र प्राकृतिक रूपले कम क्षमता भएका मुलुकहरूले पनि आफ्नो सीमित स्रोत र साधनको उच्चतम र दिगो प्रयोग मार्फत समृद्धि हासिल गरेका थुप्रै उदाहरणहरू विश्वमा पाईन्छन। जलस्रोतको उच्च सम्भावना, विश्वको सर्वोच्च शिखर सगरमाथा र अन्य अग्ला हिमश्रृंखलाहरू, नदीनाला, तालतलैया, झरना, वनजङ्गल, दुर्लभ वन्यजन्तु, हराभरा र मनोरम हावापानी भएको पहाडी भूगोल, अन्न भण्डारको रूपमा रहेको तराईको समथर फाँट, जातीय, सांस्कृतिक र मौलिक परम्पराहरू एवम् प्रसिद्ध धार्मिक र पौराणिक मठ मन्दिर भएर पनि हाम्रो देश नेपाल भने अहिले पनि गरिबी र अविकाससँग जुधिरहनु परेको छ। हामीसँग उपलव्ध प्राकृतिक, ऐतिहासिक, पौराणिक र सांस्कृतिक सम्पदा, मूल्य र मान्यताहरूको नजरबाट मेहनत र पसिनाले विकास र समृद्धि हासिल गरेका मुलुकहरूलाई हेर्दा विकास र समृद्धिका लागि साधन र स्रोत भन्दा बढी प्रतिबद्धता र सोचले काम गर्ने रहेछ भन्ने निष्कर्षमा पुगिन्छ।

हाम्रो जस्तो विकासोन्मुख राष्ट्रहरूको प्रमुख समस्या आर्थिक स्रोतको कमी हो भने उपलव्ध साधन र स्रोतको विवेकपूर्ण उपयोग नहुनु अर्को ठुलो समस्या हो। राजनैतिक क्रान्ति एउटा निष्कर्षमा पुगेर मुलुकले विकास र समृद्धिको संकल्प लिएको वर्तमान अवस्थामा समस्याको यथार्थ पहिचान, वस्तुनिष्ठ प्राथमिकता र समस्या समाधानका लागि आफ्नै क्षमताको पहिचान गरेर मुलुकलाई विकास र समृद्धिको बाटोमा अघि बढाउनु पर्ने आवस्यकता छ। विकास भन्नाले वर्तमान आर्थिक र सामाजिक अवस्थामा सकारात्क परिवर्तन भन्ने अर्थमा बुझिने भएपनि वर्तमान विश्व परिवेशमा जनउत्तरदायी राजनीति, चुस्त प्रशासनिक संयन्त्र, साधन र स्रोतको उपलव्धिपूर्ण उपयोग, जन सहभागिता, व्यवहारिक र कार्यमूलक योजना, सुशासन, समन्वय र सहकार्य,लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण, वातावरण संरक्षण र जलवायु अनुकूलन जस्ता विषयहरू पनि विकासका अनिवार्य शर्तको रूपमा अङ्गिकार गरिएका छन्। अझ अहिले आएर विश्वमा विकास र संम्वृद्धिको अवस्थालाई मानव खुसीको स्तरबाट मापन गर्ने प्रणाली पनि विकास हुँदै आएको देखिन्छ। विकास र समृद्धिले मानव जीवनमा खुसीको सञ्चार गर्नुपर्छ भन्ने अत्याधुनिक मान्यता जन उत्तरदायी र लोक कल्याणकारी राज्यको बिशेषता पनि हो।

प्रकृति र संस्कृति दुबैले हाम्रो मुलुकलाई अपार सम्पदाहरू दिएको छ, जस्को विवेकपूर्ण र दिगो उपयोगमार्फत विकास र समृद्धिसँगै खुसीको स्तर पनि बढाउन गाह्रो छैन। विश्वको सर्वोच्च शिखर सगरमाथा र अन्य उच्च हिमालहरू ,पहाड, नदीनाला, झरना ,ताल ,वनजङ्गल, वन्यजन्तु, जैविक र जलवायु विविधता, पौराणिक र धार्मिक स्थलहरू तथा परम्परागत र सांस्कृतिक मूल्य मान्यातहरू हाम्रो विकास र समृद्धिका आधार मात्र होईनन, संसारका मानिसहरूको ध्यान आकर्षण

* सेवा निवृत्त निजामती कर्मचारी, पूर्व कार्यालय प्रमुख, पर्यटन कार्यालय काकडभिट्टा।

गर्ने पर्यटकीय साधन र खुसीका स्रोत पनि हुन। यसै कारण सदियौं पहिले देखि नेपालमा विदेशीहरू आउने गरेको तथ्य ईतिहासमा भेटिन्छ। तर चिनिया यात्री ह्वेनसाङ्ग लगायतका विदेशीहरू, व्यापारको सिलसिलामा आएका तिव्वती र भारतीय व्यापारीहरू तथा राणा कालमा विभिन्न प्रयोजनले आएका विदेशीहरूको नेपाल भ्रमणलाई पर्यटनको रूपमा उल्लेख गरिएको पाईदैन। अझ राणा कालमा त विदेशीहरूलाई नेपालका विभिन्न भागमा भ्रमण गर्न प्रतिवन्ध लगाएको अवस्था थियो। सन १९५३ मे १० मा तेन्जिङ्ग नोर्गे शेर्पा र सर एडमण्ड हिलारीले सगरमाथा आरोहण गरेपछि भने नेपालमा पर्यटनको शुरुआत भएको र नेपालको पर्यटन बारे विश्वमा चर्चा हुन थालेको देखिन्छ।यस पछि सरकारले पर्यटन क्षेत्रलाई राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको महत्वपूर्ण क्षेत्रको रूपमा स्वीकार गर्दै विक्रम सम्वत् २०१३ सालमा बनेको प्रथम पञ्चबर्षीय योजनामा पर्यटन क्षेत्रलाई समेत समेटेर योजनावद्ध प्रयास थालेको देखिन्छ। विक्रम सम्वत् २०१४ सालमा पर्यटन विकास वोर्डको गठन, २०१६ सालमा पर्यटन विभागको स्थापना र २०३३ सालमा पर्यटन मन्त्रालयको स्थापना गरेर पर्यटन विकासका लागि संस्थागत संयन्त्रहरूलाई मजबुत बनाईयो भने पर्यटन सम्बन्धी कानून र कार्ययोजनाहरू निर्माण गरेर पर्यटनको योजनाबद्ध विकास गर्न थालियो। पर्यटन क्षेत्रको विकास र प्रवर्द्धनको क्रममा विक्रम सम्वत् २०६५ सालमा पर्यटन नीतिको निर्माण गरियो। तत्पश्चात नेपालको राष्ट्रिय पर्यटन रणनीतिक कार्ययोजना ०१६—२०२५ तर्जुमा भयो र यो अद्यावधि कार्यान्वयनमा छ। यो रणनीतिक योजनाको मुख्य उद्देश्य मुलुकमा पर्यटकको आगमन बढाउनुका साथै बसाई अवधि लम्ब्याउन पर्यटनको गुणस्तर बढाउने र पर्यटकीय क्रियाकलापहरूको विस्तार र विविधिकरण गर्ने तथा अर्थतन्त्रमा पर्यटन क्षेत्रको योगदान बढाउने रहेको छ। यो रणनीतिक कार्ययोजना पछि सन २०१९ मा मुलुकमा ११ लाख ९७ हजार १९१ जना पर्यटक भित्रिएकोमा कोभिड महामारीका कारण सन २०२० मा यो संख्या २ लाख ३० हजार ८५ जना र सन २०२१ मा १ लाख ५० हजार ९६२ जनामा सीमित हुन पुग्यो। कोभिड महामारी पछि पर्यटक आगमन संख्यामा उल्लेख्य बृद्धि भई सन २०२२ मा ६ लाख १४ हजार ८६९ जना र गत बर्ष सन २०२३ मा १० लाख १४ हजार ८७६ जना पुग्न गयो। पर्यटकको आगमन बढेसँगै मुलुकको राष्ट्रिय आयमा पर्यटन क्षेत्रको योगदान उल्लेखनीय रूपले बढेको र बैदेशिक मुद्रा आर्जन र रोजगारीका अवसरहरूको सृजनाका दृष्टिले अव्वल देखिएको हुँदा राज्यले पर्यटन क्षेत्रको विकास र प्रवर्द्धनलाई उच्च प्राथमिकता दिएको देखिन्छ।

२०७२ सालमा जारी भएको नेपालको संविधानले राज्यशक्तिका अधिकारहरूको बाँडफाँट गर्दा पर्यटन क्षेत्रलाई तीनै तहका सरकारको अधिकार र दायित्वमा रहने गरी बाँडफाँट गरेको छ। भौगोलिक, प्राकृतिक पौराणिक, धार्मिक र सांस्कृतिक दृष्टिले हाम्रो मुलुक सिङ्गै पर्यटकीय क्षेत्र जस्तो भएकोले सबै प्रदेशको भूगोल पर्यटनका दृष्टिले सम्वृद्ध हुने गरी सिमाङ्कन भएको देखिन्छ। यो तीनै तहका सरकारका लागि गौरवको विषय मात्र नभई समृद्धिका लागि महत्वपूर्ण अवसर पनि हो। यस कारण पर्यटन सबै तहका सरकारले उच्च प्रामिकता दिनुपर्ने क्षेत्रको रूपमा रहेको छ।

नेपालको पूर्वी भूगोलमा अवस्थित कोशी प्रदेश पर्यटनका दृष्टिले उच्च संभावना बोकेको प्रदेश हो। विश्वको सर्वोच्च शिखर सगरमाथा, कन्चनजंघा, ल्होत्से, चोयु, आमादव्लम ,मकालु लगायतका प्रसिद्ध हिम चुचुरा देखि नेपालकै होचो भूभाग कचनकवल र होचो अरुण उपत्यका समेत यसै प्रदेशमा रहेका छन। पूर्व पश्चिम लम्पसार महाभारत र चुरे पर्वतका श्रृंखला र आसपासका रमणीय पहाडी बस्तीहरूमा पाईने मनोरम हावापानी, नदीनाला, ताल, झरना, वन तथा वन्यजन्तु, जैविक विविधता, तराईका सुन्दर फाँटहरू र पहाड तथा तराईमा रहेको जातीय विविधता भित्र एकता र सहिष्णुताको मालामा गासिएको मौलिक संस्कृति, परम्परा, मूल्य र मान्यताले कोशी प्रदेशलाई मुलुककै अग्रणी र आकर्षक पर्यटकीय गन्तव्यको रूपमा स्थापित गराएको छ। नेपाल सरकारले पहिचान गरेका १०० वटा प्रमुख गन्तव्य स्थलहरू मध्ये १६ वटा यसै प्रदेशमा पर्दछन। यी सबै अमूल्य सम्पत्तिहरू कोशी प्रदेशका मात्र नभएर मुलुककै गौरव र सम्पदा हुन भने कोशी प्रदेशका लागि यी प्रचुर सम्भावना र अवसरहरू हुन। नेपालको संविधानले प्रदान गरेको

अधिकार बमोजिम प्रदेश भित्रका यी सम्भावना र अवसहरूको दिगो उपयोग मार्फत पर्यटन क्षेत्रको विकास र प्रवर्द्धन गर्ने जिम्मेवारी तीनै तहका सरकारको भए तापनि आफ्नो भौगोलिक सीमा भित्र पर्ने भएकोले यसको पहिलो र मुख्य दायित्व प्रदेश सरकार र स्थानीय तहको हो।

सवल पक्षहरू र वर्तमान अवस्था

तीनै तहका सरकारको साझा अधिकारको विषय भएकोले कोशी प्रदेशको पर्यटन विकास र प्रवर्द्धनमा तीनै तहका सरकारले भूमिका निर्वाह गरिरहेका छन्। विश्वको सर्वोच्च शिखर सगरमाथा लगायत कोशी प्रदेश भित्रका प्रसिद्ध हिमालहरूको आरोहण, त्यहाँका लागि आवस्यक पूर्वाधारको विकास, संरक्षण र प्रवर्द्धनका गतिविधिहरूका साथै आवस्यक नीतिगत, कानुनी र संस्थागत प्रवन्धमा संघीय सरकारको भूमिका बढी छ भने यसबाट प्राप्त रोयल्टीको हिस्सा प्रदेश सरकार तथा स्थानीय तहले पनि पाउने व्यवस्था छ। साथै कोशी प्रदेश भित्रका राष्ट्रिय निकुञ्ज, वन्यजन्तु आरक्ष र संरक्षण क्षेत्रहरूको संरक्षण, संवर्द्धन, विकास र व्यवस्थापन पनि संघीय सरकारकै जिम्मेवारीमा रहेको छ। हिमाल, राष्ट्रिय निकुन्ज तथा वन्यजन्तु आरक्ष र संरक्षण क्षेत्रहरू तथा विभिन्न धार्मिक र पुरातात्विक क्षेत्रहरूबाहेक अन्य प्राकृतिक, भौगोलिक एवम धार्मिक क्षेत्र र सम्पदाहरू तथा स्थानीय कला, संस्कृति र परम्पराहरूको संरक्षण ,संवर्द्धन र विकासमा प्रदेश सरकार र स्थानीय तहको भूमिका बढी अपेक्षित छ। साझा अधिकारको विषय भएकोले स्थानीयस्तरका पर्यटन गन्तव्य र सम्पदाहरूको विकास र प्रवर्द्धनमा संघीय सरकारको दायित्व र जिम्मेवारी पनि उतिकै महत्वपूर्ण छ। तर स्थानीय महत्व, गरिमा, जन सहभागिता, श्रोत परिचालन, समन्वय र सहकार्यका हिसावले यस्ता क्षेत्रहरूमा प्रदेश तथा स्थानीय सरकारकै भूमिका बढी प्रभावकारी हुन्छ, जुन संविधानको भावना र सरकारको कार्य जिम्मेवारीको दृष्टिले स्वभाविक पनि छ।

सरसरती हेर्दा पर्यटन क्षेत्रको काम कर्तव्य, अधिकार र दायित्वमा दोहोरोपना जस्तो देखिए पनि पर्यटनलाई कुनै भौगोलिक सीमा भित्र खुम्च्याएर राख्न नसकिने र सबैको साझा सम्पत्ति भएको नाताले विकास, प्रवर्द्धन र संरक्षणको जिम्मेवारी एवम् लाभको उपयोग पनि सबैको साझा हुने गरी संविधानमा व्यवस्था गरिएको छ। समन्वय, सहकार्य र सह-अस्तित्व जस्ता नेपालको संविधानले अंगिकार गरेका आधारभूत मान्यताहरूलाई आत्मसात गरेर तीनै तहका सरकारले साझा जिम्मेवारी वहन गरेमा पर्यटन क्षेत्रको विकास र प्रवर्द्धनका लागि यो भन्दा राम्रो अर्को विकल्प हुन सक्दैन। समन्वय र सहकार्यको संस्कारलाई बढी प्राथमिकतामा राखेर काम गर्न सकेमा पर्यटन क्षेत्रबाट हुने लाभ तीनै तहका सरकारको साझा सफलता हुनेछ।

कोशी प्रदेशमा पर्यटनको वर्तमान अवस्थालाई लेखाजोखा गर्दा हिमाल आरोहणको क्षेत्रबाट सरकारलाई रोयल्टी प्राप्त हुने बाहेक प्रदेशको पर्यटनमा यसले अरु खासै योगदान गरेको देखिदैन। काठमाडौंबाट सिधै लुक्ला विमानस्थलसम्म हवाई उडानको सुविधा भएकोले सगरमाथा लगायतका हिमाल आरोहणमा जाने पर्यटकहरूबाट प्रदेशका अन्य ठाउँहरूमा लाभ लिन सक्ने अवस्था छैन। कञ्चनजङ्घा र मकालु हिमाल आरोहण तथा पदयात्रामा जाने पर्यटकहरूबाट पनि कोशी प्रदेशका अधिकांश जिल्लाहरूमा खासै प्रभाव छैन। अन्तर्राष्ट्रिय उडान काडमाडौंमा मात्र हुने र विराटनगर वा भद्रपुर विमानस्थलबाट पर्वतीय उडान (Mountain flight) को सुविधा पनि नभएकोले कोशी प्रदेशमा विदेशी पर्यटकहरूको उपस्थिति नगण्य छ। मकालु वरुण राष्ट्रिय निकुञ्ज, कञ्चनजङ्घा संरक्षण क्षेत्र तथा कोशी टप्पु वन्यजन्तु आरक्षमा पनि पर्यटकहरूको उपस्थिति उल्लेख्य देखिँदैन।यसैले कोशी प्रदेशको वर्तमान पर्यटन आन्तरिक पर्यटक तथा धार्मिक तीर्थयात्रीहरूमा निर्भर रहेको अवस्था छ। स्पष्ट अभिलेख नभए पनि अधिकांश धार्मिक स्थलहरूमा बास बस्ने गरी जाने तीर्थ यात्रीहरूको संख्या कम छ भन्न गाह्रो छैन। चतरा धाम, बराह क्षेत्र, हलेसी महादेव, ताप्लेजुङ्ग पाथीभरा

मन्दिरबाहेक धरान पिण्डेश्वर बाबा धाम, बिष्णु पादुका, अर्जुनधारा, कन्काई माई, शिवसताक्षी धाम लगायतका सुगम स्थानका तीर्थस्थलहरूमा तीर्थयात्रीहरू प्रायः बास बस्ने गरी जाँदैनन्।चतरा धाम तथा बराह क्षेत्रमा पनि बिशेष गरेर भारतीय पर्यटक र नेपालका पनि निकै टाढाबाट आउने तीर्थयात्रीहरू मात्र बास बस्नुपर्ने अवस्था हुन्छ। यी तीर्थस्थलहरूमा विभिन्न पर्व र मेलाहरूको अवसरमा लाखौंको संख्यामा पर्यटक आउने र अन्य समयमा पनि दैनिक तीर्थयात्रीहरूको घुईचो हुने भए पनि उनीहरू प्रायः एक दिने तीर्थयात्री मात्र हुन्छन्। धार्मिक पर्यटनका हिसावले कोशी प्रदेश नेपालको मात्र नभएर भारतीयहरूका लागि समेत निकै महत्वको स्थान भएर पनि यसबाट संतोषजनक आर्थिक लाभ भएको देखिदैन।

प्राकृतिक र भौगोलिक रूपमा कोशी प्रदेश पर्यटनका लागि निकै सम्वृद्घि प्रदेश हो। नेपालको सबैभन्दा होचो भूभाग कचनकवलदेखि ईलामको हर्कटे, कन्याम, श्रीअन्तु, ईलाम बजार, सन्दकपुर लगायतका मेची अञ्चलका यी हराभरा पर्यटकीय स्थलहरूको सुन्दरता र मनमोहक हावापानी नेपालीका लागि मात्र नभएर भारतीय पर्यटकहरूका लागि समेत आकर्षणका केन्द्र बनेका छन्। कोशी अञ्चलको भेडेटार, नाम्जे, डाँडा बजार, राजारानी, जेफाले डाँडा, रमिते डाँडा, नमस्ते झरना, हिले बजार, बसन्तपुर, तीनजुरे मिल्के, टयाम्के लगायतका पर्यटकीय स्थलहरू आन्तरिक पर्यटकका लागि निकै लोकप्रिय भैसकेका छन्। भेडेटार र नमस्ते झरना भारतीय पर्यटकहरूका लागि समेत उतिकै आकर्षक स्थल भएका छन्। यी बाहेक झापाको सुखानी शहिद स्मृति पार्क, जामुनखाडी, सतासी धाम, मोरङको बेतना सिमसार, सुनसरी ईटहरीको तालतलैया लगायतका पर्यटकीय स्थलहरू पनि आन्तरिक पर्यटनका हिसावले अग्रगतिमा रहेका ठाउँहरू हुन्।यी पर्यटकीय स्थलहरूमा सरकारी र स्थानीयस्तरबाट पूर्वाधारमा निकै ठुलो लगानी भएको देखिन्छ। संघीय शासन प्रणाली लागू हुनुपर्व नेपाल सरकारबाट पर्यटन पूर्वाधारको विकासमा राम्रै लगानी भएका यी कतिपय क्षेत्रहरूमा अहिले संघीय सरकारका साथै प्रदेश सरकार र सम्वन्धित स्थानीय तहबाट पनि लगानी भैरहेको छ। पर्यटकहरूको बढ्दो चापसँगै सुविधा सम्पन्न होटल र होम स्टेहरूले पर्यटकहरूलाई सेवा र सुविधा मात्र दिईरहेका छैनन, स्थानीय उत्पादनको खपत, रोजगारी र आयवृद्धिमा समेत राम्रो योगदान गरिरहेका छन्। पर्यटकीय स्थलहरूमा लाग्ने प्रवेश शुल्कदेखि अन्य पर्यटकीय क्रियाकलापको शुल्क, स्थानीय व्यापार व्यवशायको प्रवर्द्धन, होटल र होमस्टे सञ्चालन तथा स्थानीय उत्पादनहरूको खरिद बिक्रीको अवस्था हेर्दा पर्यटकहरूको अधिक चाँप हुने कतिपय स्थलहरू स्थानीय आर्थिक गतिविधिका महत्वपूर्ण केन्द्र बन्दै गएको आभाष हुन्छ।

कोशी प्रदेशको पर्यटन प्रवर्द्धनमा निजी क्षेत्रको सक्रियता, सहभागिता र लगानी पनि निकै महत्वपूर्ण छ। जिल्ला सदरमुकाम मात्र नभएर नाम चलेका पर्यटकीय र धार्मिक तीर्थस्थलका आसपासमा पनि ठूलठुलो लगानी भएका सुविधा सम्पन्न होटल, रेष्टुरेण्ट र रिसोर्टहरू खुलेका छन्। झापा र मोरङका केही तारे होटलहरूमा क्यासिनो सञ्चालन भएको छ। सुविधा सम्पन्न होमस्टेहरू सञ्चालन भएर ग्रामीण क्षेत्रमा समेत पर्यटनको उत्साह बढेको देखिन्छ। होटलहरूको संख्या, सुविधा र आकर्षक सरसजावट हेर्दा निजी क्षेत्र पर्यटनमा लगानी गर्न निकै उत्साहित भएको महसुस हुन्छ। ट्राभल एजेन्सीहरू मुख्य रूपले सीमावर्ती बजारहरूमा केन्द्रित देखिन्छन्।

कोशी प्रदेश सरकारले पर्यटन विकास ऐन २०७६, पर्यटन विकास नियमावली २०७९ तथा होमस्टे सञ्चालन तथा व्यवस्थापन कार्यविधि २०७७ निर्माण गरी कार्य सम्पादन व्यवस्थित गरिरहेको छ। पर्यटन सम्बन्धी कार्य पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालयको जिम्मेवारीमा पर्दछ। मन्त्रालय अन्तर्गत स्थानीयस्तरमा पर्यटन कार्यालयहरू पनि स्थापना भएका छन। प्रदेश सरकारले आगामी २०८२ साललाई प्रदेश पर्यटन वर्ष घोषणा गरेर पर्यटन प्रतिको प्राथमिकता र प्रतिवद्धता उजागर गरेको छ। पर्यटकीय सम्भावना भएका स्थानीय तहहरूले पर्यटन शाखा, एकाइ वा समिति गठन गरेर कार्य गरिरहेका छन। यसरी पर्यटकीय सम्भावनालाई अवसरमा रूपान्तरण गर्दै समृद्धिको लक्ष्य हासिल गर्न कोशी

प्रदेशमा सरकार तथा निजी क्षेत्र दुवैले प्रयास गरिरहेको देखिन्छ।

समस्या, चुनौती र सुधारका उपाय

अनेकन सम्भावना र क्षमता बोकेर पनि कोशी प्रदेशले पर्यटन क्षेत्रबाट आशातीत लाभ लिन सकिरहेको अवस्था छैन। स्थानीय व्यापार व्यवसायमा बृद्धि भएपनि पर्यटन क्षेत्रबाट सरकारलाई प्राप्त हुनुपर्ने राजश्व उत्साहजनक छैन। ठुलो लगानी गरेर खोलिएका तारे र अन्य सुविधा सम्पन्न होटल, रिसोर्ट र क्यासिनोहरूको पनि आफ्नै गुनासो छ। मूलतः आन्तरिक पर्यटकहरू, त्यसमा पनि एकदिन घुम्ने मानिसहरूको भिडभाडले मात्र पर्यटन प्रवर्द्धन हुन सक्दैन, न त यसबाट यथेष्ट रोजगारी नै सृजना हुन सक्छ। त्यसैले हालसम्मको अभ्यास र अनुभवबाट देखिएका समस्या र चुनौतीहरूलाई समाधान गर्दै नयाँ सोच, नीति र योजनाका साथ पर्यटन क्षेत्रको विकास र प्रवर्द्धन गर्न आवस्यक छ। यस क्षेत्रका मुख्य मुख्य समस्या, चुनौती र सुधारका लागि सुझावहरू निम्न अनुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ :

(क) नीतिगत र संस्थागत सुधारको आवस्यकता

कोशी प्रदेशको पर्यटन विकास र प्रवर्द्धनका लागि विद्यमान प्रणाली सुहाउँदो पर्यटन नीति र गुरुयोजना निर्माण गर्ने, निजी क्षेत्रलाई समन्वय, सहकार्य र एकतामा आवद्ध गरेर सार्वजनिक निजी साझेदारी (PPP: Public Private Partnership) को दरिलो प्रणाली बसाउने, संघीय सरकार र स्थानीय तहहरूसँग समन्वय र सहकार्य गर्ने जस्ता थुप्रै महत्वपूर्ण कार्यहरू गर्नु पर्नेछ। पर्यटन विकास र प्रवर्द्धन लगायत पर्यटन सम्बन्धी दैनिक प्रशासनिक कामहरूको साथै यी सबै कामहरू अहिले कोशी प्रदेश सरकारमा पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालयले गरिरहेको छ। पर्यटन बहुआयामिक र बहु सरोकारको क्षेत्र भएकोले वनसँग मात्र जोडिदा वनको कार्यक्षेत्र, कार्य प्रकृति र कार्यबोझका कारण पर्यटनले कति प्राथिकता पाउन सक्छ भन्ने पनि विचारणीय कुरा छ। प्रदेशभर पर्यटन पूर्वाधार निर्माण, पर्यटन प्रवर्द्धन सम्बन्धी क्रियाकलापहरू सञ्चालन, स्थानीय तह र निजी क्षेत्रसँग समन्वय र सहकार्य, संघीय र स्थानीय सरकारसँग समन्वय र सहकार्य, पर्यटन सम्बन्धी दैनिक प्रशासनिक कार्य एवम् पर्यटन सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सरोकारका विषयहरू मन्त्रालयको एउटा महाशाखाबाट मात्र सञ्चालन हुदा चाहेर पनि प्रभावकारिता ल्याउन कठिन हुन्छ। पर्यटनको महत्व, कामको गहनता र भविष्यलाई हेर्दा प्रदेशमा छुट्टै पर्यटन मन्त्रालयको आवस्यकता भएपनि चालु खर्चको मितव्ययिता र नियन्त्रणका दृष्टिले हाल छुट्टै मन्त्रालय स्थापना गर्ने अवस्था नभए पनि पर्यटन क्षेत्रको काम गर्न मन्त्रालयको महाशाखा मात्र पर्याप्त नहुने हुंदा संस्थागत पुनर्संरचनातर्फ विचार गर्न आवस्यक देखिन्छ।

मन्त्रालय अन्तरगत पर्यटन कार्यालयहरू स्थापना भएका भएपनि संघीय शासन प्रणाली लागू नभएको बेला पर्यटन कार्यालय कांकडभिट्टा र पर्यटन कार्यालय नाम्चेको जस्तो संस्थागत संरचना र कार्य जिम्मेवारी यी कार्यालयहरूमा देखिदैन। स्थापना भएका यी कार्यालयहरूलाई अधिकार, जिम्मेवारी र स्रोत साधन प्रदान गरेर थप प्रभावकारी बनाउन आवस्यक देखिएको छ।

(ख) योजनाबद्ध प्रयासको खाँचो

कोशी प्रदेशको पर्यटन विकास र प्रवर्द्धनका लागि तीनै तहका सरकारको लगानी र साझा प्रयत्न छ। निजी क्षेत्रको लगानी पनि उत्साहजनक देखिन्छ। स्थानीय पर्यटन समिति र संघ संस्थाहरू पनि पर्यटन विकास र प्रवर्द्धमा क्रियाशील रहेका छन। तर सबैको प्रयास एकिकृत नभएर आ-आफ्नै दायरा, सीमा र स्वार्थ अनुकुल जस्तो देखिन्छ। आपसी समन्वय, सहकार्य र साझा उपलव्धिका लागि यी प्रयासहरू सार्थक हुन सकेका छैनन्। कतिपय निकायबीच विवाद, देखासिखी र अस्वस्थ प्रतिश्पर्धा गर्ने प्रवृत्ति पनि छ। यसबाट पर्यटकका लागि नव प्रवर्तन र फरक स्वाद को आभास हुन सकेको छैन।यस्ता तमाम विकृति, विसंगति र समस्याहरूलाई समाधान गर्न प्रदेशको मुख्य पर्यटन नीति र गुरुयोजना

निर्माण हुन आवस्यक छ। प्रदेश सरकारको पर्यटन नीति र योजनासँग समन्वय र तादात्म्यता हुने गरेर स्थानीय तहले पर्यटन नीति तथा गुरु योजना निर्माण गरे र निजी क्षेत्र पनि सोही अनुसार परिचालित भयो भने मात्र कोशी प्रदेशको एकिकृत पर्यटन विकास र प्रवर्द्धन सम्भव छ।

(ग) पहिचान र प्राथमिकीकरणको समस्या

कोशी प्रदेश भित्र थुप्रै पर्यटकीय स्थल र सम्पदाहरू भएपनि ती सबैको पहिचान, प्राथमिकीकरण र अभिलेख हुन सकेको छैन। भौगोलिक, प्राकृतिक एवम् धार्मिक सम्पदा र स्थलहरूको केही लेखाजोखा भएपनि कला, संस्कृति र मौलिक परम्पराहरूको सबै अभिलेख बन्न सकेको छैन। पर्यटनका दृष्टिले यी सबैको आ-आफ्नै मूल्य, गरिमा र महत्व रहेको छ। विगतमा पर्यटन कार्यालयहरू र पर्यटन विकास समितिहरूले केही पर्यटकीय स्थलहरूको चिनारी दर्पण तयार गरेको भएपनि अहिलेको सन्दर्भमा त्यो पर्याप्त र पूर्ण छैन। यसैले प्रदेश सरकारले कोशी प्रदेश भित्रका सबै पर्यटकीय स्थल र सम्पदाहरूको पहिचान गरेर अभिलेख तयार गर्नु पर्दछ। यसरी अभिलेख तयार गर्दा प्राकृतिक, भौगोलिक, ऐतिहासिक, पौराणिक र धार्मिक महत्व, गरिमा र पर्यटकहरूको आगमनको अवस्था समेतका आधारमा परिचयात्मक अभिलेख र मुख्य मुख्य पर्यटकीय स्थलहरूको प्राथमिकीकरण गरेर गुरु योजना समेत तयार गर्नु पर्दछ। अन्यथा प्रभाव र पहुँचका आधारमा लगानी गर्ने प्रथाको अन्त्य हुन सक्दैन र पर्यटन क्षेत्रको लगानी बालुवामा पानी जस्तै भैरहनेछ।

पर्यटन प्रवर्द्धनका कार्यक्रमहरूमा पनि परम्परागत शैली र ढांचाकै निरन्तरता छ।पर्यटन मेला, महोत्सव र मार्टका नाममा बर्षेनी जस्तो सञ्चालन हुने कार्यक्रमहरूमा नयाँपन, सिर्जनशीलता र आधुनिकता देखिंदैन।पर्यटन क्षेत्रमा नयाँ प्रतिभा, जनशक्ति र प्रविधिको प्रवेश हुने वातावरण तयार नभए सम्म यो निरन्तरता कायमै रहनेछ। निरन्तरता र औपचारिकताका लागि गरिने कार्यक्रमहरूबाट नयाँ उपव्धिको अपेक्षा गर्न सकिदैन। आगामी २०८२ साललाई कोशी प्रदेश सरकारले पर्यटन बर्ष मनाउन लागेको सन्दर्भमा परम्परागत शैली र ढांचामा पुनर्विचार गर्न जरुरी छ।

(घ) हवाई मार्गको सुविधा तथा पर्वतीय उडान (Air Connectivity and Mountain Flight)

काठमाडौंबाट सगरमाथा लगायतका हिमाली दृश्यहरूको अवलोकनका लागि पर्वतीय उडान (Mountain fight) सञ्चालन भैरहेको छ।काठमाडौंबाट सोझै हिमालहरूको हवाई दृश्यालोकनका लागि उडान हुने हुँदा त्यस्ता पर्यटकहरूले कोशी प्रदेशको भूमि टेक्नु पर्ने अवस्था छैन। सगरमाथा लगायतका हिमाल आरोहण र पदयात्राका लागि आउने पर्यटकहरू पनि काठमाडौंबाट सोझै लुक्ला विमानस्थल अवतरण गर्ने हुँदा कोशी प्रदेशका अन्य पर्यटकीयस्थल र पर्यटन व्यबशायीका लागि "कागलाई बेल पाक्यो, हर्ष न विस्मात" को अवस्था छ। विराटनगरबाट लुक्ला विमान स्थलसम्म हवाई उडान सुविधा र पर्वतीय उडान (Mountain fight) को व्यवस्था गर्न सके कोशी प्रदेशमा विदेशी पर्यटकहरूको आगमन स्वभाविक रूपले बढ्न सक्नेछ। काकडभिट्टा र विराटनगर नाकाहुँदै आउने भारतीय र भारतको बाटोहुँदै तेश्रो मुलुकबाट आउने पर्यटकहरूको संख्या उल्लेखनीयरूपले बढ्न सक्छ। यतातर्फ प्रदेश सरकारले छलफल र अध्ययन गर्न आवस्यक छ। केही वर्ष पहिले विराटनगरबाट पर्वतीय उडान (Mountain fight) शुरु भएको पनि थियो। तर सरकार र अन्य सरोकारवालाहरूसँग आवस्यक समन्वय र पूर्व तयारी राम्रो नभएर होला सो कार्य दिगो हुन सकेन। कोशी प्रदेश सरकार र विराटनगर महानगरपालिकाबीच विराटनगर विमानस्थल विस्तार गर्नका लागि भएको सम्झौता रद्द हुँदा विराटनगर विमानस्थल विस्तारको काम रोकिएकोले विराटनगरमा अन्तर्राष्ट्रिय उडानको सम्भावना अनिश्चित बन्न पुगेको छ। तत्कालै विमान स्थल विस्तारको काम भैहाल्ने अवस्था नदेखिएकोले विराटनगर वा भद्रपुरबाट सोलुखुम्वु हवाई यातायात र पर्वतीय उडान (Mountain fight) को सुविधा व्यवस्था गर्न सके मात्र पनि यस क्षेत्रमा बाह्य पर्यटकका साथै आन्तरिक पर्यटकहरूसमेत बढोत्तरी हुन सक्ने अवस्था देखिन्छ। हवाई सुविधा थपका साथै विदेशीका लागि

विराटनगरमा अध्यागमन सुविधाको पनि व्यवस्था हुन आवस्यक छ।

(ङ) पूर्वाधार विकासमा अपर्याप्त लगानी

पर्यटकीय क्षेत्र वा स्थल सम्म जान बाह्रै महिना सुचारु रूपले चल्ने राम्रो सडक सुविधा पर्यटनका लागि पहिलो आवस्यकता हो। यसका लागि ठुलै बजेटको आवस्यकता पर्दछ। यस बाहेक पर्यटन पूर्वाधार निर्माण गर्दा मजवुतीका साथै आकर्षण, कलात्मकता, सान्दर्भिकता, ऐतिहासिक पृष्ठभूमि र अन्तर्निहित भाव जस्ता अमूर्त विषयहरूलाई समेत मूर्तरूप दिएर निर्माण गर्नुपर्ने भएकोले अरु सामान्य पूर्वाधार निर्माण भन्दा बढी लगानी आवस्यक पर्न सक्छ। यसैले पर्यटन पूर्वाधारको लगानी अन्य पूर्वाधार भन्दा महँगो हुन्छ। सबै ठाउँ र अवस्थामा लगानी गर्न निजी क्षेत्र आकर्षित नहुने हुँदा सरकारी लगानी नै मुख्यश्रोत भएपनि जनताका अन्य आधारभूत आवस्यकता र चाहाना पूरा गर्नुपर्ने बाध्यता तथा स्रोत साधनको सीमितताका कारण चाहेर पनि सरकारले पर्यटन पूर्वाधारमा पर्याप्त लगानी गर्न सकिरहेको छैन। अर्को तर्फ पूर्वाधार विकासका लागि गुरु योजना निर्माण र आयोजनाको प्राथमिकीकरण नभएकोले भएको लगानी पनि छरिएको अवस्थामा छ। यसबाट आवस्यक ठाउँमा लगानी कम वा लगानी नै नभएको अवस्था छ भने कतिपय लगानी भएका ठाउँहरू अधुरा वा बेवारिसे अवस्थामा देखिन्छन। त्यसैले पर्यटन पूर्वाधारको विकास र विस्तारका लागि सरकारी लगानीलाई उपलव्धिमूलक बनाउन, औचित्य, आवस्यकता र महत्वका आधारमा बजेट विनियोजन गर्न एवम् निजी क्षेत्रको लगानी आकर्षित गर्न महत्वपूर्ण पर्यटकीयस्थलहरूको गुरुयोजना (Master Plan) र विस्तृत परियोजना प्रतिवेदन (DPR : Detailed project report) तयार गर्न आवस्यक छ। साथै पर्यटन प्रवर्द्धनका लागि गरिने कार्यक्रमहरू तयार गर्दा विशेषज्ञ, जानकार एवम् नयाँ अनुभव र प्रतिभाहरूलाई सहभागी हुने अवसर दिएर कार्यक्रमको परम्परागत ढाँचा र शैलीमा परिवर्तन गर्न आवस्यक देखिन्छ।

मानव निर्मित पर्यटन पूर्वाधारहरूको नेपालमा निकै कमी छ। प्राकृतिक वा भौगोलिक सम्पदाहरू नभएका मुलुकहरूले पनि मानव निर्मित पूर्वाधारहरू निर्माण गरेर बर्षेनी लाखौं पर्यटकहरू भित्र्याईरहेका छन। भ्यू टावर, धाम, साहसिक पर्यटन पूर्वाधार, खेलकुद पूर्वाधार लगायत मुलुक र स्थान बिशेष अन्य परिवेशको सन्दर्भसँग जोडेर विश्वका धेरै मुलुकहरूमा पर्यटन पूर्वाधारहरू निर्माण भएका छन। हाम्रो मुलुकमा पौराणिक र ऐतिहासिक महत्व बोकेका थुप्रै सम्पदाहरू भएर पनि नव प्रवर्तनकारी सोच, दूरदृष्टि र पर्याप्त लगानीको अभावमा यी स्थानहरू ओझेलमै जस्तो छन। कोशी प्रदेशको हकमा कुरा गर्ने हो भने विराट राजाको दरवार, कीचकवध, चतराधाम क्षेत्र, धरान विजयपुर जस्ता ऐतिहासिक र पौराणिक महत्वका स्थानहरू देवी देवताको दर्शन गर्न जाने तीर्थस्थल भन्दा माथि उठ्न सकेका छैनन। नेपाल सरकारको लगानीमा दमकमा निर्माण भएको नेपालकै सबैभन्दा अग्लो र आकर्षक व्यापारिक भवन सहितको भ्यू टावरको सञ्चालन सुरु भैसकेको छ, तापनि यस्लाई टेवा पुर्याउने अन्य पूर्वाधारहरू पनि निर्माण हुन आवस्यक छ। दमकमैं निर्माण हुने औद्योगिक क्षेत्र, मदन भण्डारी रंगशाला, अग्लो बुद्दको मूर्ति जस्ता निर्माणको तयारीमा रहेका परियोजनाहरू सम्पन्न भएमा मात्र यो व्यापारिक सुविधा सहितको भ्यू टावर सञ्चालन हुन सहज हुनेछ। निजी क्षेत्रले लगानी गरेका केही पर्यटकीय स्थलहरू पनि पर्याप्त र पर्यटकलाई उति आकर्षण गर्न सक्ने खालका छैनन्।

तराई, पहाड र हिमाली क्षेत्रको भौगोलिक सन्तुलन मिलाएर बाह्रै महिना खेलकुद सञ्चालन हुने गरी कतै सुविधा सम्पन्न रंगशाला, कतै मेडिकल कलेज र कतै अन्य विधाका उच्च शैक्षिक केन्द्रहरू निर्माण गरेर जनतालाई सेवा सुविधा, अध्ययन अवलोकन र मनोरन्जन दिने गरी पर्यटन प्रवर्द्धन गर्न सकिन्छ। यतातर्फ पर्याप्त ध्यान पुग्न सकेको छैन। पर्यटन भनेको केवल घुम्ने र खाने विषयसँग मात्र सम्वन्धित छैन। शिक्षा, स्वास्थ्य , खेलकुद, कृषी लगायतका धेरै विषयहरू पर्यटनका स्रोत र सम्पदा बन्न सक्छन। सरकारले यस्ता पूर्वाधारहरूको विस्तार र विविधिकरण गरेर

जनतालाई सेवा सुविधा र पर्यटन प्रवर्द्धनको कार्य गर्ने नीति लिन आवस्यक छ।

(च) पर्यटकीय क्रियाकलापहरूको विस्तार र विविधिकरण नहुनु

पर्यटनमा विविध रूप र वहुमुखी आकर्षण हुने भएकोले यसलाई प्रकृति, भूगोल, धर्म, संस्कृति, परम्परा वा कलाकृतिसँग मात्र जोडेर हेर्नु हुँदैन। मनोरन्जन पर्यटन, धार्मिक पर्यटन, शैक्षिक पर्यटन, व्यावशायिक पर्यटन, सहासिक पर्यटन, स्वास्थ्य पर्यटन, कृषि पर्यटन, खेल पर्यटन, जस्ता प्रचलित क्षेत्रका पर्यटन बाहेक क्रुज वा रेल पर्यटन, युद्द पर्यटन, डार्क वा ब्ल्याक टुरिजम जस्ता विषयहरू पनि विश्वमा पर्यटनको रूपमा प्रचलनमा आएका छन। यी सबैको उद्देश्य पर्यटनको क्षेत्रमा नवीनता ल्याउनु र आकर्षण थप गर्नु हो।समयसँगै पर्यटकहरूका आवस्यकता र चाहनाहरू पनि स्वभाविक रूपले वदलिन्छन्। त्यसैले पर्यटकीय क्रियाकलापहरू पनि सधैं परम्परागत रूपले चल्न सक्दैनन्।

प्राकृतिक सम्पदा र मौसमी हावापानीमा सीमित रहेको हाम्रो पर्यटनमा पर्यटकीय क्रियाकलापहरूमा नवप्रवर्तन र विविधिकरणको खाँचो देखिएको छ। भेडेटार र कन्याम जस्ता ठाउँमा हालसालै केही साहसिक पर्यटन सुरु गरिएको भएपनि त्यो पर्याप्त छैन। दृश्यावलोकनका साथै विभिन्न मनोरन्जनात्क र साहसिक गतिविधिहरूमा पर्यटकको आकर्षण धेरै हुन्छ। थुप्रै सम्भावना भएर पनि कोशी प्रदेशमा यस्ता पर्यटकीय क्रियाकलापहरू सञ्चालन हुन सकेका छैनन्। अरुण र तमोर नदीमा र्याफ्टिङ्ग, कोशी नदीमा बोटिङ्ग लगायतका जलक्रिडा र विच (Beach) को अनुभूति ,क्यानोईङ्ग तथा पहाडमा रक क्लाईम्बिङ्ग आदि धेरै सम्भावना भएर पनि सम्भाव्यता अध्ययन भएको छैन। झापाको बाहुनडाँगी देखि ईलामको सलकपुर, श्रीअन्तु, सन्दकपुर हुँदै कञ्चनजङ्घा बेस क्याम्प, धरान भेडेटार, भोजपुरको मुन्धुम ट्रेलको विकास र विस्तार लगायत अन्य सम्भाव्य पदयात्रा मार्गको सम्भाव्यता सम्वन्धमा सार्थक अध्ययन हुन सकेको छैन। यस्ता थुप्रै सम्भावनाहरूको पहिचान गरेर गुरुयोजना, बजेट र बार्षिक कार्यक्रममा समावेश गर्न सके पर्यटकीय क्रियाकलापहरूको विस्तार र विविधिकरण हुने एवम् पर्यटकको संख्या र बसाई अवधिसमेत लम्ब्याउन सकिनेछ।

(छ) निजी क्षेत्रका बीच समन्वय र सहकार्यको कमी

पर्यटन क्षेत्रको विकास र प्रवर्द्धनमा निजी क्षेत्रको भूमिकाले ठुलो महत्व राख्दछ। होटल, लज, क्यासिनो, रिसोर्ट र रेष्टुरेन्ट जस्ता व्यवशायमा मात्र नभएर कतिपय पर्यटन पूर्वाधारमा पनि निजी क्षेत्र आकर्षित भएर लगानी गर्न सक्दछ। कोशी प्रदेशमा होटल, लज, क्यासिनो, रिसोर्ट र रेष्टुरेन्ट तथा ट्राभल एजेन्सी सञ्चालनमा निजी क्षेत्रको लगानी उल्लेखनीय देखिन्छ। यस बाहेक ठूला शहरी क्षेत्र आसपास हुने गरी निजी क्षेत्रबाट केही पर्यटन पूर्वाधार निर्माण भएर सञ्चालन भैरहेका देखिन्छन्।यति हुँदाहुँदै पनि पर्यटनमा एक आपसी समन्वय र सहयोगको सुमधुर वातावरण बन्न नसक्दा निजी क्षेत्रको लगानी आ-आफ्नै सेरोफेरोभित्र मात्र सञ्चालन भएको देखिन्छ। होटल संघ, ट्राभल संघ जस्ता सङ्गठनहरू गठन भए तापनि व्यवशायलाई आपसी समन्वय र सहकार्यमा सञ्चालन गर्ने परिपाटी प्रभावकारी नहुँदा निजी क्षेत्र संस्थागत र संगठनात्मक रूपले प्रभावकारी बन्न सकिरहेको देखिदैन।प्रदेश सरकारको पर्यटन नीति र कानूनले निजी क्षेत्रलाई समन्वय र सहकार्यका लागि उत्प्रेरणा र मार्गदर्शन गर्नु पर्दछ।

(ज) सचेतना र प्रचार प्रसारको कमी

पर्यटन भनेको प्रसार प्रसारको विषय पनि हो। वर्तमान समयमा प्रचार प्रसार लागि विद्युतीय माध्यम अत्यन्त प्रभावकारी भएपनि पर्यटन प्रवर्द्धनमा यसको प्रयोग पर्याप्त भएको देखिँदैन। सूचना सामाग्रीको निर्माण, सूचनाको सहज उपलव्धता, पहिचान झल्काउने कोशेलीहरू (Souvenir goods) उत्पादन र विक्रीवितरण जस्ता कामहरू पर्याप्तरूपले भएको पाईँदैन। विभिन्न स्थानमा पर्यटन सूचना केन्द्रहरू स्थापना भए पनि ती क्रियाशील र प्रभावकारी देखिँदैनन्। पर्यटन गन्तव्यको चिनारी ,पहुँचको सुविधा, खानपान र बसोवासको व्यवस्था लगायतका सूचनाहरू पर्यटकलाई अग्रीम जानकारी

हुनु पर्दछ। तर सरकार र निजी क्षेत्र दुवैले पर्यटन प्रवर्द्धनका लागि गरिरहेको सचेतना र प्रचार प्रसारको काम पर्याप्त छैन। घर बाहिरको परिवेशमा प्राप्त हुने मनोरन्जन र मानसिक स्फूर्तिका बारेमा हाम्रो समाजमा अझै सचेतना र प्रचार प्रसारको कमी छ। यसका लागि सञ्चार माध्यहरूको भूमिका धेरै महत्वपूर्ण हुन्छ। सरकार र निजी क्षेत्र दुबैले पर्यटन प्रवर्द्धनका लागि आम सञ्चार माध्यमसँग अझै प्रभावकारी समन्वय गर्न आवस्यक देखिन्छ।

(झ) समन्वय र सहकार्यको कमी

नेपालको संविधान अनुसार तीनै तहका सरकारले आफ्नो अधिकार क्षेत्र भित्रको काम गर्दा समन्वय, सहकार्य र सह अस्तित्वमा आधारित भएर गर्नुपर्ने कुरा पर्यटन क्षेत्रको विकास र प्रवर्द्धनका लागि झन बढी सान्दर्भिक छ। संविधानको यो आधारभूत सिद्धान्तलाई व्यवहारमा रूपान्तरण गर्न हाल पर्याप्त रूपले नीति, कानून र कार्यक्रम बनिसकेका छैनन। पर्यटन गन्तव्य, कला, संस्कृति र मौलिक परम्पराहरूलाई कुनै भौगोलिक सीमा भित्र मात्र सीमित गरेर पर्यटनको विकास र प्रवर्द्धन नहुने हुंदा यसलाई साझा दायित्वको रूपमा अघि बढाउन संघ, प्रदेश र स्थानीय तहका बीच मात्र नभएर कतिपय अवस्थामा अन्तर प्रदेश समन्वयको समेत खाँचो पर्दछ। यसका लागि प्रदेश सरकार र स्थानीय तहहरू सबैले संघीय कानूनको परिधिभित्र रही समन्वय सम्बन्धी नीति, कानून र कार्यक्रम निर्माण गरेर समन्वय र सहकार्यको संस्कृति बढाउन आवस्यक छ।

उपसंहार

हाम्रो देशका अनेकन सम्भावना र सामर्थ्यहरू मध्ये पर्यटन क्षेत्र पनि अग्र स्थानमा छ। कोशी प्रदेशकै हकमा हेर्ने हो भने पर्यटन क्षेत्र अधिक सम्भावना भएको र छिटो प्रतिफल प्राप्त गर्न सकिने तुलनात्मक लाभको क्षेत्र हो। राष्ट्रिय पर्यटन रणनीतिक कार्ययोजना २०१६- २०२५ ले नेपालका पर्यटकीयस्थलका आधारमा बर्गीकरण गरेको सात वटा भौगोलिक क्षेत्र अनुसार कोशी पूर्व ईलामको सेरोफेरो चौथो वरियतामा पर्दछ। विश्वको सर्वोच्च शिखर सगरमाथा लगायतका उच्च हिमाल र अन्य प्राकृतिक सम्पदाहरू, रामसार क्षेत्रमा सूचिकृत भएको कोशी टप्पु वन्यजन्तु आरक्ष, अन्य राष्ट्रिय निकुन्ज तथा संरक्षण क्षेत्रहरू र ऐतिहासिक एवम् पौराणिक महत्वका धार्मिक स्थल तथा संस्कृति भएको कोशी प्रदेश पर्यटनका दृष्टिले सम्वृद्ध मात्र छैन, दक्षिण र पूर्वतर्फ भारत तथा उत्तरतर्फ चीनसँग सीमाना जोडिएकोले अन्तर्राष्ट्रिय पर्यटनका लागि निकै ठुलो अवसर पनि छ। उत्तरतर्फ यातायात सुविधाको कमीका कारण चीनसँग अहिले नै सहज आवागमन हुन नसके पनि भविष्यमा यो अवस्था रहिरहने छैन। यति धेरै अवसर र क्षमता भएकोले पर्यटन क्षेत्रबाट कोशी प्रदेशको आर्थिक गतिविधिमा र रोजगारीको सृजना गर्ने सवालमा निकै ठुलो योगदान पुग्न सक्ने देखिन्छ। तर दीर्घकालीन नीति, कार्ययोजना, लगानी, समन्वय र सहकार्य जस्ता विषयहरूमा थुप्रै काम गर्न बाँकी रहेकोले पर्यटन क्षेत्रमा हुनुपर्ने समग्र गतिविधिहरू प्रभावकारी हुन सकिरहेका छैनन्। ब्रान्डिङ, बजारीकरण ,पर्यटनसंबद्ध आर्थिक गतिविधिहरू, पर्यटन जनशक्ति निर्माण, पर्यटन गुणस्तरमा सुधार, पर्यटन पूर्वाधार विकास, संस्थागत संरचना र व्यवस्थापन, प्राकृतिक र सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षण तथा दिगो विकासका लक्ष्य हासिल गर्ने जस्ता नेपालको राष्ट्रिय पर्यटन रणनीतिक कार्ययोजना २०१६ - २०२५ मा उल्लिखित लक्ष्यहरू प्रदेश सरकारको पर्यटन विकास र प्रवर्द्धनका लागि पनि आधारभूत लक्ष्यहरू हुन्। यी लक्ष्य प्राप्तिका लागि प्रदेशको पर्यटन नीति, दीर्घकालीन सोच र कार्ययोजना बनाएर प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रको रूपमा कार्यान्वयन गर्न आवस्यक छ। कोशी प्रदेश सरकारले आगामी २०८२ साललाई प्रदेश पर्यटन बर्षको रूपमा मनाउन आवस्यक तयारी सुरु गरिसकेको छ। कोशी प्रदेश पर्यटन वर्ष सञ्चालन तथा व्यवस्थापन कार्यविधि २०८१ तर्जुमा गरी प्रदेश पर्यटन वर्षलाई उपलव्धिमूलक बनाउने प्रयत्न भैरहेको देखिन्छ। पर्यटन बर्षमा गरिने कार्यक्रमहरूलाई प्रभावकारी रूपले कार्यान्वन गर्न सकेमा कोशी प्रदेशको पर्यटन क्षेत्रमा देखिएका समस्या र चुनौतीहरू समाधान गर्न

निश्चय नै सहयोग पुग्नेछ। पर्यटन विकास र प्रवर्द्धन गर्ने उद्देश्य पूरागर्न पर्यटकको आगमन संख्या बढाउने लक्ष्य राखेर मात्र रोजगारी श्रृजना र आय बृद्धिमा अनुकुल प्रभाव पर्दैन। पर्यटन पूर्वाधारको विकासमा प्राथमिकता, पर्यटकको आगमन संख्या बढाउने तथा पर्यटकीय क्रियाकलापहरूको विस्तार, विविधिकरण र गुणस्तर सुधार मार्फत पर्यटकको बसाई अवधि लम्व्याउने नीति लिएर कोशी प्रदेशलाई मुलुकको आकर्षक पर्यटन गन्तव्य स्थलको रूपमा विकास गर्ने र पर्यटनलाई अर्थतन्त्रमा महत्वपूर्ण योगदान गर्ने क्षेत्रको रूपमा विकास गर्नुपर्ने देखिन्छ।

-धन्यवाद-

सन्दर्भ सामाग्री :

१. नेपालको राष्ट्रिय पर्यटन रणनीतिक कार्ययोजना २०१६ -२०२५
२. नेपाल सरकारकारको आर्थिक सर्वेक्षण २०८०/८१

आगलागीको आधारभूत अवधारणा, सुरक्षा र विराटनगर दमकल

✍ डा. चन्द्र उपाध्याय*

परिचय

आगलागी एउटा बिपद् हो र यो प्राय मानव सिर्जित हुन्छ। अति उपयोगी आगो अव्यवस्थित र अनियन्त्रित भयोभने बिपद् बन्छ। यस्तो बिपदले जीवन र धन मालको क्षति गराउँछ। कोशी प्रदेश सरकार, आन्तरिक मामिला तथा कानून मन्त्रालयबाट बिपद् व्यवस्थापनका सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको ऐन-२०७५ ले पनि आगलागीलाई गैह्र प्राकृतिक बिपद्हरूको सूचीमा राखेको छ। सामाजिक तथा वातावरणीय परिवर्तन अध्ययन संस्था (आईसेट) नेपालले २०७६ मा प्रकाशन गरेको 'आगलागीबाट सुरक्षित कसरी रहने' भन्ने सरल हाते पुस्तिकामा 'आगो भनेको ताप, अक्सिजन र ईन्धनको रासायनिक प्रक्रियाबाट उत्पन्न शक्ति हो जसबाट राप, ताप, धुवाँ तथा विभिन्न किसिमका विषाक्त ग्याँसहरू उत्पन्न हुन्छ' भनी लेखिएको छ। जुद्ध वारुण केन्द्र काठमाडौंका पूर्व प्रमुख किशोरकुमार भट्टराई आगलागीको घटनालाई मानवले निम्त्याएको बिपद्कै रूपमा व्यख्या गर्नुहुन्छ।लापरवाहीले बालेको र नचाहँदापनि बलेको आगोले जनधनमा क्षति पुर्‍याउँछ। आगलागीका सामान्य कारणहरूमा विद्युत सर्ट हुनु, चटयाङ्ग, पर्नु, पेट्रोल, मट्टीतेल, डिजेल र सिलिन्डर ग्याँसको चुहावट आदि पर्छन भने जथाभावी फालिएका चुरोटका ठुटाहरू, सलाई, असावधानीपूर्वक छाडिएको दियो, मैनबत्ति, आतसबाजी र पटाका पड्काउने कार्यबाट पनि आगलागी हुनसक्छ। यद्दपि प्राकृतिक कारणबाट पनि आगलागी हुन्छ।

त्यसैगरी, स्रोतको आधारमा आगलागीलाई विभिन्न प्रकारमा विभाजन गरिन्छ। सामान्यता पदार्थको ३ वटै अवस्था वा प्रकार ठोस, तरल र ग्याँस आगोको स्रोत बन्न सक्छन। यद्दपि अमेरिकी मापदण्डमा ए, बि, सी, डी र के गरी ५ प्रकारमा आगोलाई वर्गीकरण गरेको पाईन्छ। सो वर्गीकरणमा ए वर्गमा प्रज्वलनशील ठोस पदार्थ जस्तै काठ, कागज, प्लास्टिक आदिबाट हुने आगलागी, बि वर्गमा ग्याँस र तेलमा हुने आगलागी, सी वर्गमा विद्युतीय उपकरणबाट हुने आगलागी, डी मा प्रयोगशालामा पाइने पदार्थबाट हुने आगलागी तथा के वर्गमा खाना पकाउने क्रममा तेल वा घिऊ जन्य पदार्थबाट हुने आगलागीलाई राखिएको छ।

आगलागीजन्य बिपद्को सुरक्षा व्यवस्थापन

आगलागीजन्य बिपद्को अवधारणा र त्यस्ता बिपद्का कयौं आयामहरू हुन्छन्। खासगरि बिपद्को ज्ञान, बिपद्को समाधानको आधारभूत बुझाईबाट यो लेख प्रेरित छ। आगलागी भएपछि निभाउने भन्दापनि आगलागी हुन नदिनु नै महत्वपूर्ण पक्ष हो। यद्दपि बिपद्हरू आईपर्छन। विज्ञहरूका अनुसार आगलागीजन्य बिपद् सुरक्षा व्यवस्थापन प्रणाली,

* लेखक डा. चन्द्र उपाध्याय, महेन्द्र मोरंग आदर्श बहुमुखी क्याम्पस, विराटनगरमा समाजशास्त्र विभाग प्रमुख हुनुहुन्छ र प्रस्तुत लेख उहाँको आफ्नो क्याम्पसको लघु अनुसन्धान परियोजना अन्तर्गत *Fire Safety Management System of Biratnagar Metropolitan City* बाट तयार पारिएको हो। यो लेखको केही अंश स्थानीय उद्घोष दैनिकमा पनि प्रकाशित भएको छ।
Email: upadhyaychandra13@gmail.com

अग्नि सुरक्षा नीति, अग्नि सुरक्षा प्रोटोकल, अग्नि सुरक्षा सुधार कार्ययोजना सहित आगोको जोखिम मूल्याङ्कन, फायर ड्रिल र कार्य योजना पूर्वाभ्यास र अग्नि सुरक्षा प्रशिक्षणसहित त्यसको आपतकालीन कार्य योजनामा केन्द्रित रहन्छ। यसका लागि विशेष तालिम प्राप्त जनशक्ति र अग्नि नियन्त्रकहरू समेतको आवश्यकता पर्छ। अनि त्यस्ता तालिमहरूको मुख्य उद्देश्यहरूमा अग्नि नियन्त्रकहरूलाई अग्नि व्यवस्थापनको आधारभूत सीप, ज्ञान र बुझाइमा उनीहरूको आफ्नै सुरक्षा र प्रतिक्रिया (response) को क्रममा अरूको सुरक्षा सुनिश्चित गर्न तालिम दिनुसमेत पर्दछन तर त्यतिमा मात्र सीमित भने हुँदैनन् (UNDP-Nepal, २०१२)।

अग्नि सुरक्षा व्यवस्थापन के हो?

समग्रमा अग्नि सुरक्षा व्यवस्थापन एउटा एकीकृत अवधारणा हो। समाजमा क्षति न्यूनीकरण गर्ने उद्देश्यका साथ परिचालन प्रणालीको रूपमा, देशको कुनै पनि भागमा सुरक्षित मानव बासस्थानको लागि अग्नि सुरक्षा महत्त्वपूर्ण हुन्छ। गम्भीरताको उचित मापन र समयमै प्रभावकारी तयारी गर्नसके आगलागीको प्रकोपलाई न्यूनीकरण गर्न सकिन्छ। आगलागीजन्य बिपद् र त्यसको समुचित व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित अध्ययन सामाग्रीहरूले र त्यस विषयका विज्ञहरू आगलागीका घटनाका प्रमुख कारणहरूको बुझाइ, विभिन्न सरोकारवालाले गरेको आगलागी नियन्त्रण वा प्रतिकार्य, आगलागी नियन्त्रणमा खटिने संयन्त्र वा अपनाइएको तौर तरिका, प्रभावकारी आगलागी नियन्त्रणमा आउन सक्ने मुख्य चुनौती तथा खाडलहरूको पहिचान, अनि त्यसबाट प्राप्तहुने मुख्य सिकाई र भविष्यमा आगलागीको प्रभावकारी प्रतिकार्यका लागि भएका सिकाई र सुझावहरू महत्वपूर्ण हुने विज्ञहरू बताउँछन्।

बिपद् व्यवस्थापन विज्ञहरूका अनुसार, अग्नि व्यवस्थापनपूर्व आगलागीको कारण र आगोको प्रकृति कस्तो हो भनी बुझ्नु अति जरुरी हुन्छ। आगलागी सम्बन्धी बढी जोखिमका स्थान र तत्वहरूमा पेट्रोलियम ग्यास पसल, ग्यास रिफिल सेन्टर, पेट्रोल पम्प, ग्यास ढुवानी गर्ने ट्रक, केमीकल भण्डारणको गोदाम र सोको ढुवानी, हाउजीङ्ग अपार्टमेण्ट, सपिङ मल, सिनेमा घर, विद्यालय, क्याम्पस, अस्पताल, पार्टी प्यालेस, स्टार होटल, जस्ता धेरै मानिसहरू भेला हुने स्थानहरू अनि जोडिएका घरहरू सहितको बसोवास क्षेत्र आदि पर्दछन। नेपालका सहरहरूमा प्राय विद्युत सर्ट भएर र विद्युतीय उपकरणको निर्माण र प्रयोगमा हुने त्रुटीले आगलागी हुनेगरेको अध्ययनहरूले देखाएका छन्। त्यसैगरी आधुनिक सार्वजनिक भवन तथा प्रतिष्ठानहरूमा आगलागी नियन्त्रणका स्थायी संरचनाहरू जडान गर्नुपर्ने र यस्ता ठुला भवनहरूमा आगलागी हुँदा सोही भवनमा राखिएका संरचना उपयोग गरी अग्नि नियन्त्रण गर्नुपर्ने सल्लाह पनि विज्ञहरूले दिएका छन्।

आगलागीबाट हुनसक्ने जोखिम घटाउने वा बिपद् न्यूनीकरणका उपायहरूमा अग्नि नियन्त्रण रेखा निर्माण गर्न, घरमा चटयाङ प्रतिरोधी उपकरणको जडान गर्ने, सार्वजनिक स्थलहरूमा आगलागीजन्य बिपद् नियन्त्रक सामाग्रीको व्यवस्था गर्न, जनचेतनाका विभिन्न कार्यहरू गर्न, तालिमहरू संचलान गर्न, कृत्रिम घटना अभ्यासहरू गर्ने जस्ता सल्लाहहरू लामो समयसम्म सम्बन्धित क्षेत्रमा काम गरेका अनुभवी विज्ञहरूको रहेको छ।

हरेक शहरमा अग्नि सुरक्षा व्यवस्था पनि एक आधारभूत आवश्यकता हो। आगलागी रोकथाम र जन-धनको सुरक्षा योजनाहरूमा मानिसहरू बस्ने ठाउँ र भवनहरू जस्तै अस्पताल, मल वा विद्यालयहरूका लागि विभिन्न प्रकारका उपकरणहरू आवश्यक पर्दछन्। उदाहरणका लागि, अग्नि सुरक्षा प्रणालीको राम्रो व्यवस्थापनको लागि, परिचालित दमकलको मापदण्ड र आकार, इन्जिन क्षमता, रंग आदिमा एकरूपता हुनु आवश्यक छ। साथै, आपतकालीन समयमा सहज सम्पर्कको लागि, तीन अंकको निःशुल्क फोनको प्रावधान राख्नु उपयुक्त मानिन्छ।

आगलागीजन्य बिपद् व्यवस्थानका लागि सबैभन्दा छिटो, सजिलो र प्रभावकारी सञ्चार नभै नहुने आवस्यकता हो।

तत्काल प्रतिकार्य, क्षतिको मूल्याङ्कन र भविष्यमा पनि प्रभावकारी अग्नि व्यवस्थापनका लागि आगलागी भएको स्थान मिति, आगलागी शुरु र नियन्त्रण भएको वा निभेको समय, आगलागीबाट भएको क्षति र परेको प्रभाव जस्तै; मृतक, घाइते र हराइरहेका व्यक्तिहरूको भए सोको संख्या, अनुमानित आर्थिक क्षति वा नोक्सानी आदिको अभिलेखीकरण अति जरुरी हुन्छ। त्यस्तै कुनै पनि स्थानमा विगतमा भएका आगलागीका मुख्य घटना, मानवीय तथा आर्थिक क्षतिको विवरण वर्तमान र भविष्यको योजना निर्माणमा सहयोग पुग्छ।

अन्य कुनै पनि बिपद् व्यवस्थापन जस्तै आगलागीमा पनि विभिन्न सरोकारवालाले जोखिम नियन्त्रण र प्रतिकार्यमा खेल्ने भूमिका हुन्छन। प्राथमिक दायित्व वारुण यन्त्र कार्यालय र अग्नि नियन्त्रकहरूकै हुन्छ भने अन्य कर्मचारी र निर्वाचित जनप्रतिनिधिले घटना अवधि र त्यसपछिको व्यवस्थापनमा सहयोग गर्न सक्छन। त्यसैगरी सुरक्षा निकायहरू; नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी, नेपाली सेना र नगर प्रहरीको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ। आगलागी ठुलो भएमा सुरक्षा निकायहरूमा नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी, नेपाली सेना, अन्य विकास साझेदार राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय गैह्र सरकारी संस्था र निकायहरू, रेड्क्रस सोसाइटी आदीले मदत पुर्‍याउन सक्छन। अहिले नेपालका धेरै स्थानीय तहमा नगर प्रहरीले दमकल सञ्चालन गरेका छन्। त्यसैले छिमेकी स्थानीय सरकार र त्यहाँका वारुण यन्त्रको सहयोग लिन र सहयोग दिन सकिन्छ। त्यस्तै निजी क्षेत्रहरू उद्योग वाणिज्य संघका जिल्ला तथा नगर एकाइ, साना तथा मझौला व्यवसायी, संस्था आदिले अग्नि समन कार्यमा प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष संलग्नता र सहयोग पुर्‍याउन सक्दछन। समुदायमा आधारित स्वयमसेवी सघंसस्था, सरकारी संस्था, सामाजिक, धार्मिक संगठन वा संस्था, क्लव आदिले मानवीय सहयोग र आगोजन्य बिपद्को बारेमा जनचेतना जगाउने काममा सहयोग पुर्‍याउन सक्दछन। संचार माध्यमहरू रेडियो, टिभी ,छापा पत्रिका र अनलाईन मिडियाहरू, सामाजिक सञ्जाल आदिले यस्ता घट्नालाई, जानकारी र सूचनालाई प्राथमिकताको साथ प्रचार प्रसारण गर्न सक्दछन।

आगलागी व्यवस्थापनमा कोशी प्रदेश सरकारको कार्यदिशा

बिपद्को जोखिम पहिचान सबैभन्दा महत्वपूर्ण हुने कोशी प्रदेश सरकार आन्तरिक मामिला मन्त्रालय बिपद् व्यवस्थापन महाशाखाको बुझाई रहेको छ। प्रदेशमा १४ वटै जिल्लाका १३७ पालिकामा स्थानीय जनशक्ति खटाई तोकिएको ढाँचामा प्राथमिक तथ्याङ्क नै संकलन गरी जोखिम क्षेत्र पहिचान गर्ने काम करिब अन्तिम चरणमा पुर्‍याएको जानकारी प्राप्त भयो। मन्त्रालयले हरेक स्थानीय तहमा परिरहने र पर्नसक्ने सम्भावित बिपद्को अवस्था, बिपद् व्यवस्थापनको विद्यमान क्षमताको र चुनौतीहरूको नक्सांकन गर्दै आगामी योजना र कार्यदिशा तय गर्न मदत हुने अपेक्षा राखिएको देखिन्छ। सो अध्ययनमा आएका तथ्याङ्कले देखाएको वस्तुस्थितिलाई यही आर्थिक वर्षभित्र सरोकारवाला सबैको सहज पहुँच हुनेगरी मन्त्रालयको वेवसाइटमै राखिने व्यवस्था समेत मन्त्रालयले मिलाएको अवगत भयो। यसैबीच, पालिकाहरूसँग आवश्यक सहकार्य र उपलब्ध स्रोत-साधनको प्रभावकारी परिचालनमा संयुक्त प्रयासहरू हुनेगरेको मन्त्रालयको बुझाई रहेको अवगत भएको छ।

प्रदेश सरकारले यसै आ.व. सम्पन्न गर्न लागेको बिपद् नक्सांकन सम्बन्धी अध्ययनबाट प्रदेश सरकार र पालिकाहरूबीच सहकार्यको अवस्था र आगामी आवश्यकताहरूसमेत पहिचान हुने मन्त्रालयको बुझाई रहेको पाईन्छ। हालसम्मको अनुभवबाट बिपद् व्यवस्थापनमा संघीय सरकार, प्रदेश सरकार र स्थानीय पालिकाहरूको संयुक्त प्रयास आवश्यकता महसुस भएकोले निर्मण गर्न लागिएको बिपद् नक्सांकनले बिपद् बारम्बार दोहोरिने क्षेत्रहरू पहिचान हुन्छन।

प्रदेश राजधानी विराटनगरको दमकल

विराटनगरमा दमकलको अध्ययनको क्रममा पछिल्ला वर्षहरूको अवस्था, अवसर र चुनौतीहरूको बारेमा अध्ययन र समीक्षा गरेका केही पूर्वकार्यलाई सन्दर्भ अनुसार समेट्ने प्रयास गरिएको छ। विराटनगरमा दमकल व्यवस्थापनको

जिम्मा विराटनगर नगर कार्यपालिकाको कार्यालय अन्तर्गत वातावरण तथा विपद् व्यवस्थापन महाशाखाको रहेको छ। महानगर पालिकाको ३ नं. वडामा पर्ने मानगढ़मा महानगरको आफ्नै भवनमा रहेको वारुण यत्र कार्यालयको नेतृत्व भने महानगर प्रहरी प्रमुखले गर्दछन। त्यही भवनमा २०७७ साल चैत्र ०५ गते देखि विराटनगरको स्थानीय आपतकालीन कार्य संचालन केन्द्र (Local Emergency Operation Centre-LEOC) पनि राखिएको छ। यद्दपि सो केन्द्र संचालनका लागि अति आवश्यक पर्ने कार्य संचालन विधि भने बन्ने क्रममै रहेको विपद् व्यवस्थापन महाशाखाले यो अध्ययनको क्रममा जनायो। २०७८ साल कार्तिक २६ गते गरिएको आ.व. २०७७-७८ सालको वार्षिक समीक्षा गोष्ठीमा सम्बन्धित महाशाखाले सार्वजनिक गरेको तथ्याङ्क अनुसार बारुणयन्त्रतर्फ कार्यरत हवल्दार १, फायर मेन सिपाही १० र सवारी चालक ४ गरी जम्मा १५ जना कार्यरत रहेकोमा मिति २०७८ साल माघ ९ गतेको क्षेत्र अवलोकनमा त्यहाँ एकजना प्रहरी हवल्दारको नेतृत्वमा १४ जनाको एउटा टोली सबै प्रकारका बिपद् व्यवस्थापनमा खटिनका लागि चौबिसै घण्टा तैनाथ रहेको थियो। २०८१ सालको माघ चौथो सातासम्म खटिएको जनशक्ति यथावत रहेको जानकारी प्राप्तभएको छ।

विराटनगर महानगरपालिकाको स्थानीय बिपद् तथा जलवायु उत्थानशील योजना (२०७६) ले महानगरपालिकाका जोखिमयुक्त प्रकोपहरूको अवस्था लेखाजोखा गर्दा जम्मा १३ प्रकारका प्रकोपहरू पहिचान गरी स्तरीकरण गरेको छ जसमा आगलागी सम्बन्धी प्रकोपलाई ९ नम्बरमा राखेको छ। त्यसैगरी विराटनगरका विभिन्न वडामा देखा परेका बिपद्हरूको ३० वर्षको ऐतिहासिक समयरेखा कोर्दा विभिन्न समयमा ठुला आगलागीका घटना भएको तथ्याङ्क राखिएको छ। २०४४ सालमा ८ नं. वडामा, २०५१ सालमा ५ नं. वडामा २०५४ सालमा ३ नं. वडामा, २०६० सालमा ४ नं. वडामा, वर्ष नखुलाई वडा नं. ७ मा र वडा न. ९ मा, अनि वडा नं. १२ मा सबै सालहरूमा, वडा नं. १३ मा २०६२ सालमा, वडा नं. १८ मा २०६८ र २०७० सालमा र वडा नं. १९ मा २०५४ र २०६४ सालमा आगलागीका घटनाहरू भएर लाखौंको क्षति भएको उल्लेख छ।

सोही योजनामा राखिएको विराटनगरको प्रकोप पात्रोले वर्षका तीन महिना बैशाख, फागुन र चैतलाई विगत ३० वर्षदेखि अहिले पनि उच्च संकटासन्नताको रातो रङको संकेत गरेको छ भने असोज, कार्तिक र माघ महिनालाई मध्यम (पहेंलो) संकटासन्नताको संकेत गरेको छ। तर ३० वर्ष पहिले न्यून संकटासन्नताको हरियो रङमा संकेत गरेका वर्षका बाँकी ६ महिनालाई २०७६ सालमा मध्य संकटासन्नताको संकेत गरिएको छ। यसको अर्थ, सुख्खा याममा मात्र आगलागी हुन्छ भन्ने पूर्वानुमान गलत सावित हुनुको साथै वर्षको कुनै पनि महिना आगलागीका घटनाहरू भएका छन् भन्ने देखिन्छ। बढ्दो सहरीकरण र औद्योगीकरणसँगै आगलागीका घटना र स्वरूप फेरिएका छन्।

पछिल्लो समय आ.ब. २०७६/२०७७ मा विराटनगर दमकलले महानगर क्षेत्रभित्र ५० वटा आगलागीका घटना तथा महानगरभन्दा बाहिर ५७ वटा गरी जम्मा १०७ वटा आगलागीका घटनामा आगलागी नियन्त्रण गरिएको र आर्थिक वर्ष २०७७/२०७८ का ९८ वटा आगलागीका घटनामा महानगरपालिकाभित्र ५७ वटा र ४१ वटा घटना विराटनगर बाहिरका रहेको वारुण यन्त्र कार्यालयबाट प्राप्त तथ्याङ्कले बताउँछ। यसै क्रममा, सशस्त्र प्रहरी बल नेपालको बिपद् व्यवस्थापन टिमबाट विराटनगर महानगरपालिका बारुण यन्त्रमा कार्यरत कर्मचारीलाई १ दिने आगलागी व्यवस्थापन सम्बन्धी प्रशिक्षणसमेत दिएको पाइन्छ।

विराटनगर वारुणयन्त्र कार्यालमा रहेका ३ वटा फायर ट्रकमध्ये पाँचहजार लिटर पानी बोक्ने क्षमता भएका २ वटा फायर ट्रक जुनसुकै बेला पनि परिचालन गर्न सक्ने अवस्थामा रहेको जानकारी त्यहाँको टोली प्रमुखले पछिल्लो अन्तर्वार्तामा लेखकलाई बताएका थिए भने गत मिति २०७८ साल माघ ५ गते ३५०० लिटर पानी बोक्ने क्षमताको एउटा फायर ट्रक प्रदेश सरकारबाट विराटनगर महानगरपालिकालाई प्राप्त भएको छ। यसले महानगरको (खासगरी दक्षिणी भेगबाट

आउने) आगलागीका घटनाहरूको प्रतिकार गर्ने क्रममा बाटोको दुरीले गर्दा आउने गुनासाहरू सम्बोधन गर्न वरुणयन्त्र कार्यालयको सेवा विस्तारमा सहयोग पुग्ने सरोकारवालाको बुझाई रहेको थियो। विराटनगर महानगरपालिकाको आठौं नगरसभाबाट पारित आ व २०७८/०७९ को नीति तथा कार्यक्रमले नै जनघनत्वको आधारमा विराटनगरको दक्षिणी भागमा थप सेवाका लागि वारुण यन्त्र सेवाकेन्द्र विस्तार गर्ने उल्लेख गरेको थियो। गत आर्थिक वर्षमा विराटनगर वारुण नियन्त्रण केन्द्रलाई राष्ट्रिय बिपद् प्राधिकरणबाट प्राप्त भएको पोर्टेवल पम्पसेटबाट थप सहयोग पुगेको केन्द्रको बुझाई रहेको छ।

राजधानी सहर विराटनगरमा अग्नि सुरक्षा व्यवस्थाको विश्लेषण

विराटनगर कोशी प्रदेशको राजधानी सहर हो। तसर्थ राजधानी सहरको सुरक्षाप्रति प्रदेश सरकारको पनि विशेष चासो र सरोकार रहनु सामान्य हुने विराटनगर महानगरपालिकाको अग्नि सुरक्षा विभागको बुझाई रहेको छ। विराटनगर महानगरपालिकाले आफ्नो सामर्थ्य र स्रोत साधनको उपलब्धताको अधिकतम प्रयोग गर्दै सहरको अग्नि सुरक्षा सुनिश्चितता गर्ने प्रयास गरेको छ। तर त्यो पर्याप्त छैन। महानगरपालिकालाई प्रदेश सरकारबाट एउटा दमकल प्राप्त भएको छ। बिपद् व्यवस्थापन र खासगरी आगलागी व्यवस्थापनमा महानगरपालिकाले नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी र छिमेकी पालिकाहरूसँग आवश्यक मात्रामा सहकार्य गर्ने गरेको छ।

अन्तर्वार्ताकै क्रममा सहरमा रहेका अग्ला भवनहरू र व्यापारिक मलहरूमा हुन सक्ने सम्भावित आगलागीको व्यवस्थापन गर्न आधुनिक दमकल र दक्ष अग्नि नियन्त्रकहरूको आवश्यकता हुने सरोकारवालाहरूको बुझाई थियो। तयारी जति बढी हुन्छ, आगोको जोखिम कम गर्ने क्षमता पनि त्यति नै बढी हुन्छ। यद्यपि, अग्नि नियन्त्रकहरूलाई प्रायः स्वास्थ्य समस्याहरू र उचाइको डर समेत छन्। त्यसैले पर्याप्त व्यक्तिगत सुरक्षा उपकरणहरूको प्रवन्ध समेत गर्नुपर्ने हुन्छ। आगलागी नियन्त्रणमा केही बाधा र अप्ठ्याराहरू अवश्य छन्। सामान्यता सरोकारवालाहरू सबैमा अग्नि बिपद् व्यवस्थापनको प्रयाप्त ज्ञान र सीप हुँदैन। भएका स्थानीय सीपहरू पनि वैज्ञानिक नहुन सक्छन। त्यसैगरी अप्ठ्यारो सडक सञ्जालको कारण घटनास्थलमा दमकलको पहुँच सजिलै पुर्‍याउन नसकिने हुनसक्छ। ढिला गरी खवर प्राप्त हुने, आगलागीस्थल र दमकल स्टेशनको बीच लामो दुरी हुनु, फायर ट्रकमा पानीको पुर्नभरणको उपलब्धता नहुने, सडकहरूमा विभिन्न किसिमका जेलिएका र लत्रिएका तारको कारण समस्या हुनु, नागरिकमा सडक अनुसाशनको कमी हुनु जस्ता बाधाहरू रहन्छन। यसका लागि दमकलले टोल विकास संस्था, सुधार समिति र समूहहरूसँगको सम्बन्ध र सहकार्यबाट नगरस्तरीय आगलागी नियन्त्रण टोली र सेवाको सशक्तिकरणको अभ्यास गर्न सक्छ।

त्यसैगरी टोल सुधार समिति, आमा समूह, स्थानीय विद्यालय, क्याम्पस तथा अन्य संस्थाहरूलाई दमकलको काम कर्तब्य, अधिकारको बारेमा सचेत गराउन र आगलागी बिपदको सामाजिक प्राथमिकता तथा जनचेतनाको सम्बन्धमा आगलागी नियन्त्रणसँग सम्बन्धित व्यक्ति तथा संस्थाहरूमार्फत पनि समुदायलाई सचेत गराउन सकिन्छ। स्वयम् दमकल कार्यालयबाट पनि आफ्नो क्षेत्रमा जनचेतनामुलक कार्य संचालन गर्न र सामुदायिक फायर स्वयंसेवक निर्माण गर्न पहल गर्न सकिन्छ।

तर सबैभन्दा महत्वपूर्ण पक्ष त मुख्य सरोकारवालाको विद्यमान क्षमता नै हो। आगलागी नियन्त्रणका तौर तरिकालाई सुदृढ बनाउनका लागि सरोकारवालासँग भएको प्राविधिक, व्यवस्थापकीय र आर्थिक क्षमता कमजोर हुँदा बिपद् व्यवस्थापन प्रभावकारी हुन् सक्दैन। विराटनगरको दमकलमा औपचारिक तालिमप्राप्त फायर फाईटरको अभाव रहेको अध्ययनले देखायो। नियमित तालिम दिने र लिने वाध्यकारी व्यवस्थाको अभाव देखियो। फायर फाईटरहरूले नियमितरूपमा आवश्यक औजार उपकरण संचालन र सफाई अवस्थाको बारेमा जानकार हुनु पर्नेमा त्यसको खासै

अभ्यास नभएको उत्तरदाताहरूले अध्ययनको क्रममा बताएका थिए।

व्यवस्थापकीय जिम्मेवारीमा रहेका व्यक्तिबाट आफू पर्याप्त जानकार नभएको र गर्दैजाँदा सिकेको प्रतिक्रिया प्राप्त भयो। स्रोत अभावले दमकल व्यवस्थापन महानगरपालिकाको प्राथमिकतामा पर्न नसकेको र दैनिक कार्य संचालनबाहेकको बजेट उपलब्ध नभएको जानकारी सम्बन्धित महाशाखाबाट प्राप्त भएको थियो। प्रतिकार्यको समयमा सम्बन्धित सरोकारवालासँगको समन्वयको अभाव हुनु, समन्वयकारी ज्ञान र सीपको आदान प्रदानको महत्वमा ध्यान नपुग्नु पनि यसको कमजोर पक्ष रहेको देखियो। साथै कार्यस्थलमा कामको बाँडफाँट र समन्वयको अभाव रहेको आभाससमेत भएको थियो। कुनै पनि घट्ना पश्चात त्यसको सिकाई, भोगाई र कमी कमजोरीको खासै मूल्याङ्कन नहुने अनि बिपद् व्यवस्थानको रणनैतिक छलफलको पनि अभाव रहेको पाइयो। अग्नि व्यवस्थापनमा खटिने जनशक्तिमा हुनुपर्ने उच्च मनोबल र उत्प्रेरणा जगाउने प्रयासहरू महानगरपालिकाबाट नभएको गुनासो पाइयो भने वारुणयन्त्रको कार्य सम्पादनको प्रमुख व्यवस्थापकीय जिम्मेवारी महानगर प्रहरीले लिए पछि त्यसभित्रको व्यावसायिक अनुशासन भने कायम भएको सम्बन्धित महाशाखाको बुझाई छ।

अबको साझा सरोकार र प्राथमिकता

विराटनगरमा आगो निभाउने सामान्य र परम्परागत उपकरणहरूमात्र प्रयोगमा छन्। यो विधिले जलेर खरानी बन्ने खाले आगो नियन्त्रणमा केही मदत गर्न सक्छ जबकि अन्य प्रकारका आगो नियन्त्रणको लागि यो पर्याप्त हुँदैन। साथै पर्याप्त मानव र भौतिक स्रोतहरूको दिगो व्यवस्था आवश्यक देखिन्छ। पर्याप्त बजेट र विनियोजित रकम खर्च गर्न स्वायत्तता भएको अग्नि व्यवस्थापन शाखासहित सबै प्रकारका विपद् प्रतिकारका लागि छिटो र सजिलो सूचना प्रवाह गर्न एकीकृत तीन-अङ्कको निःशुल्क संचार उपकरण (टेलिफोन) राख्नु आवश्यक देखिएको छ। बिपद् र त्यसको व्यवस्थापन सम्बन्धी सचेतनाका लागि स्थानीय सरकारले विकास गर्ने विद्यालय पाठ्यक्रममा आगलागीजन्य विपद् र त्यसको व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित विषयवस्तु पनि समावेश गर्न सकिन्छ। आगलागी तथा अन्य विपद् व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित सार्वजनिक वा निजी क्षेत्रको शिक्षालय र तालिम केद्रहरूसँग सहकार्य गर्ने सम्भावनाहरूसमेत देखिन्छन्।

कोशी प्रदेश सरकार र विराटनगर महानगरपालिकाबीचको समन्वय र सहकार्यले प्रदेशको राजधानी विराटनगर सहरलाई अग्नि सुरक्षाको दृष्टिले थप सबलीकरण गर्नसक्ने संलग्न सरोकारवालाहरूको बुझाई रहेको पाइन्छ। प्रदेश सरकारको हकमा प्रदेश ऐन र कार्यविधि एवं संघीय ऐन र कार्यविधिहरूले गरेको व्यवस्था र तोकेको दायराभित्र रहेर बिपद्को बेलामा उद्धार, राहत एवं पुनर्स्थापनाका कार्यहरू हुँदै आएकोमा बिपद्को अवस्थाको थप पहिचानले अग्नि सुरक्षाको क्षेत्रमा आगामी कार्ययोजना निर्माणमा सहयोग पुग्ने देखिन्छ। स्रोत-साधनको पर्याप्त व्यवस्थापन र आधुनिक दमकल र सबै प्रकारका स्रोतबाट सृजित आगलागी नियन्त्रण गर्न सक्ने अत्यावश्यक औजारसहित अग्नि सुरक्षा संयन्त्रको सबलीकरण गर्न संघीय सरकार, प्रदेश सरकार र विराटनगर महानगरपालिकाको संयुक्त प्रयासले कोशी प्रदेशको राजधानीमा अग्नि सुरक्षा प्रत्याभूति हुने अनुमान गर्न सकिन्छ।

सार्वजनिक प्रशासनमा जिन्सी लिलाम बिक्रीसम्बन्धी कानुनी प्रावधान र लिलामसम्बन्धी प्रक्रियागत चरणहरू

✍ जनक बस्नेत*

लेखसार

हाल नेपालको शासकीय स्वरूप संघ, प्रदेश र स्थानीय गरी तीन तहमा विभक्त भई ७६१ वटा सरकारले शासनको बागडोर सम्हाली रहेको अवस्था छ।सोही बमोजिम नै प्रशासनिक संरचना समेत संघ, प्रदेश र स्थानीय सरकारका मन्त्रालय, विभाग, कार्यालयहरूमा विभक्त भएको पाइन्छ। संघीय, प्रादेशिक र स्थानीय तिनै तहमा रहेका सार्वजनिक निकायहरूले नियमित, आकस्मिक र विकासात्मक कार्यहरू गरिरहेको छन। यसरी सार्वजनिक निकायहरूले सेवा प्रवाहका लागि आवश्यक पर्ने सामानहरूको वार्षिक रूपमा खरिद योजना तयार गर्ने, प्राप्ति गर्ने, भण्डारण गर्ने, उपयोग गर्ने, लिलाम बिक्री गर्ने लगायतका कार्यहरू गर्नुपर्ने हुन्छ।

जिन्सी व्यवस्थापनमा एकरूपता र प्रभावकारीका लागि स्पष्ट कानुनी प्रबन्ध, निर्दिष्ट जिन्सी स्रेस्ता प्रणाली र म.ले.प फारमको व्यवस्था गरिएको छ। साथै सार्वजनिक निकायको सम्पतिलाई वास्तविक र यथार्थपरक बनाई सार्वजनिक सम्पतिको लेखाङ्कन र प्रतिवेदन कार्य सहज तुल्याउन महालेखा नियन्त्रकको कार्यालयले हाल PAMS v२ (सार्वजनिक सम्पति व्यवस्थापन प्रणाली) प्रयोगमा ल्याएको पाइन्छ।

यसरी कानुनी प्रबन्धसँगै प्रत्येक निकायमा सरकारी सम्पतिको व्यवस्थापनका लागि महाशाखा, शाखा, एकाइको व्यवस्था गरी जिम्मेवारीसमेत तोकिएको हुन्छ। तथापि सार्वजनिक निकायले सार्वजनिक सम्पति तथा जिन्सी मालसामानको आवश्यक्ता र औचित्यता भन्दा पनि बजेट विनियोजनका आधारमा खरिद गर्ने र जिन्सी निरीक्षणबाट लिलाम बिक्री गर्नुपर्ने भनी औल्याइएका सामानसमेत लिलाम नगर्दा सेवा प्रवाह गर्नुपर्ने कक्षहरू थोत्रा सामानहरूले भरिएका त कतै कार्यालयका छत तथा परिसरभरी कवाडी सामानले भरिएर कार्यालयको स्वरूप नै कुरूप भएको देखिन्छ। यसै पृष्ठभूमिलाई मध्यनजर गरी सार्वजनिक निकायहरूमा जिन्सी मालसामान लिलाम किन भइरहेको छैन? हाल संघीय कानून तथा कोशी प्रदेश सरकारले बनाएको कानूनमा जिन्सी लिलामसम्बन्धी के-कस्ता प्रावधानहरू रहेका छन? जिन्सी सामानहरूको लिलाम बिक्री गर्न अवलम्बन गर्नुपर्ने प्रक्रियागत चरणहरू के कस्ता रहेका छन? यिनै विषयमा केन्द्रित रहेर यो लेखलाई सीमित गर्ने प्रयास गरिएको छ।

जिन्सी व्यवस्थापन

कार्यालयका लागि आवश्यक पर्ने जिन्सी मालसामानहरूको वार्षिक रूपमा खरिद योजना बनाउने, खरिद गर्ने, उचित ढंगले भण्डारण, उपयोग एवं संरक्षण गर्ने, प्रभावकारी ढंगले उपयोग गर्ने, मर्मत सम्भार गर्ने, यथार्थ रूपमा प्रतिवेदन

---

* शाखा अधिकृत, मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, कोशी प्रदेश।

गर्ने, लिलाम बिक्री गर्ने, मिनाहा गर्ने लगायत समष्टिगत कार्यलाई जिन्सी व्यवस्थापन भनिन्छ। यसले कार्यालयमा प्राप्त भएका जिन्सी सामानहरूको प्रभावकारी रूपमा परिचालन एवं उपयोगमा टेवा पुर्‍याउँदछ।

जिन्सी लिलाम बिक्री तथा मिन्हा

जिन्सी सामानको लिलाम भन्नाले सार्वजनिक निकायमा मौजुदा रहेका जिन्सी मालसामानहरू जिन्सी निरीक्षण गर्दा टुटफुट तथा बेकम्मा भई पुनः प्रयोग गर्न नसकिने, मर्मत गरी पुनः प्रयोग गर्न सकिने भए तापनि सामानको पाटपूर्जा नपाइने तथा मर्मत गर्दा उक्त सामानको बजार मूल्यको २५ प्रतिशत भन्दा बढी खर्च हुने वा प्रविधि पुरानो भएको कारण कार्यकुशलता घट्ने भनी प्रतिवेदनमा उल्लेख भएका मालसामानहरूलाई कानुनी प्रक्रिया पूरा गरी बिक्री गर्ने कार्य बुझिन्छ।
मिनाहा भन्नाले उठ्न नसकेको सरकारी बाँकी रकम, प्राकृतिक प्रकोप, दुर्घटना वा आफ्नो काबुबाहिरको परिस्थितिले गर्दा सुख्खा जर्ती भई खिइएर तथा सडेर गई वा अन्य कारणबाट सरकारी हानी नोक्सानी हुन गएको वा कानून बमोजिम लिलाम बढाबढ हुँदा पनि नउठेको वा उठ्ने स्थिति नदेखिएकोमा तोकिएबमोजिमको कार्यविधि अपनाई मिनाहा गर्ने कार्यलाई बुझिन्छ।

जिन्सी मालसामानको लिलाम बिक्री सम्बन्धमा हाल प्रचलनमा रहेका कानुनी व्यवस्थाहरूः

१. आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन, २०७६
२. आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व नियमावली, २०७७
३. प्रदेश आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व नियमावली, २०७९
४. सरकारी सम्पति तथा जिन्सी मालसामान लिलाम बिक्री सम्बन्धी कार्यविधि, २०७९

आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन, २०७६

आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन, २०७६ को दफा ४५ मा जिन्सी निरीक्षण प्रतिवेदन बाट टुटफुट वा बेकम्मा भई पुनः प्रयोग गर्न नसकिने, प्राविधिकबाट निरीक्षण गर्दा कुनै मालसामान मर्मत गरी प्रयोग गर्न सकिने भए तापिन पाटपूर्जा नपाइने वा मर्मत गर्दा बजार मूल्यको पच्चिस प्रतिशत भन्दा बढी खर्च हुने वा प्रविधि पुरानो भएका कारण प्रयोग गर्दा कार्यकुशलता घट्ने भनी प्रतिवेदनमा उल्लेख भएको मालसामान कार्यालय प्रमुखबाट जाचँबुझ गर्दा लिलाम बिक्री गर्नुपर्ने भनी ठहर्‍याएमा तोकिएबमोजिमको कार्यविधि अपनाइ लिलाम बिक्री गर्न सक्ने उल्लेख भएको छ भने ऐ. ऐनको दफा ४६ मा मिन्हा सम्बन्धीको व्यवस्था मात्र राखेको पाइन्छ।

आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व नियमावली, २०७७

आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उतरदायित्व नियमावलीमा लिलाम बिक्री सम्बन्धमा देहायबमोजिम व्यवस्था रहेको पाइन्छः

१. सम्पत्ति तथा जिन्सी मालसामानको लगत तयार गर्ने (दफा ९५)
२. मूल्य नखुलेका सम्पत्ति तथा जिन्सीको मूल्य कायम गर्ने (दफा ९६)
३. वैदेशिक सहायताबाट प्राप्त हुने सम्पत्ति तथा जिन्सी व्यवस्था (दफा ९७)
४. खारेज भएको कार्यालयको सम्पत्ति तथा जिन्सी मालसामानको जिम्मा लिने (दफा ९८)
५. सरकारी सम्पत्ति तथा जिन्सी मालसामानको निरीक्षण (दफा ९९)
६. सरकारी सम्पत्ति तथा जिन्सी मालसामानको स्रेस्ता (दफा १००)
७. लिलाम बिक्री गर्ने (दफा १०६)

८. लिलाम गर्ने सम्पत्ति तथा जिन्सी मालसामानको मूल्याङ्कन (दफा १०७)
९. लिलाम बिक्री गर्ने विधि (दफा १०८)

प्रदेश आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व नियमावली, २०७९

कोशी प्रदेश सरकारबाट जारी भएको प्रदेश आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व नियमावली, २०७९ मा जिन्सी लिलाम बिक्री सम्बन्धमा देहायका व्यवस्था रहेका छन:-

१. सम्पत्ति तथा जिन्सी मालसामानको लगत तयार गर्ने (दफा ९५)
२. मूल्य नखुलेका सम्पत्ति तथा जिन्सीको मूल्य कायम गर्ने (दफा ९६)
३. वैदेशिक सहायताबाट प्राप्त हुने सम्पत्ति तथा जिन्सी व्यवस्था (दफा ९७)
४. खारेज भएको कार्यालयको सम्पत्ति तथा जिन्सी मालसामानको जिम्मा लिने (दफा ९८)
५. सरकारी सम्पत्ति तथा जिन्सी मालसामानको निरीक्षण (दफा ९९)
६. सरकारी सम्पत्ति तथा जिन्सी मालसामानको स्रेस्ता (दफा १००)
७. लिलाम बिक्री गर्ने (दफा १०६)
८. लिलाम गर्ने सम्पत्ति तथा जिन्सी मालसामानको मूल्याङ्कन (दफा १०७)
९. लिलाम बिक्री गर्ने विधि (दफा १०८)

यसरी प्रदेश आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व नियमावलीमा लिलाम बिक्री हुने जिन्सी मालसामानको लिलाम बिक्रीसम्बन्धी मूल्याङ्कन समितिमा रहने सदस्य लगायत केही प्रावधानबाहेक अन्य सबै विषय आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व नियमावली २०७७ मै भएको व्यवस्था अनुरूप रहेको देखिन्छ।

सरकारी सम्पति तथा जिन्सी मालसामान लिलाम बिक्रीसम्बन्धी कार्यविधि, २०७९

सरकारी कार्यालयमा सम्पत्ति तथा जिन्सी मालसामानको लिलाम बिक्री गर्ने प्रक्रियालाई पारदर्शी एवं सरलीकृत बनाउन तथा एकरूपता कायम गर्ने हेतुले यस कार्यविधि जारी भएको र यस कार्यविधिमा संघीय सरकारका निकायले यस कार्यविधिको प्रयोग गर्नुपर्ने तथा प्रदेश र स्थानीय तहले यस कार्यविधि विपरीत नहुने गरी सरकारी सम्पत्ति तथा जिन्सी मालसामानको लिलाम बिक्री सम्बन्धी कार्यविधि बनाई लागू गर्न सक्ने र त्यस्तो कार्यविधि बनाई लागू नगरेसम्मको लागि सरकारी सम्पत्ति तथा जिन्सी मालसामानको लिलाम बिक्री र मिनाहा सम्बन्धी काम कारवाही गर्दा यस कार्यविधिको अवलम्वन गर्नुपर्नेछ भन्ने उल्लेख भएको पाइन्छ। यस कार्यविधिले लिलाम बिक्रीसम्बन्धी समग्र व्यवस्थाको बारेमा प्रबन्ध गरी सम्पत्ति तथा मालसामानको मूल्याङ्कन देखि लिएर लिलाम बिक्रीका लागि आवश्यक प्रक्रियालाई अनुसूचीमा आवद्ध गरी थप सरलीकृत गरेको पाइन्छ।

सार्वजनिक निकायमा जिन्सी लिलामको वर्तमान अवस्था

सरकारी कार्यालयमा जिन्सी मालसामान माग गर्ने, खरिद आदेश दिने, खरिद गर्ने, दाखिला गर्ने, हस्तान्तरण गर्ने, जिन्सी सामानको निरीक्षण गर्ने, प्रतिवेदन गर्ने, लिलाम बिक्री गर्ने, मिन्हा गर्ने लगायतको जिम्मेवारी कानुनीरूपमा नै प्रस्ट गरेको छ। तथापि कतिपय सार्वजनिक निकायहरूले खरिद योजना र आवश्यकताको तयारी नै नगरी जथाभावी सामान खरिद गर्ने र खर्च देखाउने प्रवृतिको साथै जफत भएका सवारीसाधन, मेशिन, उपकरण तथा मालसामान, कुनै मन्त्रालय तथा कार्यालय एकआपसमा गाभिदा वा योजना आयोजना समाप्त हुँदा जिन्सी मालसामानहरू प्राप्त हुने गर्दछन। यसरी प्राप्त हुने सामानहरू विभिन्न प्राविधिक कठिनाइका कारण मातहतका निकायमा हस्तान्तरण गर्न नसक्दा, आवश्यकता भन्दा बढी हस्तान्तरण भई आउने तथा सोको उचित भण्डारण गर्ने ठाउँ नहुँदा, जथाभावी थुपार्दा एक त कार्यालयलाई कुरूप

बनाइ ठाउँसमेत ओगटिरहेको अवस्था छ भने प्रयोगमा आउने सामानसमेत बिग्रिरहेको अवस्था देखिन्छ। नेपालको मूल प्रशासकीय केन्द्र सिंहदरबार, प्रहरी कार्यालय, भन्सार कार्यालय तथा अन्य विभिन्न सरकारी कार्यालयको परिसरमा सवारी साधनहरू कतै लहराले बेरिएको त कतै झाडिमा पुरिएर बिजोग अवस्थामा रहेको पाइन्छ। त्यस्तै टेबल तथा कुर्सी जस्ता जिन्सी सामान समेत पुरानो थोत्रो भई जथाभावी छरिएर रहँदा कार्यालयको यथार्थ अवस्था चित्रण गरिरहेको हुन्छ। हाल विभिन्न सरकारी निकायले समय समयमा जिन्सी मालसामानहरूको लिलामका लागि प्रक्रिया अगाडी बढाइरहेको पाइन्छ तथापि जुनरूप र स्वरूपमा हुनुपर्ने हो त्यो भने पर्याप्त रहेको पाइदैन।

जिन्सी लिलाम प्रभावकारी हुन नसक्नुको कारण

जिन्सी व्यवस्थापनको महत्वपूर्ण पाटोको रूपमा जिन्सी लिलाम रहेको हुन्छ।कार्यालयमा रहेका टुटफुट भएका तथा विविध कारणले प्राप्त भएका लिलाम गर्नुपर्ने सामान समयमा नै बिक्री नगर्दा एक त कार्यालयको स्वरूपलाई बिगारिरहेको छ भने सेवाप्रवाहको अवस्थालाई समेत प्रतिविम्वित गरिरहेको छ। विशेष गरी सार्वजनिक निकायमा जिन्सी लिलाम प्रभावकारी हुन नसक्नुमा देहायका कारणलाई प्रमुख रूपमा लिन सकिन्छः

१. कार्यालयमा कार्यरत जिन्सी व्यवस्थापनमा संलग्न कर्मचारीहरूमा सामूहिक इच्छाशक्तिको कमी हुनु।
२. जिन्सी निरीक्षण प्रतिवेदनले यथार्थ अवस्थाको चित्रण गर्न नसक्नु।
३. जिन्सी लिलाम कार्यालयको महत्वपूर्ण कार्यको रूपमा प्राथमिकता नै नपर्नु।
४. कर्मचारीमा लिलाम प्रक्रियाको सम्बन्धमा पर्याप्त ज्ञानको कमी हुनु र सिक्ने इच्छाशक्ति समेत नदेखाउनु।
५. जिन्सी मालसामानको यथार्थ अवस्था चित्रण हुन नसक्नु।जस्तैः मूल्य, प्राप्ति भएको अवधि आदि।
६. कतिपय कार्यालयका प्रमुखमा जिन्सी लिलाम बिक्री गर्ने अभिरुची नै नहुनु। जसको मूल कारण जिन्सी लिलामलाई पुरस्कार र दण्ड प्रणालीमा आवद्ध नहुनु समेत हो।
७. लिलाम प्रक्रियामा कानुनी अपर्याप्तता रहनु।

   जस्तैः हाम्रा प्रचलित कानूनमा जिन्सी लिलामका लागि ७ दिनको, १५ दिनको र २१ दिनको म्याद दिई सूचना प्रकाशन गरेर लिलाम बिक्री गर्न सकिने व्यवस्था रहेको छ। साथै यसका अलावा बोलपत्रबाट लिलाम बिक्री गर्न मनासिब देखिएमा बोलपत्र आह्वान गर्न सकिने भन्ने व्यवस्था रहेको साथै सोका लागि फर्म खरिद गर्ने व्यवस्था तथा सो बमोजिम लिलाम बिक्री हुन नसकेमा आधा म्याद दिई सूचना निकाल्न सकिने, पुनः बोलपत्र आह्वान गर्दा समेत बिक्री हुन नसकेमा कायम न्यूनतम मूल्यमा वार्ताद्वारा सोझै बिक्री गर्न सकिने, यसरी पनि बिक्री हुन नसकेमा समितिबाट पुनः मूल्याङ्कन गराई कायम मूल्यमा वार्ताद्वारा सोझै बिक्री गर्न सक्ने, यसरी पनि बिक्री हुन नसकेमा जिल्ला प्रशासन कार्यालयको अधिकृत प्रतिनिधि र कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालय/प्रदेश लेखा एकाइ कार्यालयको प्रतिनिधिको रोहवरमा वार्ताद्वारा लिलाम कबोल अंक कायम गरी सोझै बिक्री गर्न सकिने व्यवस्था रहेको छ। यसरी कानुनी रूपमा पुनः सूचना प्रकाशन गर्ने, मूल्याङ्कन गर्ने लगायत प्रक्रियामा बोलपत्रको मात्र उल्लेख भएको र बोलपत्र बिना नै प्रथम पटक प्रकाशित सूचना बमोजिम लिलाम हुन नसकेमा के कस्तो प्रक्रिया अवलम्बन गर्ने, फाराम खरिद गर्नुपर्ने नपर्ने स्पष्ट उल्लेख नभएको।

८. लिलाम प्रक्रिया लामो र झन्झटिलो हुनु।
९. सामानहरूको मूल्य घट्दो ह्रासकट्टी विधिको प्रयोग गरी कायम हुने तर सामान भने पहिचानसमेत गर्न नसक्ने अवस्थामा रहदा बिक्री गर्न कठिन हुनु।
१०.लिलाम गर्नुपर्ने सामान समयमै लिलाम बिक्री नगर्दा सामानहरू थप बिग्रिएर कवाडीमा परिणत हुँदा कम मूल्यमा

बिक्री गर्नुपर्ने अवस्था सिर्जना हुनु।

११.बिक्रीको लागि उल्लेख भएको समिति नै मूल्याङ्कन लगायत प्रक्रियामा सकारात्मक नहुदाँ उपस्थित हुन नखोज्ने, समितिका सबै पदाधिकारीलाई जुटाउन नै हम्मे हम्मे पर्नु।

१२.लिलाम बिक्रीलाई पुरस्कार र दण्डसँग आवद्ध गर्न नसक्नु।

जिन्सी लिलाम गर्दा अवलम्बन गर्नुपर्ने प्रक्रियागत चरणहरू

जिन्सी सामानको प्रयोग गर्न सक्ने अवस्था नभएको र प्रयोग गर्दा पनि पुरानो प्रविधिको कारण कार्यकुशलता घटेको कारण लिलाम प्रक्रियामा लाने गरिन्छ। यसर्थ यो प्रक्रिया एकैपटक हुने नभई विभिन्न प्रक्रियागत चरणहरू पार गर्नुपर्ने हुन्छ जसलाई आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन तथा नियमावली र सरकारी सम्पत्ति तथा जिन्सी मालसामानको लिलाम बिक्री सम्बन्धी कार्यविधि, २०७९ मा भएको व्यवस्था समेतको आधारमा देहायबमोजिम उल्लेख गर्न सकिन्छः

१. सम्पत्ति तथा जिन्सी मालसामानको लगत तयार गर्ने।

२. मूल्य नखुलेको सम्पत्ति तथा जिन्सीको मूल्य कायम गर्ने। मूल्य कायम गर्दा निम्न विधिको प्रयोग गर्न सकिन्छ।

  i. मालसामान खरिद भएको समयमा सोही प्रकृतिको सामान खरिद गरिएको भए सोको मूल्य,
  ii. त्यस्तै प्रकृतिको सामान बेच्ने बिक्रेताबाट प्राप्त तत्कालिन समयको मूल्य,
  iii. पुराना सम्पत्ति तथा मालसामान बिक्री गर्ने फर्म, कम्पनी वा व्यवसायिक संघसंस्थाबाट दररेट माग गरेर प्राप्त भएको मूल्य,
  iv. यसरी पनि दररेट प्राप्त हुन नसकेमा समितिले आपसी छलफलबाट लिलाम हुन सक्ने गरी दररेट निर्धारण गरी कायम गरेको मूल्य।

३. सरकारी सम्पत्ति तथा जिन्सी मालसामानको निरीक्षण गर्ने।

  i. निरीक्षणबाट टुटफुट वा बेकम्मा भई पुनः प्रयोग गर्न नसकिने, मर्मत गरी प्रयोग गर्न सकिने भए तापनि पाटपूर्जा नपाइने वा मर्मत गर्दा बजार मूल्यको २५ प्रतिशत भन्दा बढी खर्च हुने वा प्रविधि पुरानो भएका कारण प्रयोग गर्दा कार्यकुशलता घट्ने अवस्था भएको बेहोरा उल्लेख भई लिलाम बिक्री गर्नुपर्ने भनी औंल्याए मात्र लिलामको प्रक्रिया अगाडी बढाउने।

उल्लिखित चरण पार भैसकेपश्चात निकाय/कार्यालयले जिन्सी लिलाम बिक्रीको तयारी गर्नुपर्दछ। जसलाई तपसिल बमोजिम प्रक्रिया अवलम्बन गर्नुपर्दछः

  i. जिन्सी निरीक्षण प्रतिवेदनमा लिलाम गर्नुपर्ने भनी औंल्याइएका मालसामानमध्ये कार्यालय प्रमुखले लिलाम बिक्री गर्नुपर्ने भनी ठहर्‍याएमा त्यस्तो प्रतिवेदन प्राप्त भएको मितिले १ महिनाभित्र लिलाम बिक्रीको प्रक्रिया सुरु गर्नुपर्नेछ।
  ii. लिलाम बिक्री गर्ने निर्णय गर्दा निर्माण वा खरिद भएको मितिले सवारी साधनको हकमा २० वर्ष, कम्प्यूटर, ल्यापटप, प्रिन्टर, फोटोकपी, सर्भर लगायत सूचना प्रविधिजन्य मालसामानको हकमा ५ वर्ष, फर्निचरको हकमा १० वर्ष, अन्य मेशिनरी औजारको हकमा १५ वर्ष भन्दा कम अवधि भएको मालसामान प्राविधिकबाट निरीक्षण गराई प्रतिवेदन लिएर मात्र लिलाम गर्नुपर्ने वा नपर्ने एकिन गर्नुपर्दछ।
  iii. लिलाम बिक्री गर्ने निर्णय गर्दा कार्यालय प्रमुखले भण्डार शाखा प्रमुख, आर्थिक प्रशासन शाखा प्रमुख र कार्यालयमा उपलब्ध भएसम्म सम्बन्धित मालसामानको जानकारी राख्ने कर्मचारी समेतको राय

लिनुपर्नेछ।

iv. घरजग्गा जस्ता स्थिर सम्पत्तिको नेपाल सरकारको निर्णय बेगर लिलाम बिक्री गर्न पाइदैन। तर पुरानो घर भत्काई नयाँ बनाउन वा अन्य कुनै कारणले पुरानो घर भत्काउदा निस्किएको सामग्री सम्बन्धित केन्द्रिय निकायको स्वीकृतिमा कार्यालय प्रमुखले लिलाम बिक्री गर्न बाधा नपर्ने।

v. लिलाम गर्नुपर्ने सम्पत्ति तथा मालसामानको मूल्याङ्कनका लागि समितिको गठन गर्नुपर्दछ।

आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उतरदायित्व नियमावलीमा समिति गठन सम्बन्धमा देहायको व्यवस्था रहेको पाइन्छः

- केन्द्रिय निकाय, विभाग तथा अन्य केन्द्रियस्तरका कार्यालयको हकमा
  - ञ. सम्बन्धित निकायको प्रमुखले तोकेको कम्तीमा राजपत्राङ्कित द्वितीय श्रेणीको अधिकृत- संयोजक
  - ii. महालेखा नियन्त्रक कार्यालयले तोकेको अधिकृतस्तरको एक जना प्रतिनिधि- सदस्य
  - iii. जिन्सी मालसामानको बारेमा जानकारी भएको कुनै सरकारी निकायको विज्ञ कर्मचारी १ जना- सदस्य
- अन्य कार्यालयको हकमा
  - i. कार्यालय प्रमुख वा निजले तोकेको अधिकृत- संयोजक
  - ii. सम्बन्धित प्रमुख जिल्ला अधिकारीले तोकेको अधिकृतस्तरको प्राविधिक कर्मचारी- सदस्य
  - iii. जिन्सी मालसामानको बारेमा जानकारी भएको कुनै सरकारी निकायको विज्ञ कर्मचारी १ जना- सदस्य
- प्रदेश आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व नियमावली, २०७९ को दफा १०७ मा लिलामा बिक्री गर्ने प्रयोजनका लागि मन्त्रालय वा अन्य निकाय, निर्देशनालय र अन्य प्रादेशिक कार्यालयको हकमा रा.प.द्वितीय श्रेणी वा अधिकृतस्तर नवौं तहको अधिकृतको संयोजकत्वमा प्रदेश लेखा नियन्त्रकले तोकेको अधिकृतस्तरको १ जना प्रतिनिधि र सम्पत्ति तथा जिन्सी मालसामानको बारेमा जानकारी भएको कुनै सरकारी निकायको विज्ञ कर्मचारी सदस्य रहने व्यवस्था रहेको छ।
- अन्य कार्यालयको हकमा कार्यालय प्रमुख वा निजले तोकेको अधिकृतको संयोजकत्वमा सम्बन्धित प्रमुख जिल्ला अधिकारीले तोकेको अधिकृतस्तरको प्राविधिक कर्मचारी १ जना र प्रदेश लेखा इकाइ कार्यालयको प्रतिनिधि १ जना सदस्य रहने गरी समिति गठन गर्ने व्यवस्था रहेको छ। यस्तो समितिले विशेष प्रकृतिको सम्पत्ति तथा मालसामानको हकमा सम्बन्धित विषयको प्राविधिकको सहयोग लिई मूल्याङ्कन गर्न गराउन सक्ने।

vi. जिन्सी मालसामानको मूल्याङ्कन गर्दा घटदो ह्रासकट्टी विधिको प्रयोग गर्नुपर्दछ। जसमा ह्रासकट्टी दररेट सम्बन्धमा देहायको व्यवस्था रहेको छ :

सि.नं.	विवरण	ह्रास कट्टी दर	कैफियत
१.	कम्प्युटर तथा सूचना प्रविधिसँग सम्बन्धित उपकरण	२५ प्रतिशत	
२.	फर्निचर तथा फिक्चर्स	२५ प्रतिशत	
३.	अटोमोबाइल्स, बस तथा मिनीबस	२० प्रतिशत	
४.	निर्माण तथा उत्खनन् सम्बन्धी उपकरण	१५ प्रतिशत	
५.	अन्य मेशिनरी औजार	१५ प्रतिशत	

vii. सम्पत्ति तथा जिन्सी मालसामानको मूल्याङ्कन लिलाम बिक्री गर्नुपर्ने जिन्सी मालसामानको मूल्याङ्कन गर्न गठित समितिले देहायबमोजिमको घट्दो ह्रासकट्टी विधिको प्रयोग गरी मालसामानको मूल्याङ्कन गर्नुपर्दछः

नमुनाको लागि मूल्याङ्कन फारम र सूत्रको माध्यमबाट ह्रासकट्टी निकाल्ने सरल उपाय

क्रसं	जिन्सी खाता पाना नं.	सम्पत्ति तथा मालसामानको नाम	सामानको पहिचान नम्बर	सुरु प्राप्ति मिति	प्रयोग भएको वर्ष	परिमाण	परलमूल्य/ प्रति एकाइ	ह्रासकट्टी दर	ह्रासकट्टि पछिको मूल्य/प्रति एकाइ	लिलाम गर्नुपर्ने परिमाण	ह्रासकट्टी पछिको जम्मा मूल्य	कैफियत
१		कुर्सी	६११२३११०११	२०७१।१०।२४	१०	१	३००००	२५%	१६८९।४१	१०	१६८९४।०५	
२		बोलेरो	६११२३११०११	२०६१।१०।२४	२०	१	३००००००।००	२०%	२४०००००।००	१	३४५८७।६५	
जम्मा												

ह्रासकट्टी निकाल्ने सूत्र

$P=AP(1-r)^t$

AP=परल मूल्य जस्तैः ३००००, r=ह्रासकट्टी हुने प्रतिशत जस्तैः २५%=०.२५, t=Depreciation हुने जम्मा वर्ष

$P=३००००(१-०.२५)^{१०}$

=१६८९४.०५

viii.मूल्याङ्कन प्रतिवेदन पेश गर्नुपर्ने।

जिन्सी लिलामका लागि गठित समितिले घट्दो ह्रासकट्टी विधिको प्रयोग गरी तथा पुनः मूल्याङ्कन समेत गरी प्रतिवेदन पेश गर्नुपर्ने हुन्छ। जसलाई नमुनाको रूपमा देहायबमोजिम प्रस्तुत गर्न सकिन्छः

मूल्याङ्कन प्रतिवेदनको नमूनाः

विषयः मूल्याङ्कन प्रतिवेदन सम्बन्धमा।

मिति ....को निर्णयानुसार कार्यालयमा रहेका प्रयोगमा आउन नसक्ने सम्पत्ति तथा मालसामानमध्ये सरकारी सम्पत्ति तथा जिन्सी मालसामान आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व नियमावली.......तथा सरकारी सम्पत्ति लिलाम बिक्री सम्बन्धी कार्यविधि........ बमोजिम अनुसूची १ मा उल्लेख भएबमोजिमका सम्पत्ति तथा जिन्सी मालसामान लिलाम बिक्री गर्ने निर्णय भएकोले सो प्रयोजनका लागि उक्त सम्पत्ति तथा मालसामानको मूल्याङ्कन गर्न देहायबमोजिमका प्रतिनिधिहरू रहेको मूल्याङ्कन समिति गठन भएको।

१. रा.प.द्वितिय श्रेणी वा अधिकृतस्तर नवौं तहको अधिकृत..................... - संयोजक
२. प्रदेश लेखा नियन्त्रकले तोकेको अधिकृतस्तरको १ जना प्रतिनिधि........... - सदस्य
३. सम्पत्ति तथा जिन्सी मालसामानको बारेमा जानकारी भएको कुनै सरकारी निकायको विज्ञ कर्मचारी................................- सदस्य

समितिको विभिन्न मितिमा बैठक बसी सम्पत्ति तथा जिन्सी मालसामानको मूल्याङ्कन फाराम, अनुसूची-१ को सि.नं. १

देखि......सम्मका सम्पत्ति तथा जिन्सी मालसामानको मौजुदा भौतिक अवस्था, उपयोगिता, सेवा, आयु, बजार मूल्य, अवशेष मूल्य, घटदो ह्रासकट्टी विधिलाई समेत आधार लिई मूल्य निर्धारण गर्दा सम्पत्ति तथा जिन्सी मालसामानको कूल न्यूनतम मूल्य रु.......अक्षरेपी...........कायम हुन आएको बेहोरा पेश गरेका छौं।

सदस्य	सदस्य	संयोजक
नामः	नामः	नामः
पदः	पदः	पदः
दस्तखतः	दस्तखतः	दस्तखतः
मितिः	मितिः	मितिः

अनुसूची-१

जिन्सी लिलाम गर्नुपर्ने सम्पत्ति तथा मालसामानको विवरण

क्रसं	जिन्सी खाता पाना नं.	सम्पत्ति तथा मालसामानको नाम	सामानको पहिचान नम्बर	खरिद प्राप्ति मिति	प्रयोग भएको वर्ष	परिमाण	परलमूल्य/ प्रति एकाइ	ह्रासकट्टी दर	ह्रासकट्टि पछिको मूल्य/प्रति एकाइ	लिलाम गर्नुपर्ने परिमाण	ह्रासकट्टी पछिको जम्मा मूल्य	लिलाम गर्नुपर्ने कारण
१												
२												
३												
४												
जम्मा												

ix. लिलाम बिक्री गर्ने विधिः

जिन्सी लिलामका लागि गठित समितिबाट मूल्याङ्कन प्रतिवेदन प्राप्त भइसकेपश्चात कार्यालयले प्राप्त मूल्याङ्कन समेतलाई दृष्टिगत गर्दै देहायबमोजिम लिलाम प्रक्रिया अवलम्बन गरी लिलाम बढाबढको माध्यमबाट लिलाम बिक्री गर्नुपर्दछः

a. ३ लाख सम्म मूल्य भएको सामान भए ७ दिनको म्याद दिई सम्बन्धित कार्यालय, जिल्ला प्रशासन कार्यालय र को.ले.नि.का/प्रदेश लेखा इकाइमा सूचना टाँस गरेर,
b. ३ देखि १० लाख सम्मको भएमा स्थानीय पत्रिकामा १५ दिनको म्याद दिई सूचना प्रकाशन गरेर,
c. १० लाख भन्दा बढी मूल्य कायम भएको भएमा राष्ट्रिय पत्रिकामा २१ दिनको म्याद दिई सूचना प्रकाशन गरेर,
d. उल्लिखित सूचनालाई सम्बन्धित कार्यालयको बेवसाइटमा समेत राख्नुपर्ने
e. कार्यालयले सम्पत्ति तथा जिन्सी मालसामानको आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व नियमावलीको नियम १०८ को उपनियम (४) बमोजिम बोलपत्रको माध्यमबाट गर्न मनासिब देखेमा बोलपत्रको माध्यमबाट लिलाम बिक्री गर्न सक्नेछ।

x. सूचना प्रकाशनः

कार्यालयको आन्तरिक प्रशासन/जिन्सी शाखाले मूल्याङ्कन समितिबाट सम्पत्ति तथा जिन्सी मालसामानको मूल्याङ्कन भएपछि लिलाम गर्ने सम्पत्ति मध्ये आवश्यकता अनुसार एकै प्रकृतिको सम्पत्तिलाई प्याकेजिङ गरी लिलाम बिक्रीका

लागि सूचना तयार गरी प्रकाशन गर्नुपर्दछः

सूचनाको ढाँचा (नमूनाका लागि)

.... कार्यालय, को खर्च भएर नजाने जिन्सी सामानहरूको लिलाम बिक्री सम्बन्धी .... दिने सूचना प्रथम पटक प्रकाशित मितिः....................

यस मन्त्रालय/विभाग/कार्यालयमा रहेका तपसिल बमोजिमका सम्पत्ति तथा जिन्सी मालसामान जे जस्तो अवस्थामा छन् सोही अवस्थामा लिलाम बिक्री गर्नुपर्ने भएकोले यो सूचना प्रकाशन गरिएको छ। ईच्छुक व्यक्ति, फर्म, संस्था वा कम्पनीहरूले प्रथम पटक यो सूचना प्रकाशन भएको मितिले ....दिन भित्र लिलाम बिक्रीका लागि कायम न्यूनतम मूल्यको ५ प्रतिशतले हुने रकम रु.....नगद धरौटी सहित निवेदन दिनुहुन यो लिलाम बढाबढ आह्वान गरिएको छ।

१. लिलाम बिक्री गर्ने सम्पत्ति तथा मालसामानको विवरण

क.सं.	लिलाम हुने सम्पत्ति तथा मालसामानको विवरण	सुरु खरिद मिति	ब्राण्ड	स्पेसिफिकेशन	न्यूनतम मूल्य
जम्मा कायम न्यूनतम मूल्य					

२. सम्पति तथा जिन्सी मालसामान लिलाम हुने स्थान र समय :

स्थानः .... मिति र समय : ....

३. बढाबढ सुरु हुने न्युनतम मूल्य : रु. ....

४. लिलाम सकार गर्न डाँक बोल्नु अघि नै न्यूनतम मूल्य रु.......को ५ प्रतिशतले हुने रु..... नगद धरौटी राख्नुपर्नेछ।

५. प्रत्येक पटक डाँक बोल्न चाहने व्यक्तिबाट डाँक बढ्दै गएमा सोही अनुपातमा थप मूल्यको ५ प्रतिशतले हुने गरी नगद धरौटी बुझाउदै जानुपर्दछ।

६. लिलाम बढाबढ हुने सम्पत्ति तथा मालसामान हेर्न चाहने व्यक्ति वा संस्थाले कार्यालयको समय विहान ...... देखि बेलुका........... बजेसम्म ...... शाखामा सम्पर्क गर्न सकिनेछ।

७. लिलाम सकार गरिसकेपछि मालसामानहरू जे जस्तो अवस्थामा छ सोही अवस्थामा सम्झौता भएको मितिले........ दिनभित्र उठाई लगिसक्नुपर्नेछ।

८. थप जानकारीका लागि : ....लाई सम्पर्क गर्न सक्नुहुनेछ।

९. लिलाम बढाबढ हुने दिन सार्वजनिक विदा पर्न गएमा सोको भोलिपल्ट लिलाम बढाबढ हुनेछ।

१०. अन्य कुरा कार्यालयले आवश्यकताअनुसार राख्न सकिनेछ।

प्रथम पटक सूचना प्रकाशन गरी तोकिएको समयावधिभित्र डाँक बोल्न कोही नआएमा वा त्यस्तो म्यादभित्र कुनै बोलपत्र नपरेमा, रीतपूर्वकको बोलपत्र नपरेमा वा लिलाम बिक्रीको सम्झौता रद्द गरिएमा देहायबमोजिमको प्रक्रिया अवलम्बन गर्नुपर्दछः

१. प्रथम पटक सूचना प्रकाशन गर्दा समेत बिक्री हुन नसकेमा प्रथम पटक प्रकाशित समयावधिको आधा म्याद दिई पुनः लिलाम बिक्रीको प्रक्रिया गर्ने।

२. पुनः बोलपत्र आह्वान गर्दासमेत बिक्री हुन नसकेमा कायम न्यूनतम मूल्यमा वार्ताद्वारा सोझै बिक्री गर्न सकिने। यसरी समेत बिक्री हुन नसकेमा समितिबाट पुनः मूल्याङ्कन गराई कायम मूल्यमा वार्ताद्वारा सोझै

विक्री गर्न सकिने।

३. उल्लेखित प्रक्रियाबाट समेत लिलाम बिक्री नभएमा कार्यालय प्रमुखले जिल्ला प्रशासन कार्यालयको अधिकृत प्रतिनिधि र कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालय/प्रदेश लेखा इकाइको प्रतिनिधिको रोहबरमा वार्ताद्वारा लिलाम कबोल रकम कायम गरी सोझै बिक्री गर्न सकिने।

४. उल्लेखित प्रक्रियाबाट समेत बिक्री नभएमा गैरनाफामुलक सीप विकास केन्द्र, सामुदायिक शैक्षिक संस्था वा सामाजिक संस्थालाई हस्तान्तरण गर्न सकिने।

५. हस्तान्तरण समेत हुन नसकेमा विभागिय निर्णयबाट मिनाहा वा नष्ट गर्ने गरी निर्णय गर्न सकिने।

६. मिनाहा वा नष्ट गर्दा मूल्याङ्कन समितिको रोहवरमा नष्ट गरी लगत कट्टा गर्नुपर्ने।

यदि लिलाम सकार गरेमा लिलाम सम्झौता गरी उक्त जिन्सी मालसामानहरू जे जस्तो अवस्थामा छन सोही अवस्थामा उठाइ लैजानुपर्नेछ।

निष्कर्षः

सार्वजनिक प्रशासन शासन व्यवस्थाका लाभहरू जराधार सम्म पुर्‍याउने माध्यम हो। संघात्मक शासनसँगै प्रशासनसमेत रुपान्तरित भैसकेको अवस्थामा प्रशासनिक संरचनालाई Digitalization बनाई छिटो, छरितो बनाउनुपर्दछ। भएका सीमित स्रोत साधनको अधिकतम उपयोग गरी आम नागरिकको मुहारमा खुसी ल्याउनु यसको दायित्व हुन आउछ। अतः प्रचलित कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयनको माध्यमबाट कार्यालयको जिन्सी व्यवस्थापनलाई चुस्त, दुरुस्त बनाई सार्वजनिक स्रोत र साधनको संरक्षण, उपयोग, परिचालन र व्यवस्थापनमा सबैले आ-आफ्नो ठाउँमा भूमिका निर्वाह गर्नुपर्दछ।

सन्दर्भ सामाग्री

- आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन, २०७६
- आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व नियमावली, २०७७
- प्रदेश आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व नियमावली, २०७९
- सरकारी सम्पति तथा जिन्सी मालसामान लिलाम बिक्री सम्बन्धी कार्यविधि, २०७९

निजामती सेवामा झैं आकर्षण हुनुपर्छ शिक्षक सेवामा

✍ दीपक शम्चू*

पृष्ठभूमिः

सरकारी सेवामा प्रवेश गर्न चाहने जो कोहीको पनि पहिलो प्राथमिकता शिक्षक सेवा हुनुपर्ने थियो। तर निजामती सेवा पहिलो आकर्षण बनेको पाइन्छ। निजामती सेवा प्रवेश गरेको कर्मचारी शिक्षक सेवामा आउन चाहेको देखिँदैन बरु शिक्षक सेवाबाट निजामती सेवातिर धेरै शिक्षकहरू प्रवेश गरेको पाइन्छ। शिक्षक सेवा जति मर्यादित र सेवा सुविधासम्पन्न बनाउनु पर्ने थियो त्यसमा राज्यले चासो राखेको देखिँदैन। निजामति कर्मचारी प्रशासन र व्यावस्थापनतिर राज्यले विशेष महत्वका साथ प्रदान गर्ने सेवा सुविधा शिक्षक सेवामा पनि हुनुपर्ने हो। विश्वका कतिपय मुलुकहरूमा शिक्षकलाई विशेष महत्वका साथ सम्मान गरेको पाइन्छ। तर नेपालका शिक्षकले सम्मानभन्दा बढी अपमान सहनुपरिरहेका घटनाहरू बेलाबेला सार्वजनिक भइरहेको भेटिन्छ।

विश्व परिवेशका उच्चतम् विकासका परिवर्तनसँग प्रत्यक्ष साझेदारी सदस्यको रूपमा सामेल हुनसक्ने हैसियतमा हामी हुनुपर्ने हो। तर जहानियाँ शासन व्यवस्थाबाट पञ्चायत, प्रजातन्त्र हुँदै लोकतान्त्रिक गणतन्त्रमा मुलुकले फड्को मारिसक्दा पनि हाम्रो शिक्षा क्षेत्रले अपेक्षाअनुसार आमूल परिवर्तन गर्न सकेको छैन। अहिले पनि हाम्रो विद्यालय तहको शिक्षा नीति तथा कार्यक्रमहरू 'शिक्षा ऐन-२०२८' को पृष्ठभूमिलाई आधार मानेर तर्जुमा गरिएको देखिन्छ। शिक्षकहरूको व्यापक आन्दोलन र दबाबपछि संसदबाट पारित हुन लागेको 'शिक्षा विधेयक' माथि पटकपटक छलफल चलिरहेको छ। तर शिक्षा ऐनले सम्बोधन गर्नुपर्ने विषय क्षेत्रमाथि जस्तो संस्कार, संस्कृति, विज्ञान, प्रविधि, हावा, पानी, भौगोलिक स्थिति, स्थानीयता, विश्व परिवेश लगायतका तमाम विषयमा ध्यान नदिइ केवल शिक्षकको सेवासुविधामा केन्द्रित भएको बुझिन्छ।

'राष्ट्रिय शिक्षा पद्दतिको योजना २०२८' ले देशैभरको शिक्षानीतिमा एकरूपता कायम गर्नुपर्ने सुझाव दिइएपछि स्थानीय भाषा, संस्कार संस्कृतिसँगसँगै सदियौं वर्ष लगाएर विकास गरिएको स्थानीय ज्ञान, कला, सीप, प्रविधि तथा प्रतिभाहरू विस्तारै ओझेलमा पारिदै लगियो र शिक्षा क्षेत्रमा एकल अधिनायकत्व स्थापना गरियो। जसले मानवीय आवश्यकता र रहरहरूलाई बन्देज गरेर केवल सपना र बाध्यतामा बाँच्नुपर्ने अवस्था सिर्जना गरिदियो। अहिले विकराल बेरोजगारीको अवस्था सिर्जना हुनुको प्रमुख कारण नै यही हो तर विडम्बनाकै कुरो यति विघ्न बेरोजगारी समस्या भएर पनि किन हुन्छ शिक्षकको अभाव? निजामती सेवामा झैं शिक्षक सेवामा किन हुँदैन दक्ष जनशक्तिको आकर्षण? शिक्षण पेशाबाट दक्ष जनशक्ति किन हुन्छ पलायन? शिक्षामा एकरूपता ल्याउने मान्यतास्वरूप शिक्षण पेशामा पनि एकरूपता कायम गर्दै दक्ष शिक्षक नियुक्ति गर्ने हेतुले वि.सं. २०५६ सालमा 'शिक्षक सेवा आयोग' गठन भयो तर हालसम्म पनि आयोगले शिक्षक अभाव पूर्ति गर्न सकेको छैन। शिक्षण पेशामा दक्ष जनशक्तिलाई कसरी आकर्षण गर्न सकिन्छ? सामुदायिक

* प्र.अ., श्री आधारभूत विद्यालय, कालीखोला, कटारी-९

तथा सरकारी विद्यालय तहको शिक्षकले सेवा प्रवाहमा कसरी तत्परता देखाउन सक्छन्? शिक्षकहरूले सेवा प्रवाह गरेवापत के कस्ता सुविधा पाउनु पर्छ? भन्ने विषायमा केन्द्रित भएर प्रस्तुत लेख तयार पारिएको छ।

थरिथरिका सङ्गठनः

हरेक पेशाकर्मीका हक, हित र अधिकारको लागि एउटा सङ्गठन हुन जरुरी हुन्छ। जसले जनताको सेवा प्रवाहको क्रममा परेका समस्याको समाधान खोजोस्। पेशाकर्मीले पाउने सेवा सुविधा र मानमर्यादाको सुनिश्चितता कायम गरोस्। समग्रमा सेवा प्रवाहकर्ताले सेवा प्रदान गरुञ्जेल मात्र नभएर सेवा निवृत्त जीवनपछि पनि सुरक्षित हुनुको आनन्द प्राप्त गरोस्।

शिक्षकहरूले पाउनुपर्ने सेवा सुविधाको सुनिश्चितताको खातिर वि.सं. २०३६ चैत्र २९ गते विधिवत रूपमा 'नेपाल राष्ट्रिय शिक्षक सङ्गठन'को स्थापना भयो। जसले शिक्षकको पेशागत हक, हित र अधिकारको लागि अमूल्य योगदान पुर्‍याएता पनि फरकफरक राजनीतिक चिन्तन र आस्थाको कारण वि.सं. २०४७ सालमा फेरि अर्को सङ्गठन 'नेपाल शिक्षक सङ्घ' को जन्म हुन पुग्यो। यसरी शिक्षक सङ्घको जन्म सँगसगै पेशाकर्मी शिक्षकहरू शिक्षणकार्यमा भन्दा राजनैतिक प्रभाव राखिने लोभमा फस्दै जान थाले। जसको परिणाम शिक्षकहरू प्रत्यक्ष रूपमै राजनैतिक दलमा आबद्ध हुन थाले। शैक्षिकस्तर कमजोर भएका व्यक्तिहरू पनि सजिलै शिक्षक पेशामा नियुक्ति भए। वि.सं. २०४६ सालको अन्तरिम सरकारले एक वर्षसम्म शिक्षण गरेका सबै शिक्षकलाई स्थायी गर्ने निर्णय गरेपछि त झनै शिक्षा क्षेत्रमा दोस्रो अन्धकारको युग सुरु भयो।

हरेक राजनीतिक दलको भातृ सङ्गठन जस्तो शिक्षकहरूको अलगअलग सङ्गठनहरू स्थापना हुन थाले। विचार र आस्थाका आधारमा शिक्षकहरूलाई फरकफरक सङ्गठनमा गोलबद्ध गर्न थालिए। त्यही समयबाट शिक्षकहरूलाई राजनैतिक आस्थाको आधारमा प्रत्यक्ष रूपमा सरकारबाट नै विभेद गर्न थालियो। समग्र शिक्षकको पेशागत हितको लागि भन्दा पनि शिक्षकहरूलाई बाध्य बनाएर कुनै न कुनै सङ्गठनको सदस्य हुन लगाइयो। राजनैतिक प्रभाव र दबाबकै कारण 'शिक्षक सेवा आयोग'ले लामो समयसम्म स्वतन्त्र रूपमा काम गर्न सकेन। शिक्षक अभाव परिपूर्ति गर्न राहत शिक्षकको पद सिर्जना गरी दातृ निकायसँगको साझेदारीमा राहत शिक्षक नियुक्ति गर्न थालियो। राहत शिक्षकहरूले शिक्षण सेवा प्रवाह गर्न थालेको बीसौं वर्ष भइसक्यो।तै पनि शिक्षक अभाव परिपुर्ति हुन नसकेपछि पुनः शिक्षण सिकाइ अनुदान कोटा सिर्जना गरी प्रदेश र स्थानीय तहमा शिक्षण सिकाइ अनुदान शिक्षकहरू नियुक्ति गरेर शिक्षण कर्यलाई व्यवस्थापन गर्ने प्रयास गरिएको देखिन्छ।

शिक्षकको आस्था र विचारसँगमात्र नभएर अब शिक्षकको प्रकार अनुसार सङ्गठनहरू स्थापना हुन थाल्यो। शिक्षकको हक, हित अधिकार तथा सेवा सुविधाको लागि आवाज उठाउने यतिका धेरै सङ्गठनहरू हुँदा पनि एक इमान्दार र कर्तव्ययुक्त शिक्षकहरूको जीवनस्तर किन हुन्छ सँधै दयनीय अवस्था? उनीहरूले रिटायर जीवन किन आर्थिक अभावसँगै कष्टपूर्ण रूपले झेल्नु परिरहेको छ? समग्र शिक्षकको पक्षमा आवाज उठाउने 'शिक्षक महासङ्घ' किन यस विषयमा मौन झैं छ? यस्ता विषयमा अझै बहस हुन सकिरहेको छैन।

राज्यले सिर्जना गरेका विभिन्न प्रकारका शिक्षकहरूलाई राज्यले नै सही रूपमा व्यवस्थापन गर्नुपर्ने हुन्छ तर आउनै लागेको 'शिक्षा विधेयक'मा यस्ता विषयले कमै मात्रामा प्रवेश पाउने गरेको देखिन्छ। अर्कोतिर शिक्षामा एकरूपता कायम गर्ने भन्दै सरकारले नै निजी शिक्षाको अवधारणा अगाडि सारेर शैक्षिक क्षेत्रमा विकराल असमानता खडा गरेको देखिन्छ।यसलाई कसरी सम्बोधन गर्ने हो सो कुरा हेर्न अझै बाँकी नै छ।

शिक्षक अभावः

सरकारले भनौं वा नीति निर्माण तहको नजरले हेर्ने दृष्टिबाट हेर्दा जस्तो नेपालको विद्यालय तहमा शिक्षण गर्ने जनशक्तिको अभाव छैन भन्ने कुराको पुष्टि चै हरेक वर्ष शिक्षक सेवा आयोगबाट खुल्ने विज्ञापनमा फारम भर्ने सङ्ख्याको लिस्ट हेर्दा नै प्रमाणित हुन्छ तर शिक्षक सेवा आयोग उत्तिर्ण गर्न सफल भएर नियुक्ति लिइ स्थानीय तहबाट पदस्थापन भएर विद्यालयमा हाजिर भई कक्षामा छिरेका शिक्षकहरू अफिसमा आएर रुँने गरेको घटना यदाकदा सुन्न पाइन्छ। अन्तमा उनीहरू कि त निजामतीतिर कि विदेश पलायन हुने गरेको देखिन्छ। यसरी आफ्नो बीस पच्चिस वर्षको लगानी, मेहनत र परिश्रमलाई तिलाञ्जली दिइएर आखिरमा किन पेशा परिवर्तन गर्न चाहन्छन्? यो चै गम्भीर विषय हो।

एकातिर 'शिक्षक सेवा आयोग'ले निर्धारण गरेको पाठ्यक्रम र नेपालको शिक्षा नीतिले तर्जुमा गरेको विद्यालय तहको पाठ्यक्रमबीचको तालमेल कतिको सान्दर्भिक छ भन्ने विषयमा मिहिन ढङ्गले अध्ययन गर्नुपर्ने देखिन्छ भने अर्कोतिर वर्तमान 'शिक्षक सेवा आयोग'को पाठ्यक्रमबाट मात्र शिक्षकको पेशागत दक्षता कायम हुनसक्छ कि सक्दैन भन्ने पाटोबाट पनि बहस चलाउनु पर्ने देखिन्छ। शिक्षकलाई शिक्षक पेशामै रहेर जीवन यापन गर्न कसरी प्रेरित गर्दा हुन्छ सो कुरालाई मध्यनजर गरेर सोही अनुसारको पद्दति विकास गरियो भने शिक्षक अभावको समस्या समाधान हुँदै जाने निश्चित देखिन्छ।

शिक्षण पेशामा युवावर्गको आकर्षणलाई बढावा दिनको लागि पहिलो शर्त नै शिक्षकको स्वाभिमान तथा आत्मसम्मानलाई उच्च प्रथमिकता दिदै शिक्षकप्रतिको सामाजिक दृष्टिकोणमा परिवर्तन ल्याउनु पर्दछ। जसको लागि राज्यले नीति तथा योजनामा व्यापकरूपमा परिवर्तन गरी आर्थिक रूपमा ठुलो भार बहन गर्नुपर्ने हुनसक्छ। अहिलेसम्मको नीति तथा कार्यक्रमहरूमा सरकारले शिक्षा क्षेत्रमा छुट्याउने गरेको बजेट कूल लागतमा ११/१२ प्रतिशत भन्दा माथि कटाएको देखिँदैन। तर नेपालको संविधानले नै प्राथमिक तहको शिक्षा अनिवार्य र निःशुल्क तथा माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा निःशुल्क हुने व्यवस्था गरेको छ। तर बजेट विनियोजन भने सँधै कम गरेको देखिन्छ। यस्तो अवस्थामा विद्यालयहरूमा आर्थिक स्रोत जुटाउन त कठिनाइ हुन्छ नै अर्कोतिर राज्यले पनि आवश्यकता अनुसारको बजेट व्यवस्थापन गरेको देखिँदैन।

विद्यालयमा हुने सीमित बजेट पनि स्पष्ट बजेट व्यवस्थापन नीति नहुँदा शीर्षक अनुसारको अनावश्यक खर्चमा बजेट सकिन्छ र हरेक सालको बजेटमा विद्यालय व्यवस्थापनको अनावश्यक हस्तक्षेप झनै कहाली लाग्दो अवस्थामा भएको पाइन्छ। विद्यालयमा कुनकुन शीर्षकमा के कति बजेट आएको हुन्छ? के कसरी खर्च भइरहेको हुन्छ भन्ने विषायमा प्रायः शिक्षकहरू अनभिज्ञ रहेको पाइन्छ। शिक्षकलाई आफ्नो घण्टी सिध्याउनमा मात्र ध्यान हुन्छ।

पाठ्यक्रमले राखेको उद्देश्य तथा रणनीति अनुसारको शिक्षणकार्य त भएको होला तर जुन विधि र पद्दती अपनाएर शिक्षण कार्य हुनुपर्ने हो सो प्रायः न्युनरूपमा लागु भएको छ भन्दा अतिसयोक्ति नहोला। शिक्षक अभावको बीचमा विधिवत रूपमा शिक्षणकार्य नहुनुमा केही मात्रामा त शिक्षक दोषी हुने नै भयो तर त्यसभन्दा पनि बढी दोषी चै राज्य नै भएको बुझिन्छ। किनकी राज्यले शिक्षकलाई त्यस्तो उत्प्रेरित हुने खालको नीति तथा कार्यक्रम अपनाएकै देखिँदैन। शिक्षकको पेशागत वृद्धिविकासको लागि शिक्षक तालिम केन्द्रहरूले अझै व्यवस्थित स्वरूप धारण गर्न सकेको देखिँदैन। जसले गर्दा धेरै जसो शिक्षकले आफ्नो डियुटिमात्र पूरा गरिरहेका छन् दायित्ववहन गरिरहेका छैनन्।

शिक्षक सेवामा आकर्षण बढाउने उपायः

पहिले अन्य आकर्षक पेशा नै आम नेपालीहरूको रोजाइको विषय बन्दछ र अन्तिममा केही पार नचलेपछि शिक्षक पेशामा आबद्ध हुने चेष्टा गरिने कार्य अब केही मात्रामा हट्न थालेको हो कि भन्ने आभास हुन थालेको छ। यसो हुनुमा

धेरथोर 'शिक्षक सेवा आयोग'को भूमिका रहेको देखिन्छ तर फेरि पनि युवावर्ग चै मनैदेखि शिक्षण पेशामा आबद्ध हुन चाहेको कमै मात्रामा भेटिन्छ। त्यसैले शिक्षण पेशा रहरको नभएर कहरको पेशा जस्तो बनिरहेको बुझिन्छ। समग्रमा भन्नुपर्दा अन्यत्र रोजगारी नपाएपछि मात्र शिक्षण क्षेत्रमा रोजगारी गर्न आउने गर्दछन्। जसले गर्दा शिक्षण क्षेत्रमा दक्षभन्दा पनि अर्धदक्ष जनशक्ति बढी आबद्ध भएको होकी भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ।

अब कुरा गरौं शिक्षाको स्थान सर्वोच्च हुने, शिक्षित व्यक्तिको सामाजिक मर्यादा फरक हुने, तर तीनै शिक्षा प्रदान गर्ने शिक्षकको योग्यता क्षमतामाथि किन प्रश्न? कुरो उही हो आकर्षक पेशाको। एक डाक्टर, इन्जिनियर, वकिल, तथा प्रशासनिक क्षेत्रमा काम गर्ने व्यक्तिको आर्थिक अवस्था एक शिक्षकको भन्दा धेरै फरक भएको देखिन्छ। तर यसैलाई उल्टाएर सबैभन्दा पहिले एक शिक्षकको आर्थिक अवस्था अन्य पेशा अपनाउनेहरूको भन्दा राम्रो भइदिने हो भने आकर्षक पेशा निश्चितरूपमा शिक्षक हुन्छ। दक्ष जनशक्तिको पहिलो रोजाइ शिक्षक पेशा हुनेछ र राज्यले अपेक्षा गरे अनुसारको समाज, राष्ट्र र विश्वले चाहेको वा खोजेको जनशक्ति पनि उत्पादन हुन थाल्नेछ। सबै जनशक्ति विषय वा क्षेत्र अनुसारको शिक्षक हुनेछन्। यसको लागि राज्यले अपनाउनु पर्ने नीति तथा उपायहरू र अहिले छलफल चलिरहेको शिक्षकको सेवा सुविधाका विषय पनि निम्न हुन सक्छन्:

१) शिक्षकले वार्षिक पाठ योजना बनाए वापत कति रकम पाउने?
२) शिक्षकले दैनिक पाठ योजना बनाएवापत प्रति पाठ योजना कति रकम पाउने?
३) शिक्षकले शैक्षिक सामग्री निर्माण गरेवापत प्रति सामग्री कति रकम पाउने?
४) शिक्षकले विद्यार्थी मूल्याङ्कन गरेवापत प्रति विद्यार्थी प्रति मूल्याङ्कन कति रकम पाउने?
५) शिक्षकले विद्यार्थीको प्रोफाइल तयार गरेवापत प्रति प्रोफाइल कति रकम पाउने?
६) शिक्षकले प्रश्न पत्र तयार गरेवापत प्रति प्रश्न कति रकम पाउने?
७) शिक्षकले विद्यर्थीलाई गराएको अतिरिक्त क्रियाकलापवापत प्रति क्रियाकलाप कति रकम पाउने?
८) शिक्षकले गृहकार्य परीक्षण गरेवापत प्रति कापी कति रकम पाउने?

माथि उल्लिखित विषयबाहेकको शिक्षकले पाउनु पर्ने सेवा सुविधाहरू अनेकन शीर्षक हुन सक्छन्। यदि विद्यालयको प्रधानाध्यपकको अनुगमन र प्रत्यक्ष निगरानीमा हरेक शिक्षकहरूले गरेका कार्यप्रदर्शनीका आधारमा शिक्षकले पाउने तलव भत्तालाई अहिलेकै प्रावधानअनुसार यथावत राखेर हरेक शिक्षकले कामको आधारमा सुविधा पाउने हो भनें दक्ष जनशक्तिको पहिलो रोजाइ शिक्षक सेवा हुनेछन्।

हरेक क्षेत्रका निजामती कर्मचारीले तलवबाहेक अतिरिक्त काम गरेवापत राम्रो मुल्य पाउने गर्दछन्। कार्य सम्पादनलाई टुक्राटुक्रामा विभाजन गरेर पारिश्रमिक निर्धारण गरिएको हुन्छ। तर शिक्षकले त्यही मासिक तलव भत्ताको भरमा किन अतिरिक्त काम गर्ने? यही मनोविज्ञानले गर्दा अधिकांश शिक्षकले दैनिक पाठ योजना, शैक्षिक सामग्री, मूल्याङ्कनको साधन तथा अन्य कार्य लिपिबद्ध रूपमा गर्दैनन्।

निष्कर्ष:

अहिले शिक्षकले मात्र न्यून तलव र भत्ता पाइरहेको अवस्था छ। विद्यालयका सम्पूर्ण प्रशासनिक भार सम्हालेका प्रधानाध्यापकले पाउने भत्ता अहिले पनि आधारभूत तह (१-५), प्रा.वि.तह मासिक रू २००।- आधारभूत तह (१-८), नि.मा.वि. तह मासिक रू ३००।- र माध्यमिक तह मासिक रू ५००।- पाउँछन्। यस्तो अवस्थामा शिक्षकले पूर्ण जोश जागरको साथ शिक्षणकार्य गरोस भन्नु केवल दिवा सपना हुनेछन्। यो तलब भत्ता बुझ्ने शिक्षकलाई आफ्नो पेशाप्रति गर्वानुभूति हुन्छ कि हिनताबोध हुन्छ?

यदि शिक्षकलाई उनीहरूले गर्ने कार्यको आधारमा मासिक सेवा प्रदान गर्ने हो भने शिक्षक पेशा एक उच्चस्तरका व्यक्तिको लागिमात्र हुने छ र सबैभन्दा मर्यादित र सम्मानजनक पेशा शिक्षक हुनेछ। मासिक रूपमा तलब भत्तामात्र बुझ्ने शिक्षकलाई कारबाही स्वरूप घटुवा गर्ने र सबैभन्दा बढी सेवा सुविधा लिने शिक्षकलाई विद्यार्थी मूल्याङ्कनको आधारमा आकर्षक रकम सहित पुरस्कृत गर्ने नीति अबलम्बन गर्ने हो भने शिक्षकहरू दसचार होइन अठार घण्टासम्म विद्यार्थीको पढाइमा खट्नेछन्। कसरी प्रभावकारी शिक्षण गर्ने भन्ने विषयमा नयाँनयाँ खोज अनुसन्धानमा लाग्ने छन्। तर, शिक्षकले विद्यालयको घण्टी सकिन साथ वैकल्पिक कमाइको खोजमा दौडिनु परिरहेको छ। हरेक शिक्षकले आफ्नो दैनिक आवश्यकतालाई सहजरूपमा पूर्ति गर्ने हो र उनीहरूका स्वास्थ्यमा सरकार पूर्णरूपले जिम्मेवार हुने हो भने शिक्षकले साँच्चै नै बालबालिकालाई राम्ररी अध्ययन, विश्लेषण गरेर शिक्षण सेवा प्रवाह गर्नेछन्। जसले बालबालिकाको भविष्यमात्र उज्ज्वल हुँदैन, मुलुकले नै अपेक्षाअनुसारको आमूल परिवर्तनमा छलाङ मार्नेछ।

सन्दर्भ सामग्रीहरूः

- नेपालको संविधान २०७२
- शिक्षा ऐन २०२८, शिक्षा नियमावली २०५९, शिक्षक सेवा आयोग नियमावली २०५७
- नेपाल राष्ट्रिय शिक्षक सङ्गठनको इतिहास
- शिक्षा मन्त्रालयको वेबसाइट
- अर्थ मन्त्रालयको वेबसाइट
- शिक्षा सम्बन्धी लेख रचनाहरू

अल्लो कपडा उद्योगको सम्भावना र चुनौती

✍ प्रेमचन्द्र कुलुङ*

विषय प्रवेश

आन्तरिक उत्पादन अत्यन्त कमजोर र जरजर रहेको बेला नेपालको मौलिक ज्ञान र प्रविधिमा आधारित अल्लो कपडा उद्योगको महत्व भने राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा बढ्दै गैरहेको छ। यसले गर्दा अहिले देश तथा विदेशमा अल्लो कपडाप्रति सकारात्मक धारणाको विकास भएको छ। यस्तो अवस्थाको सिर्जना राज्यले गरेको नभई केवल अल्लो उद्यमीहरूको अनवरत प्रयास र संघर्षबाट सफल भएको हो। अल्लो कपडा उद्योगको विकास तथा प्रवर्द्धनको लागि राज्यले हालसम्म कुनै पनि ठोस काम गरेको छैन। त्यस कारण, अल्लो व्यवसायको जति चर्चा हुने गरेको छ, त्यसको ठिक विपरीत यो व्यवसाय धराशायी हुने अवस्था बन्दै गैरहेको छ। त्यसैले संघ, प्रदेश तथा स्थानीय सरकार, व्यवसायी तथा सम्बद्ध पक्षको समन्वय र सहकार्यमा स्वदेशी उत्पादनको रूपमा रहेको अल्लो कपडा उद्योगको पुनरुत्थान गर्न जरुरी छ।

अल्लो सिस्नो

नेपालको उच्च पहाडी भूभागका खर्क, खोला, खोल्सा तथा बाटोको छेउछाउका चिस्यान मलिलो स्थानमा पाइने सिस्नो प्रजातिको वनस्पतिलाई अल्लो भनिन्छ। समुन्द्र सतहबाट करिब १००० मिटरदेखि ३००० मिटरको उचाईमा पाइने अल्लो सिस्नो बढीमा तीन मिटरसम्मको अग्लो र मानिसको औंलाको गोलाई जतिकै हाराहारिको हुने गर्दछ। अल्लो सिस्नो विविध कामका लागि उपयोगी वनस्पति हो। विशेष गरी यसको कलिला मुण्टाको साग तरकारीको रूपमा, जरालाई औषधिको रूपमा र लोक्ताको डोरी तथा धागो बनाई कपडा उत्पादनको लागि उपयोग हुने गर्दछ। अल्लोको लोक्ताको प्रशोधन गरी धागो बनाई विभिन्न किसिमका कपडाहरू उत्पादन गर्ने गरिन्छ। त्यसमा कोट, टोपी, कमिज, झोला, सल, पर्स, जुत्ता, स्याण्डल आदि प्रमुख उत्पादन हुन।

अल्लो प्रशोधन प्रक्रिया

अल्लो सिस्नोको मंसिरदेखि माघसम्म डाँठबाट रेशायुक्त लोक्ता संकलन गरिन्छ। संकलन गरिएको लोक्ताको ससाना लाछिहरू बनाई खरानी पानीमा केहि समय ढडाएर करिब ५ देखि ७ घण्टासम्म ठुलो भाडामा राखेर उसिन्नु पर्छ। त्यसलाई प्रशस्त पानी भएको स्थानमा लगि रेशामात्र रहने गरी पखाल्नु पर्दछ। पखालिएपछि लाछिहरू छुट्टिने गरी कमेरे माटोको घोलमा डुबाउनु पर्छ र त्यसलाई सर्लक्कसँग सुकाउनु पर्छ। सुकेपछि कमेरो माटो लट्ठिले ठटाएर झार्नु पर्छ। यति भएपछि अल्लोको रेशादार लाछिबाट मसिना धागो वास्नाम/फिर्के वा चर्खाबाट निकाल्नु पर्छ। त्यसरी तयार भएको धागोबाट तान तथा सुइराबाट विभिन्न किसिमका कपडाहरू बुन्न सकिन्छ।

* प्रमुख उद्योग अधिकृत, घरेलु तथा साना उद्योग कार्यालय, संखुवासभा

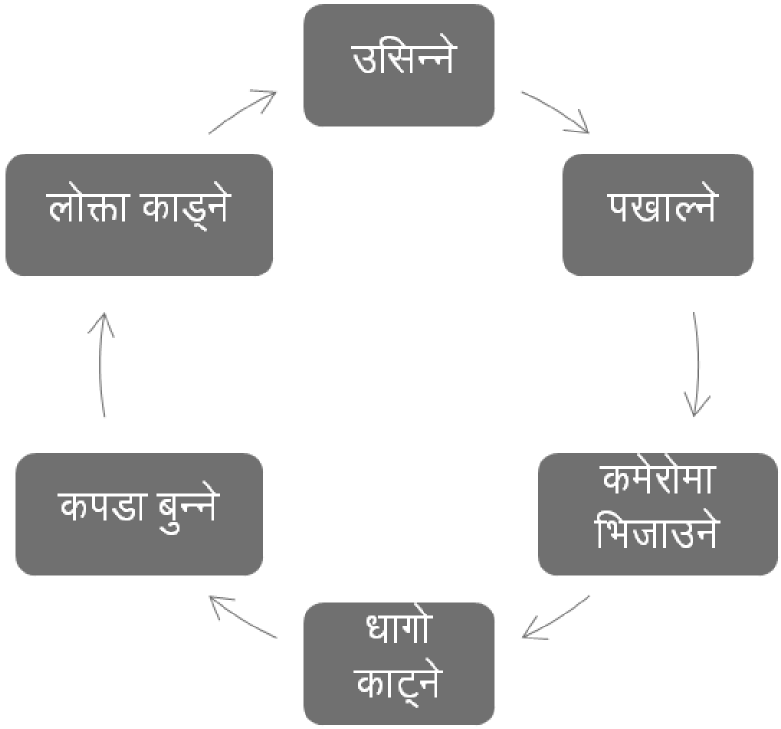

चित्रः अल्लो कपडा प्रशोधन प्रक्रिया

अल्लो उद्योगको सम्भावना

माग र महत्व उच्च हुनुः- अल्लो कपडाको माग स्वदेशी तथा विदेशी बजारमा बढ्दै गइरहेको छ। यसो हुनुको मुख्य कारण अल्लो कपडा प्राकृतिक रेशाबाट बन्नु, स्वदेशी उत्पादनको रूपमा लामो समयदेखि परिचित रहनु तथा हालसम्म कुनैपनि मेशिनको प्रयोग बिना मौलिक ज्ञान, सीप तथा प्रविधिबाट बनाइनु आदि रहेको छ। अल्लो कपडाको मुख्य बजार नेपाल नै रहेपनि विगत लामो समयदेखि युरोप, अमेरिका, जापान, कोरिया जस्ता देशहरूमा यसको माग राम्रो रहेको छ।
कच्चा पदार्थको उपलब्धताः- अल्लोको बिरुवा/बोटमा हालसम्म कुनै किसिमको रोग देखा परेको छैन। प्राकृतिक रूपमा खर्क, खोल्सिमा उम्रने, नर्सरी गरिरहनु नपर्ने, जति प्रयोगमा ल्यायो, त्यति नै फस्टाउदै जाने, यसको प्रयोगमा वातावरणीय असर शुन्य रहेको साथै नेपालको उच्च पहाडी क्षेत्रहरूमा अल्लो प्रचुर मात्रमा पाइने भएकोले अल्लो उद्योगको लागि कच्चा पदार्थको उपलब्धता राम्रो छ। हाल उपलब्ध अल्लोको पाँच प्रतिशत पनि प्रयोगमा ल्याउन सकिएको छैन। प्रयोग गर्न नसक्दा वन जङ्गलमा प्रत्येक वर्ष त्यसै नासिएर गैरहेको छ।

रोजगारी र आर्थिक उपार्जनको आधारः- अल्लो उद्योग ग्रामीण महिलाहरूको रोजगारी र आर्थिक उपार्जनको प्रमुख आधार बन्दै गैरहेको छ। संखुवासभा, सोलुखुम्बु, भोजपुर, खोटाङ र ताप्लेजुङ जिल्लामा अल्लो कपडाको व्यवसायिक उत्पादन भैरहेको छ। अल्लो व्यवसायले स्थानीयस्तरमा रोजगारी सिर्जना गरी आय आर्जनको अवसर सिर्जना गरेको छ। संखुवासभा जिल्लाको सिलिचोङ गाउँपालिकाको कुलुङ जातिका महिलाहरूको मुख्य आय आर्जनको माध्यम नै अल्लो कपडा उद्योग हो। त्यस क्षेत्रका प्रत्येक घरमा अल्लो उत्पादन, प्रशोधन तथा उपयोग सम्बन्धी ज्ञान, सीप र अनुभव आदिमकालदेखि नै रहेको उनीहरूको सृष्टि कथाहरूमा पाइन्छ। यसले व्यवासयिक स्वरूप ग्रहण गरेको लगभग पाँच

दशक भन्दा लामो भैसकेको छ। तथापि अल्लो उद्योगको विकास तथा प्रवर्द्धनमा सरकारको कुनै ठोस चासो र चिन्ता नरहदा अल्लो उद्योगको अवस्था दयनीय बन्दै गैरहेको छ।

अल्लो उद्योगको समस्या तथा चुनौती

प्रशोधन, उत्पादन तथा बजारिकरणमा जटिलताः- अल्लो व्यवसाय नितान्त परम्परागत ज्ञान, सीप र प्रविधिमा आधारित रहेकोले यसको कच्चा पदार्थ प्रशोधन तथा कपडा उत्पादन प्रक्रिया झण्झटिलो र खर्चिलो हुने गरेको छ। कच्चा पदार्थ प्रशोधन तथा कपडा उत्पादनका लागि हालसम्म आधुनिक प्रविधिको प्रयोग हुन नसक्दा यस्तो समस्या सिर्जना भएको हो। यसले गर्दा बस्तुको गुणस्तरमा कमी तथा उत्पादन लागत अधिक हुन गई अल्लो उत्पादनको बजारिकरण गर्न जटिलता उत्पन्न भएको छ।

हस्तकला बनाम् प्रविधिको उपयोगः- अल्लो कपडा उद्योगप्रति दुई किसिमको दृष्टिकोणको विकास भएर पनि अन्योलता सिर्जना भएको देखिन्छ। एकाथरी मानिसहरू अल्लो कपडा उद्योगलाई हस्तकला (Handicraft) कै रूपमा विकास गरिनु पर्ने मान्यता राख्दछ भने अर्काथरी मानिसहरूले आधुनिक प्रविधिको प्रयोग गरी बृहत उत्पादन (Mass Production) तर्फ लाग्नु पर्ने धारणा राख्ने गरेको पाइन्छ। विशेष गरी अन्तर्राष्ट्रिय बजारहरूमा हातले बुनेका अल्लो उत्पादनहरू मात्र माग हुने गरेकोले बजार बिग्रने डरले नयाँ प्रविधिको खोजी तथा प्रयोग तर्फ खासै ध्यान जान सकेको छैन।

असङ्गठित व्यवसायीः- अल्लो व्यवसायीहरू सङ्गठित हुन सकेका छैनन्। यसले गर्दा कपडाको गुणस्तरमा भन्दा मूल्यमा गलत बजार प्रतिस्पर्धा हुने गरेको छ। उपभोक्ताले बस्तुको गुणस्तरलाई ध्यान नदिई मूल्यमा सहजता खोज्ने र उच्च गुणस्तरीय उत्पादनले गुणस्तरहीन उत्पादन भन्दा फरक मूल्य पाउन नसक्ने वातावरण निर्माण भएको छ। यसबाट उपभोक्ता र व्यवसायी दुबै पक्ष ठगिने गरेका छन्।

राज्य संयन्त्रको कमजोर प्रभावकारिताः- राज्यको नीति स्थानीय उत्पादनको प्रवर्द्धन गर्ने रहेपनि त्यसप्रति राज्यका संयत्रहरूहरूको प्रभावकारिता कमजोर रहेको प्रतीत हुन्छ। उत्पादित सामान निर्यात गर्दा फिल्डमा खटिने प्रहरी, कर्मचारीले अनावश्यक दुःख दिने जस्ता व्यवहारबाट व्यवसायीहरू आजित भएको गुनासो गर्दछन्। कच्चा पदार्थ सामुदायिक वन तथा खर्कमा पाउने भएकोले सरकारले अल्लो कपडा उद्योगलाई वनजन्य उत्पादनको रूपमा वर्गिकरण गरेको छ। यसले गर्दा अल्लो उद्यमीको सम्मान र उत्साहमा नकारात्मक असर परेको छ। प्रचलित कानूनको पालना गरी उद्योग मार्फत उत्पादित अल्लोका सामानहरू वनजन्य नभई औद्योगिक उत्पादन हो।

अबको बाटो

अल्लो व्यवसायमा देखिएको प्रमुख चुनौती अल्लोको रेशाबाट धागो निकाल्ने प्रक्रिया हो। यो अत्यन्त ढिलो र जटिल हुने गरेकोले यसले समग्र उत्पादन लागतलाई नै प्रभावित पारिरहेको छ। प्रविधिको प्रयोगबाट धागो कात्ने प्रक्रियामा सहजता ल्याउन सकियो भने अल्लो उद्योगको विकासको इतिहासमा यो सबै भन्दा महत्पूर्ण छलाङ साबित हुन सक्दछ। यो सँगसँगै अल्लो कपडा बुनाईको लागि प्रयोग हुंदै आएका तानहरूमा पनि नयाँ Innovation गरिनु जरुरी छ।

माग अनुसार अल्लो उत्पादनको विविधिकरण गर्न जरुरी छ। स्वदेशी तथा विदेशी बजारको माग र आवश्यकता अनुसारको उत्पादन गर्नु पर्छ। अल्लो उत्पादनलाई हस्तकला (handicraft) मा मात्र सिमित राख्नु उचित हुदैन। उत्पादनमा आधुनिक प्रविधिको प्रयोग गरी बृहत उत्पादनतर्फ लगिनु पर्दछ। उत्पादनका लागि नयाँ प्रयोग र परीक्षण गर्नु पर्दछ।

अल्लो व्यवसायीहरू संगठित हुन आवश्यक छ। उत्पादनको गुणस्तर र उत्पादन खर्च बमोजिमको न्यूनतम मूल्य

निर्धारण गरी मूल्यमा एकरूपता ल्याउनु पर्दछ। व्यवसायिक सचेतना जगाउनु पर्ने आवश्यकता रहेको छ। व्यवसायीहरूलाई सहजिकरण गर्दै उत्प्रेरणा प्रदान गर्ने दायित्व बोकेको प्रशासन संयन्त्रले आफ्नो व्यवसायिक आचरण र नैतिकताको पालना गर्नु पर्दछ। कुनै कानुनी तथा बुझाईमा समस्या छ भने आपसी समन्वयमा समस्याको निदान गरिनु पर्दछ।

हाल अल्लो व्यवसाय सरकारको नजरमा पर्न शुरु भएपनि यसको व्यवस्थित विकास र प्रवर्द्धनको लागि सरकारको तर्फबाट कुनै पनि ठोस कार्य हुन सकेको छैन। तसर्थ, अब अल्लो व्यवसाय सरकारको नीति तथा कार्यक्रमको प्राथमिकताको विषय बन्नु पर्दछ।

सरकार मात्र जागरुक भएर अल्लो व्यवसायको प्रवर्द्धन गर्ने काम पूरा हुँदैन, व्यवसायी आफै बढी संयमित र सदाचारी हुनु पर्दछ। आजको समस्या र साना तिना लालचले उत्पादनको गुणस्तरमा सम्झौता गर्ने, खराब बजार मूल्य अवलम्बन गर्ने कार्यले निरन्तरता पाइरह्यो भने त्यसबाट सबै भन्दा बढी पीडित व्यवसायी स्वयम् हुनुपर्ने हुन्छ।

तीनै तहका सरकार, अल्लो व्यवसायी, व्यवसायीहरूको संघ, संस्थाबीचको निरन्तर समन्वय र सहकार्यको साथै हामी उपभोक्ताले पनि स्वदेशी उत्पादनलाई प्राथमिकता दिने हो भने यसबाट नेपालको अर्थतन्त्रमा सकारात्मक टेवा पुग्ने देखिन्छ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

Mohan, R. (2023). Nettle Fiber: The eco-friendly resurgence in sustainable fashion in International Journal of Home Science. 2023; 9(2): 268-273. https://www.homesciencejournal.com/archives/?year=2023&vol=9&issue=2&part=E&ArticleId=1496

वली, लिलाधर (२०७९ असोज ३१). अल्लोबाट आत्मनिर्भर बन्दै महिला. अर्थ. https://gorkhapatraonline.com/news/41757

अल्लो उद्योगमा ३५ जना बढी महिलालाई रोजगार (२०८० चैत्र १७). आर्थिक. https://www.prasashan.com/2024/03/30/540229/

अल्लो प्रशोधन उद्योग सङ्कटमा (२०८१ फागुन ८). अर्थ. https://gorkhapatraonline.com/news/144025

साना तथा मझौला उद्यमीका लागि उदय परियोजनाः कोशी प्रदेशमा लगानी र नवप्रवर्तनको अवसर

✍ विष्णु प्रसाद काफ्ले*

नेपालमा दर्ता भएका झण्डै १० लाख उद्योग एवं व्यवसाय मध्ये ९० प्रतिशत हाराहारीमा लघु, साना तथा मझौला उद्योग व्यवसाय रहेका छन्। पछिल्लो तथ्याङ्क अनुसार नेपालको ५,७०५ अर्ब रुपैंया बराबरको कुल गार्हस्थ्य उत्पादन मध्ये करीब २३ प्रतिशत योगदान साना तथा मझौला उद्यमहरू (small and medium enterprises) को रहेको छ। यसैगरी कुल रोजगारीको ४५ प्रतिशत अर्थात १८ लाख बढी रोजागारीको अवसर यस क्षेत्रले दिँदै आएको छ। करीब २० प्रतिशत हाराहारी रहेको नेपालको गरिबीलाई घटाउन पनि साना तथा मझौला उद्योग व्यवसायको ठुलो भूमिका रहने कुरामा दुइमत छैन।

विभिन्न कालखण्डमा विश्व अर्थतन्त्रमा देखापरेका/आएका प्रतिकूलता, मन्दी वा सङ्कटका बेलामा समेत साना तथा मझौला उद्योग व्यवसाय क्षेत्रले अर्थतन्त्रलाई बचाउँदै ल्याएको छ। अर्थतन्त्रको बिग्रीएको लयलाई पूर्ववत् ठीक ठाँउमा ल्याउन वा वृद्धि र विकासको खुट्किलो चढ्न महत्वपूर्ण योगदान गर्दै आएको छ। समावेशी अर्थतन्त्रको निर्माणमा साना तथा मझौला उद्यम क्षेत्रको योगदान एउटा सुन्दर पक्ष हो जसले महिला, सिमान्तकृत, विपन्न तथा सर्वसाधारण वर्गलाई रोजगारी र आयआर्जनका अवसरमार्फत मूलप्रवाहीकरण गर्न सघाउ पुगिरहेको छ।

संघीय औद्योगिक व्यवसाय ऐन (२०७६) ले बिस लाख रुपैंयासम्मको स्थिर पुंजी भएकालाई लघुउद्योग, लघु र घरेलु बाहेक पन्ध्र करोड रुपैंयासम्म स्थिर पुंजी भएका उद्योगलाई साना र पन्ध्र करोडभन्दा माथि पचास करोड रुपैंयासम्म स्थिर पुंजी भएका उद्योगलाई मझौला उद्योगका रूपमा परिभाषित गरिएको छ। यसैगरि परम्परागत सीप, प्रविधि, श्रम र स्थानीय कच्चा पदार्थमा आधारित उद्योगलाई घरेलु उद्योगका रूपमा वर्गीकरण गरिएको छ। पचास करोड भन्दा बढी स्थिर पुंजी भएका उद्योगलाई ठुला उद्योग अन्तरगत राखिएको छ। यस बाहेक उद्योगलाई चुक्ता पुंजी, रोजगारी, श्रमिक संख्या, सेवा वा प्रकृति, कर्जाको आवश्यकता आदि समेतका आधारमा वर्गीकरण र परिभाषित गरिएको छ। उत्पादन हुने वस्तु वा सेवाका आधारमा उर्जामुलक, उत्पादनमुलक, कृषि तथा वनपैदावारमा आधारित उद्योग, खनिज उद्योग, पूर्वाधार उद्योग, पर्यटन उद्योग, सूचना प्रविधि, सञ्चार प्रविधि र सूचना प्रशारण प्रविधिमा आधारित र सेवामुलक गरी उद्योगलाई आठ उपक्षेत्रहरूमा वर्गीकृत गरिएको छ।

कोशी प्रदेशमा साना तथा मझौला उद्यम व्यवसाय

कोशी प्रदेशले आफ्नै प्रदेश औद्योगिक व्यवसाय ऐन २०७७ तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको छ। यस ऐनले पनि संघीय ऐन मुताविक नै उद्योगहरूको वर्गीकरण गरेको पाइन्छ। यद्यपि प्रदेश ऐनले पचास करोडभन्दा बढी स्थिर पुँजी भएका उद्योगलाई ठुला र बृहत् भनेर छुट्याइएको छ। पचास करोडदेखि पाँच अर्बसम्म स्थिर पुँजी भएकालाई ठुला

* Business Development Services (BDS) Lead, DAI Global UK LTD.- Udaya Project, Phase 1, Koshi Province Biratnagar

र सोभन्दा बढी भएकालाई बृहत् उद्योग भनिएको छ। कोशी प्रदेशमा एकीकृत र अध्यावधिक तथ्याङ्क उपलब्ध नभए तापनि विभिन्न निकायहरूका प्रतिवेदन तथा पछिल्लो आर्थिक सर्वेक्षणले १ लाख बढी लघु, साना तथा मझौला उद्यमीहरू रहेको देखाउँछ। जसमध्ये झण्डै ८२ हजार लघु, घरेलु र साना उद्योग व्यवसाय (उद्योग विभाग र प्रदेश अन्तरगतका कार्यालयमा दर्ता रहेका छन् भने करीब २४ हजार कम्पनी रजिष्टार कार्यालयमा दर्ता भई व्यवसाय चलाइरहेका छन्। यसैगरी प्रदेशमा झण्डै ३९४ मझौला र २५२ ठूला उद्योगहरू कोशी प्रदेशमा रहेका छन्। फरक-फरक दर्ता गर्ने निकाय, नवीकरण तथा खारेजीको नीतिगत व्यवस्थाका कारण एकिकृत, विस्तृत तथा अध्यावधिक तथ्याङ्क अहिलेसम्म उपलब्ध भएको छैन।

यो प्रदेशमा कृषि तथा पशुपालनमा आधारित उद्यम व्यवसाय, उत्पादन (उपभोग्य वस्तु, टेक्सटायल, गार्मेन्ट, हस्तकला आदि), निर्माण व्यवसाय, थोक तथा खुद्रा व्यापार, सेवा (होटेल तथा पर्यटन, सूचना प्रविधि, बैंक तथा वित्त, स्वास्थ्य, यातायात आदि) प्रमुख क्षेत्रहरू रहेका छन्। आर्थिक सर्वेक्षण (२०८१)का अनुसार यो प्रदेश अन्तरगत दर्ता भएका उद्योगहरूको प्रस्तावित लगानी ९० अर्ब ६८ करोड रुपैंया रहेको छ भने यसबाट १ लाख २० हजार बढीलाई रोजगारीको अवसर मिलेको अनुमान गरिएको छ। कोशी प्रदेशमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको शाखा संख्या १८६२ रहेको छ भने प्रदेशका १३७ ओटै स्थानीय तहमा कुनै एक वाणिज्य बैंकको शाखा सञ्चालनमा रहेको छ। मोबाइल बैंकिङ सुविधामा ६१ लख ४७ हजार ग्राहक जोडिएका छन् भने इन्टरनेट बैंकिङ सेवामा झण्डै १ लाख ८५ हजार बढी ग्राहक आवद्ध रहेका छन्।

समस्या र चुनौतीहरू

समग्र देशमा जस्तै कोशी प्रदेशमा पनि आन्तरिक तथा बाह्य बजारमा पहुँच, उपयुक्त प्रविधि, प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता र यथेष्ट लगानी पुँजीको कमी लगायत अनुकूल व्यवसायिक वातावरणका लागि नीतिगत उल्झन साना तथा मझौला उद्यम व्यवसायले झेल्नु परेका प्रमुख समस्याहरू रहेका छन्।

खासगरी लघु, घरेलु तथा साना उद्योग व्यवसायले उत्पादित वस्तु एवं सेवाहरूको बजारीकरणका लागि भरपर्दो पाउन सकेका छैनन्। लक्षित बजारको मिहिन अध्ययन, प्रतिस्पर्धात्मक अवसरहरूको पहिचान, वस्तु तथा सेवाको गुणस्तर, आवश्यक परिमाण, नियमितता, बजार ग्राह्यता, बजार पूर्वाधार र प्रभावाकारी आपूर्ति श्रृङ्खलाको कमीले गर्दा बजारको पहुँच र बजारीकरणमा कमी रहेको छ।

व्यवसायलाई प्रतिस्पर्धात्मक बनाउन, आधुनिक प्रविधि अवलम्बन र वृद्धि गर्न आवश्यक लगानीका लागि पुँजीमा पहुँच कमी छ। खासगरी साना तथा मझौला उद्योगहरूको वीचको एउटा वृद्धिउन्मुख वा वृद्धिशील हिस्सा (missing middle) छ, जसलाई सहकारी वा लघुवित्तहरूले प्रदान गर्न सक्ने कर्जा पर्याप्त हुदैन र वाणिज्य बैङ्कहरूले पर्याप्त धितो जमानत, अपूर्ण कानुनी, प्रशासनिक तथा वित्तीय विवरण, व्यवसायिक योजनाको व्यवहार्य र प्राप्यतामा जोखिम देखेर कर्जा प्रवाह गर्दैनन् वा गर्न हिचकिचाउँछन्। ती उद्यमीहरूले पुँजीको अभावमा चाहेर पनि व्यवसाय विस्तार वा सुधार गर्न सकेका छैनन्।

अनुपयुक्त वा परम्परागत प्रविधि प्रयोगका कारण व्यवसायिक कार्यकुशलताको कमीले वस्तु तथा सेवाहरू लगत प्रभावकारी छैनन् अर्थात् उत्पादन लागत धेरै छ, गुणस्तरीय र बजारग्राह्य छैन। जसले उद्यमीहरूको प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता घटाएको छ। उपयुक्त प्रविधियुक्त उत्पादन वा सेवा प्रवाह प्रक्रिया, कुशल उद्यमशीलता र नव प्रवर्तनका लागि अध्ययन अनुसन्धान, प्रविधिको विकास र रुपान्तरण हुन सकेको छैन। यसको लागत प्रभावकारिता, मुल्य अभिवृद्धि, गुणस्तर, ब्राण्ड, प्रतिस्पर्धी क्षमता, बजार ग्राह्यता र आपूर्ति श्रृङ्खलामा बहुआयमिक नकारात्मक प्रभाव पारिरहेको छ।

यसका अलवा लघु, साना तथा मझौला उद्योग व्यवसाय फष्टाउनका लागि नीतिगत उल्झन, कठिनाइ र नियमनकारी प्रावधानहरू अवरोधका रूपमा रहेकाछन्। व्यवसाय दर्ता, अनुज्ञापत्र प्राप्ती, नवीकरण, पुँजी वृद्धि, कर दाखिला एवं मिलान, आयात निर्यात, गुणस्तर प्रमाणीकरण, दर्ता खारेजी, सडक, विद्युत, लगायत सार्वजनिक पूर्वाधार र सेवा, सुलभ र उद्यममैत्री वित्तीय सेवा, प्रोत्साहन, प्रवर्धन तथा संरक्षण नीति, लगानी मैत्री नीति, सुरक्षा लगायत अनुकुल व्यवसायिक वातावरण सुनिश्चित गर्ने नीतिगत अस्पष्टता र कमी रहेको देखिन्छ।

उदार अर्थतन्त्रको अभ्यास र वैश्विक खुला बजारमा छिमेकी दुई ठूला एवं तीव्रतर वृद्धिमा लम्किरहेका भारत र चीनको अर्थतन्त्रका वीचमा रहेर प्रतिस्पर्धा गर्नु नेपाली उद्योगी व्यवसायीहरूका लागि एउटा जबरजस्त चुनौतीका रूपमा रहेको छ। युवा जनशक्तिको विदेश पलायनले आर्थिक रूपले सक्रिय जनसंख्याको अनुपातमा पार्ने दबाव र श्रमशक्तिको कमीले ल्याउने कृषि, पशुपालन लगायत उत्पादनमुलक उद्यम व्यवसायमा पार्ने प्रभाव समेत अर्को चुनौती रहेको छ।

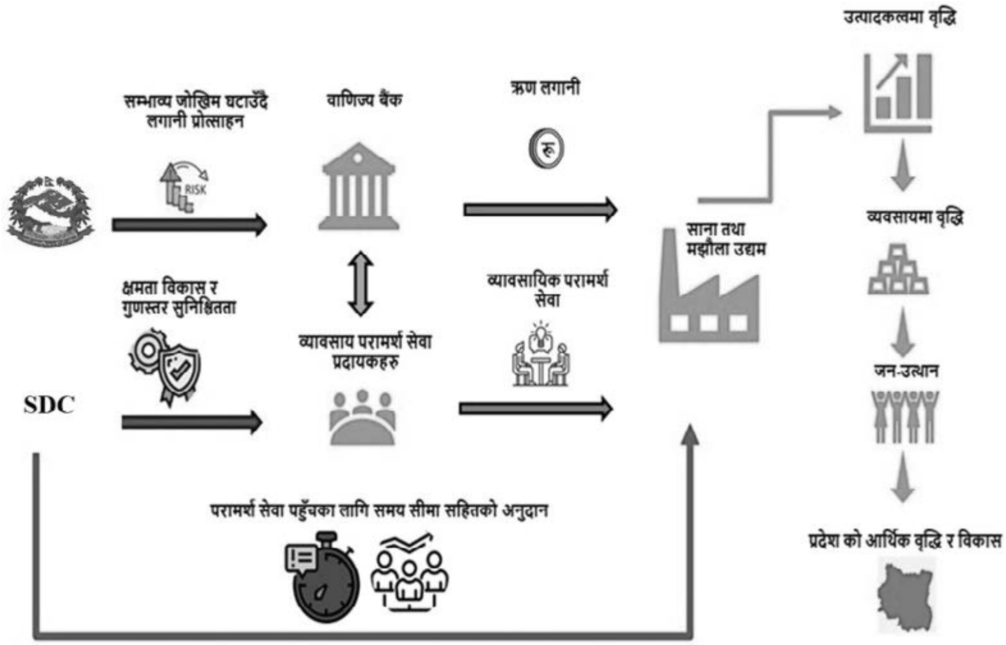

उदय परियोजनाको पहल

नेपाल सरकार र स्वीस सरकार वीच सन् २०२३ नोभेम्वरमा भएको द्विपक्षीय सम्झौता बमोजिम कोशी प्रदेश सरकार र स्वीस विकास सहयोग नियोगको आर्थिक सहयोगमा आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रालय र डिएआइ ग्लोबल युके लिमिटेड (DAI Global UK LTD.) (Access Advisory को सहकार्यमा) मार्फत उदय परियोजना सञ्चालनमा आएको छ। सन् २०२३ डिसेम्बर देखि २०२७ नोभेम्वरसम्म सञ्चालन हुने यो परियोजनाको पहिलो चरण साना तथा मझौला उद्यम व्यवसायको पुँजी वृद्धि, नव प्रवर्तन र उन्नयनका लागि व्यवसायिक विकास परामर्श सेवा, पुँजी र सार्वजनिक पहल र जानकारीहरूमा पहुँच वृद्धि मार्फत आर्थिक उन्नति गर्ने वृहत्तर उद्धेश्यमा केन्द्रित रहेको छ। यो परियोजनाका चार ओटा मुख्य सम्भागहरू रहेका छन् — व्यवसाय विकास परमर्श सेवा (Business Development Services), प्राविधिक साहयता सुविधा (Technical Assistance Facility), प्रादेशिक उद्यमी जोखिम न्यूनिकरण संयन्त्र (Provincial SME Risk Reduction Mechanism) र डिजिटल सूचना पोर्टल (Digital Information Portal)। चार वर्षका

Udaya: Investment and Innovation for Economic Development, Phase 1 (Dec 2023-Nov. 2027)

लागि तर्जुमा गरिएको परियोजनाको पहिलो चरणका लागि स्वीस विकास सहयोगको ६१.७ र कोशी प्रदेश सरकारको ३८.३ प्रतिशत गरी जम्मा एक अर्ब १४ करोड ९४ लाख बजेट रहेको छ।

१) व्यवसाय विकास परमर्श सेवा (Business Development Services, BDS): व्यवसाय विकास परामर्श सेवाले लक्षित साना तथा मझौला उद्यमीहरूलाई वृद्धि पुजींमा पहुँच, व्यवसायिक लेखाजोखा, विश्लेषण र योजना बनाउन, बजार अध्ययन तथा प्रतिस्पर्धी क्षेत्रहरूको पहिचान गर्न तथा आवश्यक कानुनी तथा नीतिगत परिपालनालाई प्रभावकारी, व्यवहारिक, सुव्यवस्थित र यथार्थपरक बनाउन सहजीकरण गर्ने, नव-प्रवर्तन, उपयुक्त प्रविधि अवलम्बन, व्यवसायिक कार्यसम्पादन र कुशलता अभिवृद्धि, वस्तु तथा सेवाको गुणस्तर, बजार ग्राह्यता, बजार प्रतिस्पर्धा, ब्राण्डिङ, बजार पहुँच तथा प्रतिस्पर्धात्मक र प्रभावकारी बजारीकरणका लागि गुणस्तरीय परामर्श सेवा लगायतको सुनिश्चितता गर्न मदत गर्दछ। साथै महिला तथा सेवाबाट बञ्चित क्षेत्र तथा वर्गलाई आर्थिक विकासको मूलप्रवाहमा ल्याउन विशेष प्रोत्साहनको नीति अबलम्बन गर्दछ।

२) प्राविधिक सहायता सुविधा (Technical Assistance Facility, TAF): लक्षित साना तथा मझौला उद्यमीहरूको व्यवसायिक कार्यसम्पदान, कुशलता, नव-प्रवर्तन र नवीतम् प्रविधिहरूमार्फत बजार प्रतिस्पर्धाको अभिवृद्धिका लागि सेवा प्रदायकहरूको क्षमता अभिवृद्धि, प्रोत्साहन र लगानी बढाउन एवं बैंक तथा वित्तीय संस्थाले कर्जा लगानी गर्दा देखेभोगेका जोखिमको न्यूनिकरणका लागि नयाँ र नवीनतम् सेवा, प्रविधि, प्रभावकारी कार्यसम्पदान पद्धति र प्रणाली परीक्षण र विकास गर्न बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई प्रेरित र प्रोत्साहन गर्ने अभिप्रायले व्यवसायिक वातावरण सवलीकरण, नीतिगत एवं संस्थागत विकास र कार्यान्वयनका लागि कोशी प्रदेश सरकार आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रालय अन्तरगत यो कार्यक्रम तर्जुमा गरिएको छ। जसका लागि स्वीस विकास सहयोग र कोशी प्रदेश सरकारको समान योगदान रहने गरी २८ करोड रुपैयाको एक उदय चुनौती कोष (Udaya Challenge Fund, UCF) स्थापना गरी कार्यन्वयनमा ल्याउन लागिएको छ।

३) प्रादेशिक उद्यमी जोखिम न्यूनिकरण संयन्त्र (Provincial SME Risk Reduction Mechanism, PSRRM): कोशी प्रदेश अन्तरगतका लक्षित साना तथा मझौला उद्यमीहरूको व्यवसायिक उन्नयन, नव-प्रवर्तन र कार्यकुशलता अभिवृद्धिका लागि पुंजी वृद्धिमा पहुँच बढाउन बैंक तथा वित्तीय संस्थाले कर्जा लगानी गर्दा देखेभोगेका जोखिमको न्यूनिकरण गर्न कोशी प्रदेश सरकारले स्थापना गर्ने जोखिम न्यूनिकरण संयन्त्र र सो अन्तरगत निक्षेप तथा कर्जा सुरक्षण कोष (Deposit and Credit Guarantee Fund) मार्फत कर्जा प्रत्याभूति/जमानत कोष (Credit Guarantee Fund) रहेको छ। यसले खासगरी वृद्धिउन्मुख साना तथा मझौला उद्यमीहरूलाई पुंजी वृद्धिमा पहुँच बढाउन र बैंकहरूलाई लगानी गर्न कर्जाको आंशिक जमानत सुविधा मार्फत प्रोत्साहन गर्ने छ। प्रदेशस्तरबाट संस्थागत व्यवस्थित र स्थापित हुने यो मिश्रित वित्त योजना (Blended Financing) नेपालकै लागि एउटा नमुना र नयाँ पहलकदमीका रूपमा अघि सारिएको छ। यसका लागि कोशी प्रदेश सरकार र स्वीस विकास सहयोगको समान योगदान रहने गरी ६० करोड रुपैंयाको प्रत्याभूति/जमानत कोष (Credit Guarantee Fund) रहेको छ। यसको प्रभावकारी, असल र सफल अभ्यासहरूको आधारमा भविश्यमा अन्य प्रदेश र राष्ट्रिय स्तरमा यो कार्यक्रमलाई विकास र विस्तार गर्दै जाने उद्देश्य परियोजनाले लिएको छ।

४) डिजिटल सूचना पोर्टल (Digital Information Portal, DIP): सार्वजनिक पहल, प्रोत्साहन तथा सेवाका सम्बन्धमा साना तथा मझौला उद्यमीहरूको सूचनाको पहुँचमा रहेको कमीलाई सम्बोधन गर्न कोशी प्रदेश अन्तरगत

एउटा डिजिटल सूचना पोर्टल विकास गरी सञ्चालन गर्न लागिएको छ। यसले लक्षित लाभग्राही, सेवा प्रदायक, वित्तीय संस्था, कार्यान्वयन निकाय लगायत सम्बन्धित सरकारी तथा निजी क्षेत्रका सरोकारवालाहरूलाई आवश्यक तथ्याङ्क, सूचना एवं जानकारीहरूको सहज र सुलभ पहुँच सुनिश्चित हुनेछ। साना तथा उद्यमीहरूको आवश्यकता, व्यवसायिक परामर्श सेवा प्रदायकहरूले उपलब्ध गराउने सेवा, बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको वित्त सेवा, तिनीहरूको ढाँचा, शुल्क आदिको तादम्यता मिलाउन यसले सहजीकरण गर्नेछ।

लक्षित लाभान्वित वर्ग तथा साझेदार

उदय परियोजनाका सन्दर्भमा वृद्धिउन्मुख (Growth oriented/aspiration), वस्तु/सेवा, प्रविधि र प्रक्रियामा नव—प्रवर्तन गर्न खोज्ने (Innovation Potential), मूल्य अभिवृद्धि (Value addition) गर्ने र ३० लाखदेखि ३ करोड रुपैयासम्म चालु पुँजीका लागि कर्जा आवश्यक रहेका 'Missing Middle' वर्गका साना तथा मझौला उद्यमीहरूलाई लाभान्वित वर्ग तय गरिएको छ। सिद्धान्ततः यो परियोजनाले जुनसुकै क्षेत्रका लक्षित उद्यमीहरूलाई फाइदा पुर्‍याउने भएपनि कृषि तथा पशुजन्य उद्योग, होटेल तथा पर्यटन, उत्पादन, सूचना प्रविधि, निर्माण, अर्थोडक्स चिया, टेक्सटायल आदि क्षेत्रलाई प्राथमिकतामा राखिएको छ। परियोजना अवधिभरमा कम्तिमा ४० प्रतिशत महिला स्वामित्व वा व्यवस्थित सहित ३००० लक्षित उद्यमीहरूलाई वित्तीय पहुँच, २४०० लाई पूर्वकर्जा (Pre-loan) व्यवसायिक परामर्श सेवा र १६०० उद्यमीलाई बजार पहुँच, नवप्रवर्तन, व्यवसायिक कार्यशुशलतामा सुधार, डिजिटल रुपान्तरण, इकमर्श प्रणाली विकास, वस्तु तथा सेवाको ब्राण्डिङ र गुणस्तर सुधार लगायतका पक्षमा व्यवसायिक परामर्श सेवाबाट लाभान्वित गर्ने लक्ष्य राखिएको छ। लाभग्राही पहिचान गर्दा महिला, र सेवाबाट बञ्चित वर्गको समावेशीकरण, हावापानी परिवर्तनको प्रभाव न्यूनिकरण तथा संघीय राज्य सवलीकरणबाट मार्गनिर्देशित हुनेछ।

परियोजनाले लक्षित साना तथा मझौला उद्यम व्यवसायलाई गुणस्तरीय परामर्श सेवा र पुँजी वृद्धिका लागि वित्तीय सेवाका लागि सेवा प्रदायक संस्था तथा वाणिज्य बैंकहरूसँग साझेदारी गर्दछ भने संघ, प्रदेश एवं स्थानीय सरकार, नेपाल उद्योग वाणिज्य महासंघ, घरेलु तथा साना उद्योग महासंघ, उद्योग परिसंघ, स्थानीय च्याम्बर, नेपाल बैंकर एशोसिएन लगायत निजीक्षेत्रका सरोकारवालाहरूसँग सहकार्य गर्दै जानेछ।

उपसंहार

विश्वको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको झण्डै आधा हिस्सा र रोजगार सिर्जनामा दुइतिहाई हिस्सा योगदान गर्ने साना तथा मझौला उद्यम व्यवसायलाई अर्थतन्त्रको वृद्धि इञ्जिन (Growth Engine) र उद्यमी व्यवसायीलाई राष्ट्र निर्माणका वास्तविक शिल्पी पनि भन्ने गरिन्छ। दीगो वृद्धि, रोजागारी सिर्जना, प्रभावकारी मूल्यश्रृंखला सुनिश्चित गर्दै आर्थिक स्थायित्वका लागि साना तथा मझौला उद्योग व्यवसायहरूलाई दीगो, समावेशी र लचिलो आर्थिक विकासको आधार मानिएको छ। नेपालका दुई ठुला अर्थतन्त्र भएका देश भारत र चीनमा साना तथा मझौला उद्योग व्यवसायले कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको क्रमशः ३० र ६० प्रतिशत योगदान गरेको तथ्याङ्कले यसको महत्वलाई पुष्टि गरेको छ।

औद्योगिक इतिहासको गौरवमय विरासत बोकेको कोशी प्रदेश कृषि तथा गैरकृषि दुवै क्षेत्रमा उच्च सम्भावना रहेको, भौगोलिक तथा रणनीतिक व्यपारिक अवस्थिति, वृद्धिउन्मुख र वृद्धिशील प्रादेशिक अर्थतन्त्रको संरचना, प्राकृतिक, तथा साँस्कृतिक स्रोतको प्रचुरता र लगानीका लागि अनुकुल वातावरण रहेकाले साना तथा मझौला उद्योग व्यवसायको उन्नयन गरी प्रदेश र देशकै लागि आर्थिक रुपान्तरण र समृद्धिको यात्रामा फड्को मार्न सकिने देखिन्छ। यी सम्भावनाहरू उजागर गर्दै उपलब्धिमा परिणत गर्न सके उदय परियोजना कोशी प्रदेशकै लागि एउटा गौरवको आयोजना र अरु प्रदेशका लागि अनुकरणीय उदाहरण बन्नेछ। यसका लागि आवश्यक नीतिगत सुधार गर्दै सरकार, दातृनिकाय, निजी

क्षेत्र, उद्यमी, बैंक तथा वित्तीय क्षेत्र, सेवा प्रदायक एवं सम्बन्धित सबै सरोकारवालाहरूबीच प्रभावकारी सहकार्य र साझेदारी अत्यावश्यक रहेको छ।

सन्दर्भ सामाग्री

- https://www.freiheit.org/south-asia/critical-role-smes-nepals-economic-development
- https://www.oecd-ilibrary.org/sites/a3891ad8-en/index.html?itemId=/content/component/a3891ad8-en
- उदय परियोजनाको विस्तृत परियोजना विवरण (सन् २०२३)
- कोशि प्रदेशको आर्थिक पाश्र्वचित्र (२०८०) नेपाल उद्योग वाणिज्य महासंघ, कोशी प्रदेश, विराटनगर
- कोशी प्रदेशको आर्थिक तथा वित्तीय अवस्थाः सक्षिप्त विवरण, नेपाल राष्ट्र बैङ्क (२०८१)
- कोशी प्रदेशको आर्थिक सर्वेक्षण (२०८०/८१), आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रालय, कोशी प्रदेश विराटनगर
- दोस्रो आवधिक योजना (२०८१), कोशी प्रदेश सरकार विराटनगर
- मुख्य सूचनादाताहरूसँगको व्याक्तिगत सञ्चार (२०८१, माघ)
- विश्व बैंकको प्रतिवेदन (सन् २०२०)

संघीयता सुदृढीकरणमा मुख्य न्यायाधिवक्ताको भूमिका

✍ ऋतिक यादव*

विषयप्रवेश

सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक शासन व्यवस्थामार्फत समाजवादसहितको दिगो शान्ति, सुशासन, विकास र समृद्धि प्राप्तिको राष्ट्रिय आकांक्षासहित संविधान सभाद्वारा जारी नेपालको संविधानमा धारा १६०(१) मा प्रत्येक प्रदेशमा महान्यायाधिवक्ताको मातहत रहने गरी एक मुख्य न्यायाधिवक्ता रहने व्यवस्था गरिएको छ। मुख्य न्यायाधिवक्ताको भूमिकाको सन्दर्भमा धारा १६०(५) मा मुख्य न्यायाधिवक्ता प्रदेशको मुख्य कानुनी सल्लाहकार हुने र संवैधानिक एवं कानुनी विषयमा प्रदेश सरकार वा प्रदेश सरकारले तोकिदिएको अन्य अधिकारीलाई राय सल्लाह दिने भनी उल्लेख छ। त्यस्तै, धारा १६०(७) मा मुख्य न्यायाधिवक्ताको काम, कर्तव्य र अधिकार तथा सेवाका अन्य शर्त प्रदेश कानूनबमोजिम हुने व्यवस्था गरिएबमोजिम सातवटै प्रदेशहरूमा प्रदेश सभाहरूबाट मुख्य न्यायाधिवक्ताको काम, कर्तव्य र अधिकार तथा सेवाका शर्त सम्बन्धी ऐन पारित गरी लागु भइरहेको अवस्था छ। उपर्युक्त प्रादेशिक ऐनहरूको सामष्टिगत अध्ययन गर्दा प्रदेश सरकार वा मातहतका निकायहरूको तर्फबाट अदालत वा न्यायिक निकायसमक्ष प्रतिनिधित्व, बहस-पैरवी वा प्रतिरक्षा गर्ने, प्रदेश सरकार वा मातहतका निकायहरूको नाममा जारी भएका आदेश वा फैसलाको प्रभावकारी कार्यन्व्यन गराउने, प्रदेशभित्रका हिरासत, थुनुवा कक्ष तथा कारागारमा रहेका थुनुवा तथा कैदी उपर मानवोचित व्यवहार भए नभएको निरीक्षण गर्ने, प्रदेश सभा वा समितिबाट आमन्त्रण गरिएको खण्डमा कानुनी प्रश्नहरूमा राय व्यक्त गर्ने, प्रदेश कानूनमा आवश्यक संशोधन तथा सुधारको सम्बन्धमा सुझाव दिने लगायतका दायित्वहरू मुख्य न्यायाधिवक्तालाई सुम्पिएको देखिन्छ।

संघीयतामा मुख्य न्यायाधिवक्ताको भूमिका

नेपालको परिवेशमा परीक्षणकालमै रहेको संघीय राज्यव्यवस्थाको आदर्शलाई सार्थक तुल्याउन वा संघीयता कार्यन्व्यनमार्फत संवैधानिक दूरदृष्टि प्राप्तिका खातिर राज्यमा प्रमुख अंगहरू क्रमशः व्यवस्थापिका, कार्यपलिका र न्यायपालिका, संवैधानिक आयोगहरू, संविधाननिर्मित अन्य संस्थाहरूका साथै विभिन्न ऐन/कानून मुताबिक गठन गरिएका संस्थाहरूको तर्फबाट स्रोतसाधन र सामर्थ्यले भ्याएसम्म ईमान्दार प्रयास हुनुपर्छ। खासगरी प्रादेशिक स्तरमा कानूनको शासनको मूल्य र मान्यताहरू स्थापनार्थ मुख्य न्यायाधीवक्ता संस्थाको भूमिका विशिष्ट, सक्रिय, सकरात्मक हस्तक्षेपउन्मुख हुनुपर्ने संविधाननिर्माताको विधायकी प्रज्ञा तथा संघीय शासन व्यवस्था अख्तियार गरेका देशहरूका असल अभ्यासहरूबाट पुष्टि भइरहेकोले त्यसतर्फ थप विवेचना गरी राख्नुपर्दैन।

अब संघीयता सुदृढीकरणमा मुख्य न्यायाधिवक्ताको भूमिका केकस्तो हुनुपर्छ भन्ने महत्वपूर्ण प्रश्नतर्फ विचार गर्दा प्रदेश

* बीएएलएलबी, पाँचौं वर्ष, काठमाडौं स्कुल अफ ल।

सरकारसँग सम्बन्धित भई कार्यसम्पादन गर्नुपर्ने तर केन्द्रीकृत शासन-व्यवस्थाको प्रतिनिधि संस्था महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमातहत् रहनुपर्ने विरोधाभाषपूर्ण संवैधानिक परिस्थितिले मुख्य न्यायाधिवक्ताको भूमिका सीमित तथा नियान्त्रित भएको तथ्यमा इन्कार गर्न मिल्दैन। यद्यपि, हालकै संवैधानिक तथा कानुनी परिस्थितिमा पनि मुख्य न्यायाधिवक्ताले संघीयताको संवर्द्धक, रक्षक तथा प्रवर्द्धकको भूमिका निर्वाह गर्ने यथेष्ट आधारहरू रहेका छन्, जसबारे यस निबन्धमा केही जानकारीमुलक, सूचनात्मक तथा विश्लेषणात्मक छलफलको प्रयत्न गरिनेछ।

- पहिलो, संविधानको अनुसूचीहरू ५,६,७, ८ र ९ बमोजिम निर्दिष्ट संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको अधिकारको बाँडफाँट, संघीयतासम्बद्ध ऐनहरू तथा संघीयतावाद प्रचलित मान्य सिद्धान्तहरू र वित्त आयोगद्वारा निर्धारित राजस्व बाँडफाँटका सीमाहरूका प्रतिकूल प्रादेशिक स्वायत्तामा केन्द्रीय सरकारको अनुपयुक्त हस्तक्षेपले संघीयताको दुत्कार भइरहेको छ, जुन क्रियाकलपाहरू संघीय रुपान्तरणको दृष्टिकोणबाट पक्कै पनि राम्रो सूचक होइन। यस जटिल तथा संक्रमणकालीन स्थितिमा प्रदेशमा अधिकार हस्तान्तरण गर्न अनिच्छुक संघीय सरकारलाई आफ्नो संवैधानिक कर्तव्य बोध गराउन संवैधानिक राज्यमा प्रदेश सरकारहरूले कानुनी लडाईं लड्नुपर्ने भएकोले तत्सम्बन्धमा प्रदेशको पहिलो वकिलको रूपमा रहने मुख्य न्यायाधिवक्ताको विशिष्ट भूमिका अपेक्षित रहेको छ।

प्रदेशसभाको पहिलो कार्यकालमा मधेश प्रदेशले प्रमुख रूपमा संघीय सरकारविरुद्ध धारा १३७ बमोजिम प्रदेश-संघ विवाद निराकरण गर्न गठित संवैधानिक इजलाससमक्ष प्रदेश सरकारको अधिकारको प्रचलनार्थ पटक-पटक रिट निवेदनहरू दायर गरेकोमा पछिल्लो समयमा अन्य प्रदेशहरूले समेत यसतर्फ संवेदनशील भएका छन्। खासगरी प्रहरी समायोजन नगरी संघीय सरकारले प्रहरीको भर्नाको विज्ञापन गरेको, संघीयताको मर्मविपरीत कर्मचारी समायोजन गरेको, मधेश प्रदेशको अधिकारक्षेत्रभित्र हुनुपर्ने सागरनाथ वन परियोजनामा केन्द्रले हस्तक्षेप गरेको, वन ऐन,२०७६ का केही व्यवस्थाहरू संघीयताविरोधी भएको, संविधानले प्रदेशलाई देवानी र फौजदारी दुवै विषयमा कानून बनाउने अधिकार प्रदत्त गरे तापनि संघ, प्रदेश तथा स्थानीय तह (समन्वय तथा अन्तरसम्बन्ध) ऐन, २०७७ मा फौजदारी कानून तर्जुमाको अधिकार सम्बोधन नभएको, प्रदेशभित्रको यातायात व्यवस्थापनको संविधानप्रदत्त अधिकार बाग्मती प्रदेशलाई भएकोमा सहरी क्षेत्र सार्वजनिक यातायात(व्यवस्थापन), प्राधिकरण ऐन, २०७९ मार्फत उपत्यकाको तीन जिल्लालाई प्रदेशको अधिकारबाट झिकेको इत्यादि विषयमा प्रदेश सरकारहरूले मुद्दा दायर गरेको ज्वलन्त उदाहरणहरू छन्। यस्ता प्रदेश सरकारको हक, हित र सरोकारसँग सम्बन्धित अन्य जरूरी विषयहरूमा समेत सक्रियताका साथ न्यायिक प्रक्रियामा जानुको तत्काल विकल्प नरहेको हुँदा यस मानेमा प्रदेश सरकारहरूको उचित प्रतिनिधित्व गर्न मुख्य न्यायाधिवक्ता तथा मातहतका अधिकारीहरूले तदारुकताका साथ योगदान दिन सकेमा शिशुकालमा रहेको संघीयताले छिट्टै वयस्यकता पाउने अवस्था निर्माण हुन्छ।

- दोश्रो, संघीयतावादमा आधारित लक्ष्य हासिल गर्न संघीयतामैत्री सबल प्रादेशिक कानुनी पूर्वाधारको आवश्यकता हुने भएबाट प्रदेशस्तरमा आफ्नो अधिकार क्षेत्रभित्रका विषयहरूमा कानून निर्माण, मसौदा तथा तर्जुमाको प्रक्रियालाई सशक्त, प्रभावकारी तथा अर्थपूर्ण बनाउन मुख्य न्यायाधीवक्ताको सहयोगात्मक भूमिका उत्तिकै महत्वपूर्ण हुन्छ। केन्द्रीयस्तरमा रहेको नेपाल कानून आयोगजस्ता समर्पित निकायहरू तत्काल प्रादेशिक संरचनाभित्र नहुनु पनि तत्सम्बन्धमा मुख्य न्यायधीवक्ताको भूमिका थप पुष्टि गर्ने अर्को आधार हो। मुख्य न्यायाधिवक्ताले प्रदेशसभालाई आवश्यक कानूनको तर्जुमा, विद्यमान कानूनको संशोधन तथा पुनरावलोकनको सम्बन्धमा अति-सक्रिय (प्रो-एक्टीभ) भई संघीयतालाई कानुनी रूपमा बलवान् बनाउन अहम भूमिका निर्वाह गर्नु पर्छ।

माथिको बुँदाको प्रष्टोक्तिको निम्ति गण्डकी प्रदेशको मुख्य न्यायाधीवक्तालाई कानून तर्जुमा प्रक्रियामा साझेदार बनाएको असल अभ्यासलाई प्रस्तुत गर्नु सर्वोत्तम हुन्छ। मुख्य न्यायाधिवक्ताको वार्षिक प्रीतिवेदन २०७७/७८ मा उल्लेख भएमुताबिक गण्डकी प्रदेश सरकारले कानून तर्जुमा सहजीकरणका लागि आन्तरिक मामिला तथा कानून मन्त्रीको संयोजकत्वमा कानून मसौदा समिति र विधेयक समिति गठन गरेकोमा दुवै समितिहरूमा मुख्य न्यायाधिवक्तालाई सदस्यको रूपमा राखिएको छ। त्यस्तै, मिति २०७५/०७/१४ मा कानून मसौदा समितिको निर्णयले कानून तर्जुमा सहजीकरणका लागि मुख्य न्यायाधिवक्ताको संयोजकत्वमा प्रदेश कानून मसौदा सहजीकरण उपसमिति गठन भई मुख्य न्यायाधिवक्ताले प्रदेशका मन्त्रालय तथा कार्यालयमा निर्माण गरिने विधेयक, नियमावली, नीति, कार्यविधि, निर्देशिका उपर आवश्यक परामर्श सुविधा उपलब्ध गराएर कानून तर्जुमा प्रक्रियामा पुर्याईरहेको योगदान प्रशंसनिय छ।मुख्य न्यायधीवक्ताको यस भुमिकाले प्रादेशिक एकाईहरूमा कानून तर्जुमा प्रक्रियामा सहजीकरण मात्र भएको छैन, यसले कहीं न कहीं कानूनजस्तो प्राविधिक विषयमा प्रदेश र स्थानीय तहमा जनप्रतिनिधि तथा सम्बद्ध राष्ट्रसेवकहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने काम पनि भएको छ।

- तेश्रो, संघ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच समन्वय, सहकार्य तथा सहकारिताको आपसी सौहार्दपूर्ण सम्बन्ध कायम गर्ने उद्देश्यका साथ तीनवटै निकायहरूका बीच 'सेतु' को भूमिका मुख्य न्यायाधिवक्ताले वहन गरेर नेपाली संघीयताको त्रिआयामिक तहलाई सफल बनाउन आवश्यक गृहकार्य गर्नुपर्छ। खासगरी स्थानीय तहमा संघीय कानून र प्रदेश कानूनको सीमालाई ख्याल गर्दै कानून निर्माणका सहजीकरण र संविधानको धारा २१७ बमोजिम स्थानीय तहमा साननतिना विवाद समाधान गर्न गठित न्यायिक समितिको कारमकारवाहीमा आवश्यक दिशानिर्देश गर्न सक्छ। सुदूरपश्चिम प्रदेशको मुख्य न्यायाधिवक्ताको कार्यालयले स्थानीय तहमा कानून निर्माण प्रक्रियामा आवश्यक सैद्धान्तिक तथा व्यवहारिक पक्षमा सहजीकरण गर्न 'स्थानीय तहको कानून निर्माण तथा न्याय सम्पादन सम्बन्धी स्रोत सामग्री' नामक पुस्तक प्रकाशन गरी प्रदेशभरका सबै स्थानीय तहहरूमा पठाएजस्तै अरु प्रदेशहरूले समेत उचित पहलकदमी लिन सके त्यसले स्थानीय व्यवस्थापिकालाई उन्नत बनाई संघीयतालाई सुदृढ बनाउने देखिन्छ। स्थानीय तहले मुख्य न्यायाधिवक्ताहरूसँग संवैधानिक तथा कानुनी विषयमा राय माग गर्ने संवैधानिक व्यवस्था व्यक्त रूपमा नभए तापनि अनौपचारिक रूपमा राय सल्लाह दिएर प्रदेश र स्थानीय तहबीच आपसी समन्वय, सम्बन्ध र सहकार्य निर्माण गर्न आवश्यक गृहकार्य गर्नु पनि उत्तिकै वाञ्छनीय छ।
- चौथो, संघीयताको प्रचारक, संवर्द्धक तथा पक्षधर संस्थाको रूपमा मुख्य न्यायाधिवक्ताले प्रादेशिक स्तरमा कानून तथा न्यायको विषयमा अध्ययन र अनुसन्धान गर्ने, प्रादेशिक तथा स्थानीय कानूनको प्रकाशन तथा प्रचारप्रसार गर्ने, संघीयतालाई सबल बनाउन सरोकारवालालाई तालिम तथा प्रशिक्षण कार्यक्रमहरू आयोजन गर्ने, सम्मेलन, गोष्ठी, सेमीनार तथा कार्यशालाहरू सञ्चालन गर्ने, आउटरिचमार्फत संघीयताको कानुनी मूल्य र मान्यताबारे साक्षरता फैलाउने, जर्नल/बुलेटिन प्रकाशन गर्ने लगायतका कानुनी तथा प्राज्ञिक गतिविधिहरूमा क्रियाशील भई मुख्य-न्यायधीवक्ताको कार्यालय प्रदेश तथा स्थानीय कानूनको अनुसन्धान केन्द्र (रिसर्च सेन्टर) को रूपमा काम गर्न सके संघीयता कार्यान्वयनतर्फ अझैं टेवा पुग्न सक्छ। उदारहरणार्थ, लुम्बिनी प्रदेशको मुख्य न्यायाधिवक्ताको कार्यालयले नेपालको "संघीय शासन प्रणालीमा संवैधानिक इजलासको भूमिका" विषयमा छलफल गर्दै राष्ट्रिय सरोकारका मुद्दाहरूको विषयहरूलाई प्राथमिकताका साथ शीघ्र निराकरण गर्नका लागि केन्द्रलाई अनुरोध गर्ने निष्कर्षमा पुगेको छ।बागमती प्रदेशको मुख्य न्यायधीवक्ताको कार्यालयले 'समुदायमा मुख्य न्यायाधीवक्ता' कार्यक्रम प्राथमिकतासाथ सञ्चालन गर्दै आएको छ। अतः यस्ता जनमुखी कार्यक्रमहरूको

माध्यमबाट संघीयतालाई जनस्तरमा पुर्‍याउन मुख्य न्यायाधिवक्ताले सशक्त भूमिका खेल्नुको आवश्यकता छ।

- संघीयता भनेको केन्द्रीय राज्यसत्तामा अन्तर्निहित नागरिक, राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरूको विकेन्द्रीकरणमार्फत ती अधिकारहरूको प्रचलनको दायरालाई फराकिलो र समावेशी बनाउने प्रक्रियासमेत भएकोले आधारभूत मानव अधिकारको रूपमा रहेको न्यायमा पहुँचको अधिकार (एक्सेस टु जस्टिस) लाई सुनिश्चित गर्ने दिशातर्फ मुख्य न्यायाधिवक्ताको सहयोगी भुमिका हुनुपर्छ। यस परिप्रेक्ष्यमा मधेश प्रदेशको मुख्य न्यायाधिवक्ताको कार्यालयले प्रदेशभरीका आर्थिक रूपले विपन्न, निमुखा, अशक्त, दलित र असहाय नगरिकलाई निःशुल्क कानुनी सेवा प्रदान गरेर न्यायमा सहज र सुलभ पहुँच सुनिश्चित गराउन हरेक जिल्लाहरूमा खुल्ला प्रतिस्पर्धात्मक प्रतियोगितामार्फत 'प्रदेश कानुनी सहायता अधिकृत' नियुक्त गरेको पहल ज्यादै अनुकरणीय देखिन्छ।

"त्यसपछि बल्ल न्याय पाइयो" भन्ने शीर्षकमा २०८० चैत्र ८ मा गोरखापत्रमा प्रकाशित लेखमा मधेशको मुख्य न्यायाधिवक्ता अन्तर्गतका प्रदेश कानुनी सहायता अधिकृतहरूले असहाय वर्गहरूको तर्फबाट जाहेरी, फिराद, प्रतिउत्तर र निवेदनहरू लेखिदिने तथा अदालतमा बहस पैरवी गर्ने गरेकोबाट नागरिकको न्यायमा पहुँच स्थापित गर्न निकै सघाउ पुगेको उल्लेख छ। आर्थिक वर्ष २०७८/७९ को तथ्याङ्कअनुसार प्रदेश कानुनी सहायता अधिकृतहरूको कार्यालय, धनुषाबाट १४७, पर्साबाट २०६, सप्तरीबाट ६१७, महोत्तरीबाट ४१४, रौतहटबाट ४६८, सिराहाबाट १६१, बाराबाट १४१ र सर्लाहीबाट १६४ मुद्दामा कानुनी सहायता प्रदान गरिएबाट यस्ता असल अभ्यासहरूको सार्थकता निःसन्देह पुष्टि भईरहेकै छ। यसर्थ, कानुनी सहायताको दायरालाई थप विस्तार गर्न अन्य प्रदेशका मुख्य न्यायाधिवक्ताहरूले पनि त्यतिकै महत्वका साथ बार, अदालत तथा न्यायिक जगतमा क्रियाशील गैर-सरकारी सङ्घसंस्थाहरूसँग आवश्यक सहकार्य र समन्वय गरी यस मानेमा उचित भूमिका निर्वाह गर्न सके संघीय व्यवस्थामार्फत संविधानद्वारा निसृतः न्यायप्राप्तिको अधिकारको सुदृढीकरण तथा सबलिकरणमा निर्णायक सहयोग पुग्ने दावी गर्न सकिन्छ।

विचारणीय प्रश्न र सुझाव

मुख्य न्यायाधिवक्तामार्फत संघीय व्यवस्थाको सुदृढीकरणको सन्दर्भमा देखिएका संवैधानिक तथा कानुनी गतिरोध र विरोधाभाषपूर्ण परिपाटीहरूका कारण अनेकन् विचारणीय प्रश्नहरू जन्मिएका छन्, तत्सम्बन्धमा यथाविवरण तथा गरिनुपर्ने सुधारका जरूरी विषयहरू वर्णन नगरे निबन्ध अपूर्ण हुन्छ। मुख्यगरी संघीयताको आधारभूत मान्यताबमोजिम मुख्य न्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई महान्यायाधिवक्ता मातहत राखुले मुख्य न्यायाधिवक्ता पूर्णपमा स्वायत्त हुन सकेको छैन। मुख्य न्यायाधिवक्ता मातहतका अधिकारीहरू मुख्य न्यायाधिवक्ताप्रति नभई केन्द्रीय महान्यायाधिवक्ताप्रति उत्तरदायी हुनुपर्ने संघीयता विपरीतको अभ्यास छ। मुख्य न्यायाधिवक्ताको कार्यालयका सरकारी वकिल आफ्नै तालुकवाला निकायको विपक्षमा मुद्दा लड्दा स्वार्थ बाँझीने काम (कन्फ्लिकट अफ इन्ट्रेस्ट) हुने भएकोले आफ्नै सरकारी वकिलले मुख्य न्यायाधिवक्ताहरूको तर्फबाट प्रतिरक्षा गर्न सक्ने अवस्था छैन। यस सम्बन्धमा महान्यायधीवक्ताको मुख्य न्यायाधिवक्ताप्रतिको नियन्त्रणको सीमाबारे प्रष्ट पार्दै मुख्य न्यायाधिवक्तालाई सकभर प्रदेशको स्वायत्त निकायको हैसियत दिने गरी संविधानमा संशोधन वाञ्छनीय रहेको देखिन्छ।

विद्यमान प्राणालीमा उच्च र जिल्ला सरकारी वकिल कार्यालयसँगको मुख्य न्यायाधिवक्ताको सम्बन्धबारे प्रष्ट कानुनी व्यवस्थाको अभाव हुनाले अन्तर सम्बन्धित निकायहरूका बीच आपसी सहकार्य, समन्वय तथा सहयोगको वातावरण बन्न सकेको छैन। यस सम्बन्धमा कानूनले द्विविधा तथा अन्योलताको अन्त्य गर्नुपर्छ। आवश्यक संघीय कानून तर्जुमा गरेर प्रदेश प्रहरी गठनको प्रक्रियामा अब विलम्ब गर्नु संघीयता सुदृढीकरणको नजरबाट श्रेयष्कर हुँदैन। प्रदेश प्रहरीले

अनुसन्धान गर्ने वा प्रदेश सरकार वादी भई चल्ने फौजदारी मुद्दामा अभियोजनको अधिकारसमेत मुख्य न्यायाधिवक्तालाई प्रदत्त गरेमा मात्र विद्यमान शासन व्यवस्थाप्रति आमजनताको अपनत्व, सरोकार र चासो बढ्ने देखिन्छ। यस विषयमा गण्डकी प्रदेशका मुख्य न्यायाधिवक्ता चिरञ्जीवी शर्मा (पौडेल)समेतद्वारा 'मुख्य न्यायाधिवक्ताको भुमिका' शीर्षकमा गोरखापत्रमा २०८०/०९/१७ मा अभिलिखित लेखमा गरिएको यथेष्ट वर्णनलाई यहाँ समेत उल्लेख गर्नु प्रासंगिक हुन्छ। उक्त लेखमा गण्डकी प्रदेशको मुख्य न्यायाधिवक्ता कार्यालयले 'प्रस्तावित गण्डकी प्रदेश गाँजा खेती नियमन तथा व्यवस्थापन ऐन, २०८०' मा गाँजासम्बन्धी कसुर प्रदेश सरकार वादी भई चल्ने र मुद्दाको अभियोजन मुख्य न्यायाधिवक्ता वा मुख्य न्यायाधिवक्ताले तोकेको न्यायाधिवक्ताले गर्ने प्रावधान राखिएको उल्लेख छ। उपर्युक्त भनाइलाई थप प्रमणित गर्न लेखकहरूले फिलिपिन्सको न्याय विभाग अन्तर्गतको केन्द्रीकृत राष्ट्रिय अभियोजन सेवामा प्रान्तीय तहको आपराधिक मुद्दाहरूमा स्वतन्त्र रूपमा अभियोजन गर्न प्रान्तीय अभियोजकहरू रहने गरेको र अर्जेन्टिनामा प्रान्तीय महान्यायाधिवक्ताले प्रादेशिक कानून अन्तर्गत केही अपराधका लागि अभियोजनको व्यवस्थापन गर्न सक्ने तर गम्भीर सङ्घीय अपराधहरू राष्ट्रिय अभियोजकको अधिकार अन्तर्गत पर्नेजस्ता उत्तम अभ्यासका दलीलहरू पेश गरिएका छन्, जुन नेपालको लागि समेत अनुकरणीय छन्। प्रदेश सरकारले बनाएको कानूनहरूमा विभिन्न कसुरमा दण्ड सजायको व्यवस्थाहरू गरिएबाट पनि मुख्य न्यायाधिवक्तालाई अभियोजनको अधिकार नदिनुको कारण छैन।

मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ सँगै जारी गरिएको फौजदारी कसुर (सजाय निर्धारण तथा कार्यन्व्यन) ऐन, २०७४ को दफा ३८(२) अनुसार प्रदेश स्तरीय प्यारोल र प्रोवेशन बोर्डको प्रत्यक्ष निर्देशन, नियन्त्रण र सुपरिवेक्षण मुख्य न्यायाधिवक्ताबाट हुनेहुँदा सो सम्बन्धमा आवश्यक कार्यविधि बनाईनुपर्छ। प्रदेश सरकार मातहत हाल कुनै पनि थुनुवा कक्ष, बाल सुधार गृह र कारागार नरहेकोले त्यहाँ रहेका थुनुवा तथा कैदीसँग मानवोचित ब्यवहार भए नभएको विषयमा मुख्य न्यायाधिवक्ताले गरेको अनुगमन तथा निरीक्षणका आधारमा आवश्यक कारवाही गर्न सक्ने अवस्था विद्यमान छैन किनकी फौजदारी न्याय प्रशासनको विविध आयामहरूमा मुख्य न्यायधीवक्ताको भूमिका नदेखिएसम्म आम जनमानसमा यस संस्थाप्रतिको व्यापक अनभिज्ञता तथा मौनता कायम नै रहन्छ भन्नु गलत हुँदैन।

संविधानको धारा १५६ बमोजिम प्रदेशस्तरमा स्थापना हुने भनिएको प्रदेश न्याय सेवा आयोगको अध्यक्षता मुख्य न्यायाधिवक्ताले गर्ने व्यवस्था गरिनु उचित देखिन्छ। उक्त प्रदेश न्याय सेवा आयोगबाट मुख्य न्यायधीवक्ता मातहतको कर्मचारीको पदपूर्ति गर्ने व्यवस्था अख्तियार गर्न सके कर्मचारी/जनशक्तीको अभाव तथा मुख्य न्यायाधिवक्ता कार्यालयमा टिक्न नखोज्ने हालको पद्धति पनि सुधार हुनेछ। त्यस्तै, संविधानको धारा १५१ अन्तर्गत प्रदेश कानूनबमोजिम गठन गर्नुपर्ने स्थानीयस्तरका न्यायिक निकायको सन्दर्भमा समेत मुख्य न्यायाधिवक्ताको प्रभावकारी भूमिका कसरी तय गर्न सकिन्छ भन्ने सवालमा आवश्यक कानुनी तथा संस्थागत तयारी गरिनु पर्छ। अन्ततोगत्वा, संविधानसँग मेल नखाने संघीय कानुनी व्यवस्था तथा अभ्यासका विरुद्धमा कानुनी संघर्ष गर्नु पर्दा सातवटै प्रदेशका मुख्य न्यायाधिवक्ताहरू सामूहिक रूपमा संघीयता सुदृढीकरणको सवालमा एक ढिक्का भएमा संघीयताबमोजिमको व्यवस्था निर्माण गर्न असहज हुँदैन।

उपसंहार

मुख्य न्यायाधिवक्ताको भूमिकालाई संघीयताको सुदृढीकरणको ध्येयमा थप रचनात्मक, परिणाममुखी र क्रियाशील बनाउन विभिन्न कालखण्डमा पारित गरिएका घोषणापत्रहरूको अक्षरषः पालना गर्न सम्बन्धित सरोकारवाला सबैको संयुक्त प्रयत्न जरूरी हुनेमा दुईमत हुन सक्दैन। २०७५/०५/१५ र १६ को मुख्य न्यायाधिवक्ताहरूको प्रथम राष्ट्रिय सम्मेलनद्वारा पारित प्रथम घोषणापत्र (पोखरा घोषणापत्र), २०७९/०३/२३ मा सातवटै प्रदेशका आन्तरिक ममिला तथा (गृह), सञ्चार मन्त्री र मुख्य न्यायाधिवक्ताहरूको भेलाले पारित गरेको जनकपुरधाम घोषणापत्र, २०७९/५/४ को लुम्बिनी

घोषणापत्र, २०८०/०३/२५ को जनकपुरधाम घोषणापत्र लगायतका घोषणापत्रहरूको 'म्यानडेट' का आधारमा मुख्य न्यायाधिवक्ताको कार्यसम्पादन भएको परिस्थितिमा संघीयताको मूल्य र मान्यताको संरक्षणार्थ अर्थपूर्ण योगदान दिन सकिन्छ। मुख्य न्यायाधिवक्ताले प्रदेश प्रमुख समक्ष वर्षेनी पेस गर्ने प्रतिवेदनमा सुझाईएका विषयवस्तुलाई गम्भीरतापूर्वक मनन गर्दै केन्द्रीय सरकारले संघीयता कार्यन्व्यनको प्रक्रियामा सहयोगी तथा सहजकर्ताको भुमिका निर्वाह गर्न पञ्छिनु हुँदैन। संघीयताको कसीमा राखेर मुख्य न्यायाधीवक्ताको भूमिकाका सम्बन्धमा संविधानको सिद्धान्त र व्यवहार दुवैमा आवश्यक सुधार, परिमार्जन तथा संशोधन गर्न संघीय सरकार गम्भीर बन्नुपर्छ भने मुख्य न्यायाधिवक्ताहरूले पनि आफू सम्बन्धित प्रदेशको मुख्य कानुनी सल्लाहकार मात्र रहेको भनी संकुचित विचारबाट मुक्त हुनुपर्छ। प्रदेश सरकार मातहतका निकायहरूलाई कानूनबमोजिम आफ्नो तोकिएको दायित्व पूरा गराउन मुख्य न्यायाधिवक्ताहरूको कार्यालय हरसम्भव प्रयत्न गरिरहे मात्र संघीयताको कार्यान्वियनको सहज वातावरण बन्छ, अन्यथा संघीयता केवल कागजी व्यवस्थाको रूपमा संविधानका काला अक्षरहरूमा सीमित हुने खतरा रहन्छ।

सन्दर्भ-सामग्री

- नेपालको संविधान, कानून किताब व्यवस्था समिति, बबरमहल, काठमाडौं
- सातवटै प्रदेशका मुख्य न्यायाधिवक्ताको काम, कर्तव्य र अधिकार तथा सेवाका शर्त सम्बन्धी ऐनहरू
- सातवटै प्रदेशका मुख्य न्यायाधिवक्ता कार्यालयको वार्षिक प्रगति प्रतिवेदन, घोषणापत्र तथा अन्य सम्बद्ध दस्तावेजहरू
- गोरखापत्र, नागरिक, कान्तिपुर, अन्नपूर्ण पोस्टलगायतका राष्ट्रिय पत्रपत्रिकामा प्रकाशित लेख रचनाहरू
- सरकारी वकिलहरू, कानून व्यवसायी तथा कानूनका विद्यार्थीहरूसँग विभिन्न अवसरमा गरिएका छलफल तथा वार्तालापबाट प्राप्त जानकारीहरू।

Tourism matters for the Economic Development and Prosperity

Mr. Chhabindra Parajuli*

Abstract

Nepal's mountains have become a major attraction for mountaineering activities. Mountain tourism is a leading industry and a catalyst for economic development in Nepal. The development of mountain tourism promotes the extensive integration of culture, nature, and adventure. Climate change has significant impacts on the country's environment as well as the tourism sector and its entire value chain system. The most urgent challenge is how to safeguard our mountains and natural assets from the effects of climate change. In this context, the Koshi Provincial Government aims to preserve the mountains, nature, and mountain culture to accelerate tourism sector income in a sustainable way.

In Nepal, especially in Koshi Province, tourists can have a "Lifetime Experience" with a unique blend of nature, adventure, and culture while embracing the most hospitable people during their visit. Proper care and utilization of mountains and mountain resources, preserving local civilization, history, and cultures, as well as investing more in tourism-related infrastructure development, should be prioritized for the sustainable tourism development of Koshi Province.

Key Words:

Mountain Tourism; Climate Change; Tourism Development Strategy; Tourism Products; Value Chain; Religious Tourism; Sister City Relations; Tea and Tourism Promotion

Background

Nepal's mountains have become a great attraction for mountaineering activities. Mountain tourism is a leading industry and a catalyst for economic development in Nepal. The development of mountain tourism promotes the extensive integration of culture, nature, and adventure.

One of the major issues today is climate change and its impact on the natural environment in the Himalayan range. Nepal is home to high mountains and the scenic Himalayas. The country is focused on preserving its mountains and natural assets. Nepal's greatest attractions are its mountains, backed by the warm hospitality of its people, who consider tourists as gods. The traditions and renowned hospitality of Nepal's diverse ethnic groups make the country famous, special, and unique.

Preserving Nepal's mountains and mitigating the effects of climate change on the mountain region is a primary challenge for both the Nepalese Government and the Koshi Provincial Government. Protecting mountains, maintaining their climate, and utilizing mountain resources effectively are crucial issues for sustainable mountain

* Joint Secretary, Ministry of Industry, Commerce and Supplies

tourism in Nepal and Koshi Province.

Climate change significantly impacts the country's environment, the tourism sector, and its entire value chain system. The most urgent challenge is how to safeguard our mountains and natural assets from climate change effects. Climate change is having a profound impact on global climate scenarios and Nepal's mountain ecosystems. Adapting to these effects will require designated and coordinated efforts to preserve mountain assets and promote sustainable mountain tourism.

It is essential to protect our mountains in this critical time. Mountains are valuable assets, and efforts should be made to preserve them in their natural conditions. In this context, the Koshi Provincial Government is committed to preserving mountains, nature, and mountain culture to sustainably accelerate tourism sector income. This article explores the sustainable tourism development strategy for Koshi Province.

Mountain Tourism Activities and Products for Koshi Province

Koshi Province's mountains are unique on many levels, ranging from small peaks to the world's highest mountains. They offer breathtaking natural beauty, attracting mountaineers, rock climbers, trekkers, and adventure seekers. Mountain flights provide a spectacular view of the golden mountains within a few hours.

The main mountain-related activities for tourists in Koshi Province include:

- Mountain Climbing
- Trekking
- Mountain Flights
- Tea Garden Tours
- Visits to Natural Lakes (e.g., Mai Pokhari in Ilam)
- Boating on the Koshi River
- Rock Climbing
- Rafting/Kayaking/Canyoning
- Hot Air Ballooning
- Bungee Jumping
- Paragliding
- Ultra-Light Aircraft Flights
- Mountain Biking

By traveling to Koshi Province's mountains, tourists will experience renewed energy, natural and cultural enrichment, and a deeper connection with Nepal's heritage. Koshi Province's mountains are an ideal and unique destination for high achievers and corporate leaders seeking inspiration and success.

Famous Mountain Assets of Koshi Province, Nepal

Mt. Sagarmatha (8,848.86m.)

Mt. Sagarmatha (Mount Everest) is the world's highest mountain, rising 8,848.86 meters above sea level. Since the late 19th century, adventurers have been fascinated by the challenge of ascending the world's highest peak. Tenzing Norgay Sherpa of Nepal and Sir Edmund Hillary of New Zealand were the first to reach the summit on May 29, 1953, via the South Pole route.

Other Notable Mountains

- **Mt. Kanchenjunga (8,586m.) –** The world's third-highest peak, first ascended on May 25, 1955.
- **Mt. Lhotse (8,516m.) –** Located beside Mt. Everest, first ascended on May 18, 1956.
- **Mt. Yalung Kang (8,505m.) –** First ascended on May 14, 1973.
- **Mt. Makalu (8,463m.) –** First ascended on May 15, 1955.
- **Mt. Cho Oyu (8,201m.) –** First ascended on February 12, 1984.

Other significant mountains include Ama Dablam (6,814m.), Pumori (7,138m.), Nuptse (7,864m.), Pathibhara Khas (7,177m.), Kumbhakarna (7,711m.), and Nepal Peak.

Tourism Development Strategy for Koshi Province

The following strategies would be essential in order to develop and promote the tourism industry in Koshi Province:

- Preserving and protecting the available mountains and biodiversity assets.
- Religious tourism promotion strategy by connecting Barahachhetra, Halesi Mahadev, Pathibhara Devi, and Arjun Dhara in Nepal to Kamakhya Devi in Assam, India.
- Religious tourism promotion strategy by connecting Ram Dhuni Temple in RamDhuni Municipality, Sunsari District, to Ayodhya Dham in India.
- Tourism infrastructure development strategy, including improving connectivity, upgrading physical infrastructure such as hilly trekking routes, constructing cable cars, and other infrastructure like water fountains at Raja Rani Lake in Letang, Morang, and Mai Pokhari in Ilam. Construction of cultural museums like the Kirat Museum and Phalgunananda Memorial Park should also be prioritized.
- Preserving local community cultures, including Dhimal, Santhal, Rai, and Limbu cultures, along with their cultural festivals such as the Dhimal festival, Santhal festival, Chandi Nach of Rai, and Dhan Nach of Limbu.
- Empowering local community customs and preserving intangible traditions.
- Tourism-related human resource development strategy.
- New tourism products development and value chain creation strategy.
- Promotion of local traditional foods and cultures through homestay experiences.
- Linking tourism with ethnic cultural activities and events.
- Protecting intangible cultural heritage.
- Product branding, diversification, and aggressive marketing of tourism products.
- Ensuring safety, security, and immediate rescue measures.
- Wildlife tourism promotion, including establishing a Red Panda conservation project and a Red Panda museum in Ilam and Taplejung.
- Expanding tourism and tea culture.
- Preserving and protecting mountains in their natural and climatic conditions.
- Mainstreaming tourism into other Koshi Provincial Government policies and programs.
- Developing new tourist sites with additional recreational facilities and services.
- Strengthening capacity-building initiatives for tourism stakeholders.
- Encouraging private sector investment in tourism-related infrastructure and services.
- Enhancing the safety, security, and reliability of air services.

- Linking tourism with local economic development and trade.
- Attracting Indian tourists by establishing provincial and sister-city relations between Koshi Province and major Indian provinces and cities.
- Promoting the province’s natural gifts, such as Gokyo Lake, Betana Wetland, Hyatung Waterfall, Makalu Barun National Park, Kanchenjunga Protection Area, Dantakali and Buddhasubba Temples in Dharan, the historical Birat Durbar of Morang, Mai Pokhari, and sunrise views from Antu.

New Tourism Brands/Products for Koshi Province

- Corporate Meetings at Everest Base Camp, Makalu Base Camp, and Koshi River
- Jungle Safaris at Sagarmatha National Park and Koshi Tappu Wildlife Reserve
- Night City Tours (e.g., Biratnagar to Dhankuta, Bhadrapur to Ilam)
- Boating Competitions on the Koshi River
- Tea Garden Visits and local cultural experiences
- Tour Packages connecting Charles' Viewpoint in Dhankuta to the tea gardens of Ilam

Conclusion

Nepal is one of the most promising and rapidly growing global tourism destinations. Tourists visiting Nepal, particularly Koshi Province, will experience a unique blend of nature, adventure, and culture. Koshi Province's mountains and tourism attractions bring visitors closer to nature, ecology, and the most hospitable people.

Protecting mountains, their ecology, and both tangible and intangible cultural heritage is an urgent necessity. Proper care and utilization of mountain resources, along with preserving local history and culture, are essential for sustainable tourism development, especially in the context of climate change.

References

NEPAL-CHINA RELATIONS, July 2005, Institute of Foreign Affairs, Nepal

A Generic Guidelines for Development through Economic Diplomacy, April 2008, Institute of Foreign Affairs, Nepal

Tourism Facts 2014, Ministry of Culture, Tourism and Civil Aviation, Nepal

Nepal Tourism Statistics 2014

The 15th Plan of Nepal, National Planning Commission Secretariat, Nepal

Economic Survey 2020/21, Ministry of Finance, Nepal

Sixteenth Plan (2081/82-2085/86), National Planning Commission, Government of Nepal, Singhadurbar, Kathmandu

Nepal LDC Graduation Smooth Transition Strategy, National Planning Commission, February 2024, Singhadurbar, Kathmandu

Second Periodic Plan (2081/82-2085/86), Provincial Government, Koshi Province, Koshi Province Planning Commission, Biratnagar, Nepal

Mountaineering In Nepal Facts and Figure, Ministry of Culture, Tourism and Civil Aviation, Department of Tourism, Government of Nepal

Tourism vision 2020, Government of Nepal, Ministry of Tourism and Civil Aviation, Kathmandu, Nepal

Current Status and Opportunities of Hydropower Projects in Koshi Province

✍ **CA Namuna Joshi***

Abstract

Koshi Province has plenty of water resources from rivers like Koshi, Arun, and Tamor, which provide giant potential for hydropower generation in Nepal. The province is a key region for energy development in Nepal. This article examines the current status and future opportunities of hydropower projects in Koshi Province, highlighting major ongoing projects such as the Upper Tamakoshi Hydroelectric Plant (456 MW), Upper Arun Hydroelectric Project (1063.36 MW) and Solu Khola (Dudhkoshi) Hydroelectric Project (86MW). Despite the region's rich hydropower potential, there are many challenges for hydropower development, some of which include lack of infrastructures, requirement of huge investments, regulatory issues, geographical barriers and political instability. While challenges remain, there are ample of opportunities for hydropower development in Koshi Province especially in terms of electricity supply, economic growth, export of electricity, tourism and opportunities for foreign direct investment. To deduce, Koshi Province could play a crucial role in Nepal's energy sector of Nepal.

Key Words

Hydropower development, Potential, Electricity, Resources, Revenue

Introduction

Nepal is blessed with abundant water resources, and these resources provide a huge potential for hydropower generation in the country. Hydropower sector can be developed as a major source of revenue for Nepal. Koshi Province is one of the most prominent regions for hydropower generation. Koshi river holds great potential for hydropower development in Nepal.

Koshi Province belongs in eastern part of the Nepal. Koshi Province is the home to several rivers and the river is one of the notable and largest of Nepal. The province has several famous rivers such as Koshi, Sapta Koshi, Tamor, etc. These rivers hold great potential for hydropower development in Nepal.

Current Hydropower Projects in Koshi Province

According to Department of Electricity Development, 181 hydropower projects with total capacity of 3,063.72 megawatt are in operation as of Ashoj end, 2081. A total of 273 hydropower projects having capacity of 10,231 MW have obtained license for electricity generation which are currently under construction phase till Ashoj end, 2081. Several hydropower projects, both currently under operation and under construction, are located in Koshi Province.

In a situation where entire world is being focused towards climate change, need of regular flowing water is very much important for long run sustainability of hydropower project. Hydropower projects suffer from challenges like

* Chartered Accountant by profession, currently working as Assistant Director at Securities Board of Nepal.

reduced water flow during droughts or increased flood risks during monsoon. However, Koshi province has many hydropower projects which can meet long run sustainability of hydropower.

Some of the notable projects related to Hydropower in Koshi Province which have contributed to Nepal's energy sector are as follows:

a. Upper Tamakoshi Hydroelectric Project

Upper Tamakoshi Hydroelectric Project has been developed with an installed capacity of 456 MW, which is Nepal's largest domestic hydroelectric project. The project is located in Dolakha district, Janakpur, which is part of the Koshi Province. It is sited on the Tamakoshi River. The project is promoted by Upper Tamakoshi Hydropower Limited, which is owned majorly by Nepal Electricity Authority, Nepal Telecom, Citizen Investment Trust and Rastriya Beema Sansthan. The project was completed in 2023 and has been significantly boosting electricity generation capacity of Nepal. This has also helped to reduce electricity imports of Nepal. The project was severely affected by the flood in September 2024 and has resumed electricity production partially since December 2024.

b. Solu Khola (Dudhkoshi) Hydroelectric Project

Solu Khola (Dudhkoshi) Hydroelectric Project has an installed capacity of 86 MW, and is one of the largest hydropower projects of Nepal. The project is located at Solududhkunda Municipalityand Thulung Dudh Koshi Gaupalika (Former Tingla, Kangel & Panchan VDCs) of Solukhumbu District, which is part the Koshi Province. The project has been generating electricity from Solu Khola and Dudh Koshi river. The project is promoted by Sahas Urja Limited. The project was also affected by the flood occurred in September 2024.

c. Middle Tamor Hydropower Project

Middle Tamor Hydropower Project has an installed capacity of 73 MW. The project is located at Taplejung district of Koshi Province. The project is being promoted by individual promoters from different background, institutional investors majorly related to Sanima Hydro group, Non-resident Nepalis and other institutions which include Banks, Insurance and investment companies. The project was also affected by the flood occurred in September 2024.

Besides, Upper Arun Hydroelectric Project is another major hydropower projects located in Koshi Province and currently under construction. Upper Arun Hydroelectric Project is located in Bhotkhola rural municipality, Sankhuwasaba district of Koshi Province. The project has an installed capacity of 1063.36 MW (including 2.36 MW ecoflow plant). The project has been promoted by Upper Arun Hydro-electric Limited (UAHEL) which is a subsidiary company of Nepal Electricity Authority (NEA). The project is a part of the Government of Nepal's flagship program "Nepal ko Paani, Janta ko Lagaani Program". The project aims to maximize the participation of all citizens of Nepal in hydropower development. The Project has been classified as a Game Changer Project (GCP) under the Fifteenth Five-Year Plan of Government of Nepal. The project when completed will be the largest hydropower project in Nepal.

Similarly, Upper Tamor Hydropower Project is another large hydropower project under construction located at Phaktanglung Rural Municipality and Phungling Municipality (formerly Tapethok VDC and Linkhim VDC) in Taplejung District, Koshi Province, Nepal. The project has an installed capacity of 285 MW. The project is owned by Tamor Energy Private Limited.

In addition to large projects, various small and medium-sized hydropower projects are being currently in operation and construction. These projects having installed capacity up to 10-50 MW such as Likhu Khola project, Solu

Hydropower Project, Maya Khola Hydropower Project, Upper Hewa Hydropower Project, Iwa Khola and others, play a key role in ensuring rural electrification and economic development.

Challenges in Hydropower Development

Despite the huge potential of hydropower development in Koshi Province, there are several challenges which are discussed below:

a. Geographical and Environmental Challenges

Koshi Province's mountainous terrain makes hydropower plant construction hard and expensive. It is often difficult to reach the project site, particularly for areas that are far away from the district headquarters. Natural disasters, such as landslides and floods, often disturb the process of constructing projects and operational stability in this region.

a. Requirement of huge investment

The development of hydropower projects requires huge investments and finances. While there are opportunities for bank financing and public issue, it requires huge initial costs and also delays the project.

b. Infrastructure Development

Infrastructures such as road and electricity are still not well developed in all areas of Koshi Province. This makes difficult to set up large hydro power projects in the province.

c. Political Instability and Regulatory Issues

Alike many areas of Nepal, Koshi Province has faced political instability. This leads to delay in hydropower project developments. Bureaucratic delays and issues related to land acquisition and compensation also pose challenges.

Opportunities for Hydropower Development

Koshi Province hold several opportunities for development of hydropower projects in Nepal, some of which are pointed as follows:

1. **Untapped Hydropower Potential**

Water resources of Koshi Province have not been fully utilized. Rivers liked Koshi, Arun and Tamor hold great potential for large, medium and small-scale hydro projects. If this unused potential is used, Nepal can benefit in the sector of electricity generation.

2. Access to provide electricity in the Koshi region

Hydropower development in Koshi Province can aid in supplying electricity to every home of Koshi province. The living standards of people living in the province can be enhanced significantly by providing them access to reliable electricity. In addition, hydropower projects can create job opportunities in construction, operation, and maintenance of people residing in the province.

3. Energy Export to Neighboring Countries

Koshi province has great potential in exporting electricity to its neighbors like India and Bangladesh. With the construction of cross-border transmission lines and regional cooperation agreements, Koshi's hydropower potential can contribute to the energy needs of neighboring countries. This can lead to increase in revenue generation of Nepal.

4. Development of Small and Medium Hydropower Projects

There are many small and large rivers in Koshi province which can be utilized for development for small and medium sized hydro power projects in Nepal. These projects can be implemented with less investment and

takes relatively low time. Moreover, small-scale projects can have a reduced environmental impact compared to large dams, making them a more sustainable option for the region.

5. Tourism and Recreation

The development of hydropower infrastructure can bring additional benefits through tourism. The construction of reservoirs and dams along rivers can create recreational opportunities, including boating and fishing, while the scenic beauty of the region can attract eco-tourism. Hydropower projects can thus contribute to both the energy and tourism sectors, creating a diversified economy in the province.

6. Improved Financing and Investment Opportunities

The growing interest in renewable energy globally has led to increased investment in hydropower development. Both public and private sectors, including foreign investors, are keen to finance hydropower projects in Nepal. With the government's focus on attracting foreign direct investment (FDI) and establishing a more investor-friendly environment, Koshi Province stands to benefit from improved funding opportunities.

Conclusion

Hydropower development in Koshi Province of Nepal offer significant potential to meet the country's growing energy demands, which in turn helps to boost economic development of the country. While challenges such as geographical difficulties, political instability, and infrastructure gaps remain, the opportunities for expansion are huge. By using the region's hydropower resources in an optimum manner, and addressing environmental concerns, Koshi Province can become a vital hub for Nepal's energy future and contribute to regional energy security.

References

Construction License: Hydro (More than 1MW). (n.d.). http://www.doed.gov.np/license/66

Power Plants: Hydro (More than 1MW). (n.d.). http://www.doed.gov.np/license/54

Project Introduction – Upper Tamakoshi Hydropower Limited. (n.d.). https://utkhpl.org.np/project-introduction/

Trimester Progress Report - DOED. (n.d.). http://www.doed.gov.np/pages/trimester-progress-report/physical

Solu Khola (Dudhkoshi) Hydroelectric Project – 86MW | Sahas Urja. (n.d.). https://sahasurja.com/project/solu-khola-dudhkoshi-hydro-electric-project-86mw/

Ltd, S. M. T. H. (n.d.). Sanima Middle Tamor Hydropower Ltd. Sanima Middle Tamor Hydropower Ltd. https://middletamor.com/main/pages/project-introduction-new/

UPPER ARUN HYDRO-ELECTRIC LIMITED. https://uahel.com.np/post/upper-arun-hydro-electric-project

About Project – Tamor Energy Private Limited. (n.d.). https://tamorenergy.com.np/about-project/

Floods cause damage to 16 hydropower projects. (n.d.). Ratopati | No.1 Nepali News Portal. https://english.ratopati.com/story/35097

Incessant rainfall causes damage to powerhouses and transmission lines of hydropower projects. (2024, September 29). https://newbusinessage.com/. https://newbusinessage.com/article/incessant-rainfall-causes-damage-to-powerhouses-and-transmission-lines-of-hydropower-projects

Power generation from Upper Tamakoshi restarts partially | The Annapurna Express. (n.d.). The Annapurna Express. https://theannapurnaexpress.com/story/51753/

Upper Tamakoshi, several other hydro projects hampered by rains, floods. (n.d.). GorakhaPatra. https://risingnepaldaily.com/news/49708

Present Status and Prospects of Hydropower in Koshi Province

Anil Parajuli*

Hydropower is the power obtained from the energy of falling water and utilizing the potential energy of water at higher elevation for the generation of electrical energy (Baral, 2013).Hydropower is power generated in the form of electric power on account of energy head associated with flowing or still water. The high head required for rotating the turbines is obtained by constructing a dam across a river. The water is then made to fall on the turbine, where the kinetic energy of water rotates the turbine. The generators coupled with turbine, convert the hydraulic energy into mechanical energy.

The types of hydropower are as follows:

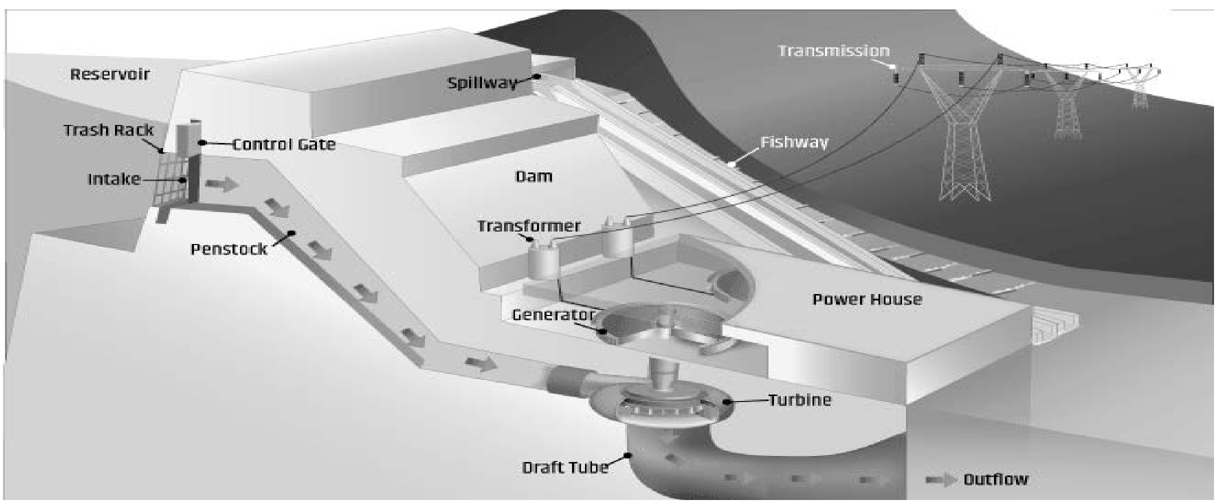

Figure 1 Major components of a hydropower plant. (Source: US DOE)

1. Conventional Hydropower: Conventional Hydroelectric Power Plants: These use dams to store water in a reservoir. When water is released from the dam, it flows through turbines that generate electricity.

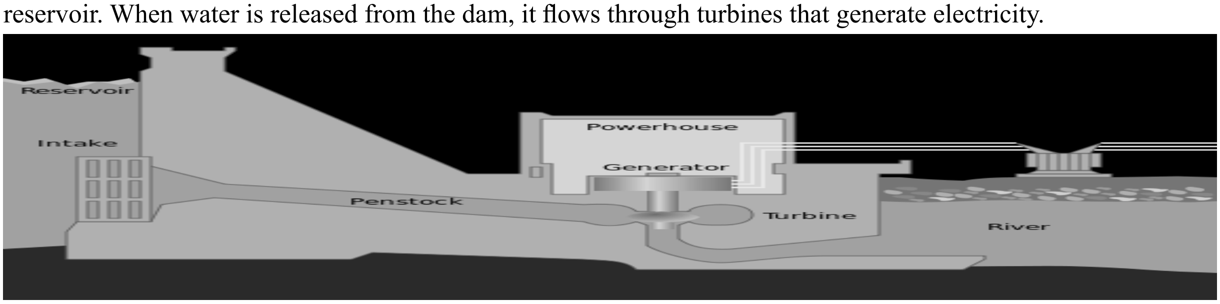

Figure 2 Simplified depiction of a hydropower facility (TVA)

* Civil Engineer, Ministry of Physical Infrastructure Development (MoPID), Koshi Province

2. Run-of-River Hydropower: This system diverts part of a river's flow through a turbine without the need for a large dam or reservoir. It is more environmentally friendly, as it has less impact on river ecosystems.

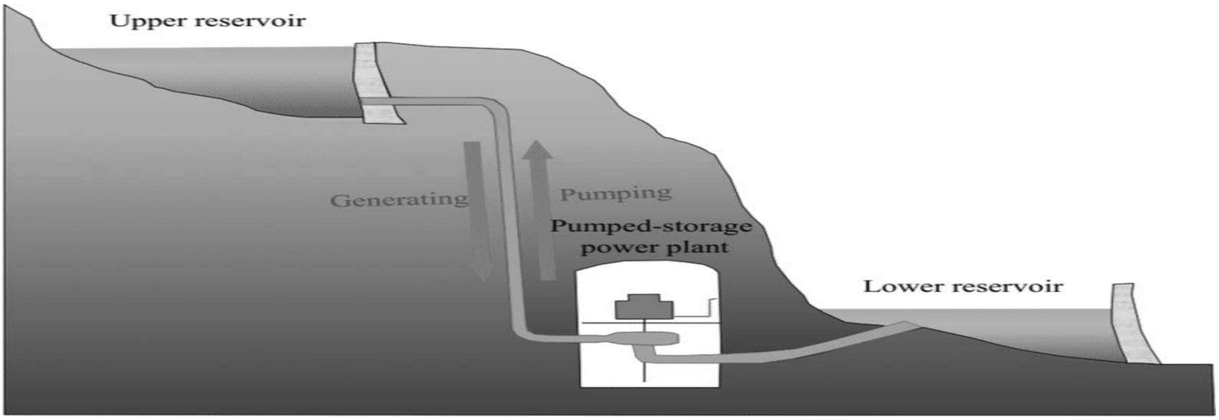

Figure 3 Run of River Hydropower (U.S. Department of Energy)

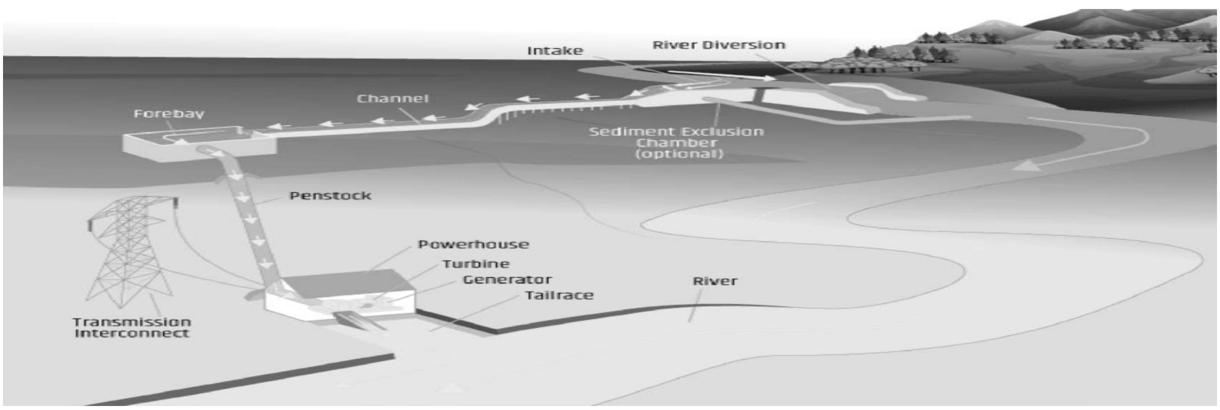

Figure 4 Pumped Storage Hydropower (https://www.researchgate.net)

3. Pumped Storage Hydropower: This type stores energy by pumping water from a lower reservoir to a higher one during periods of low electricity demand. During periods of high demand, the water is released to flow back down, generating electricity as it passes through turbines.

Importance of Hydropower:

Hydropower is one of the oldest sources of renewable energy. It is non-polluting and environment friendly source of energy production (International Energy Agency, 2022). It has low operating and maintenance cost and its operation is very flexible and reliable (Shrestha & Poudel, 2020). In foreign countries, it is used as peak load plant since it can begin production within few minutes. The energy conversion efficiency of hydropower plant is high, nearly 80-90%, higher than thermal and nuclear plants. Hydropower is very useful energy source in a country like Nepal, which has more than 6000 rivers and rivulets. It has high Himalayas which are the source of perennial rivers, and thus suitable for the development of run-of-river type of hydropower projects.Also, the topography changes sharply from 8848 m to less than 100 m within a short distance of 160 to 270 in north south direction, providing high specific runoff and steep gradient of rivers. Similarly, small tributaries in the hills and mountains have the potential to develop small and micro hydropower schemes to provide much needed electricity in the remote, isolated areas, where there is little scope of national power grid ever reaching (Gautam, 2021).

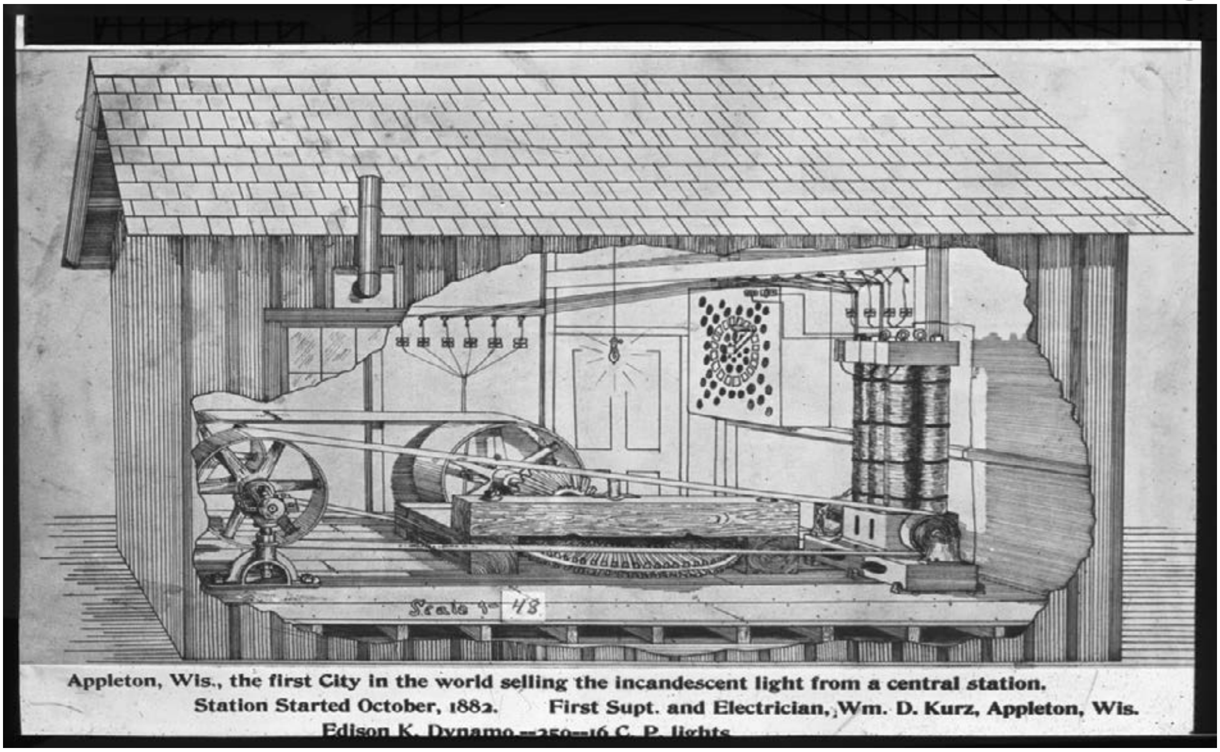

Figure 5 Edison Light Station in Appleton, WI (Sheboygan County Historical Research Center)

The first hydropower development Project was installed in the world was in 1882 A.D. on Fox River in Appleton, Wisconsin of USA. The capacity of the hydropower plant was 12.5 KW.

The first hydropower development Project of Nepal was in Pharping Hydel Powerhouse of 500KW in 1911 A.D. The Pharping hydropower station was developed with the technical and financial aid of British Government for Ranas Family. (MoEWRI, 2023)

Figure 6 Pharping Hydropower Station (https://en.wikipedia.org/)

Figure 7 Pharping Hydropower Station (https://en.wikipedia.org/)

The first hydropower Development Project in the Koshi Province of Nepal was the Chatara Hydropower Station in Sunsari, commissioned in 1996 A.D.

Koshi Province, with its abundant water resources and diverse topography, holds significant potential for hydro-power development. In recent years, there has been substantial progress in harnessing this potential, and the future looks promising.

➢ Present Status:

Figure 8 Chatara Hydropower Station in Sunsari (https://biznessnews.com/)

- Operational Projects: Several hydropower projects are already operational in Koshi Province, contributing to the national grid. Notable projects include:
  - Solu Khola Dudhkoshi Hydroelectric Project: An 86 MW run-of-river project in Solukhumbu district. (DoED, 2021)

Figure 9 Solu Khola Dudkoshi Hydroelectric Project, www.investopaper.com(2025)

  - Other Smaller Projects: Various other smaller-scale projects are also operational, contributing to the local energy needs.
- Projects Under Construction: Several large-scale projects are currently under construction, which will significantly boost the province's power generation capacity:
  - Arun III Hydropower Project: A 900 MW project being developed by Satluj Jal Vidyut Nigam Limited (SJVNL) of India. This project is expected to be a game-changer for the region. (NEA, 2022)

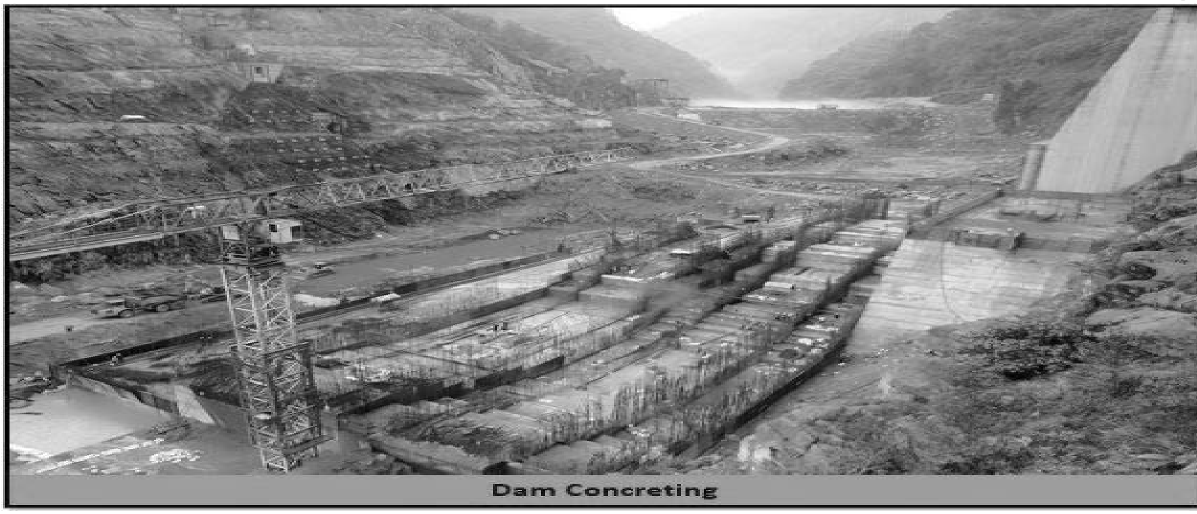

Figure 10 Arun III Hydropower Project, www.nepalnews.com (2023)

- Upper Arun Hydropower Project: Another significant project planned for the region with an installed capacity of 1063.36 MW (including 2.36 MW eco-flow plant) is a peaking run-of-river (PROR) project located in Bhotkhola Rural Municipality, Sankhuwasabha District, Koshi Province. (World Bank, 2023)

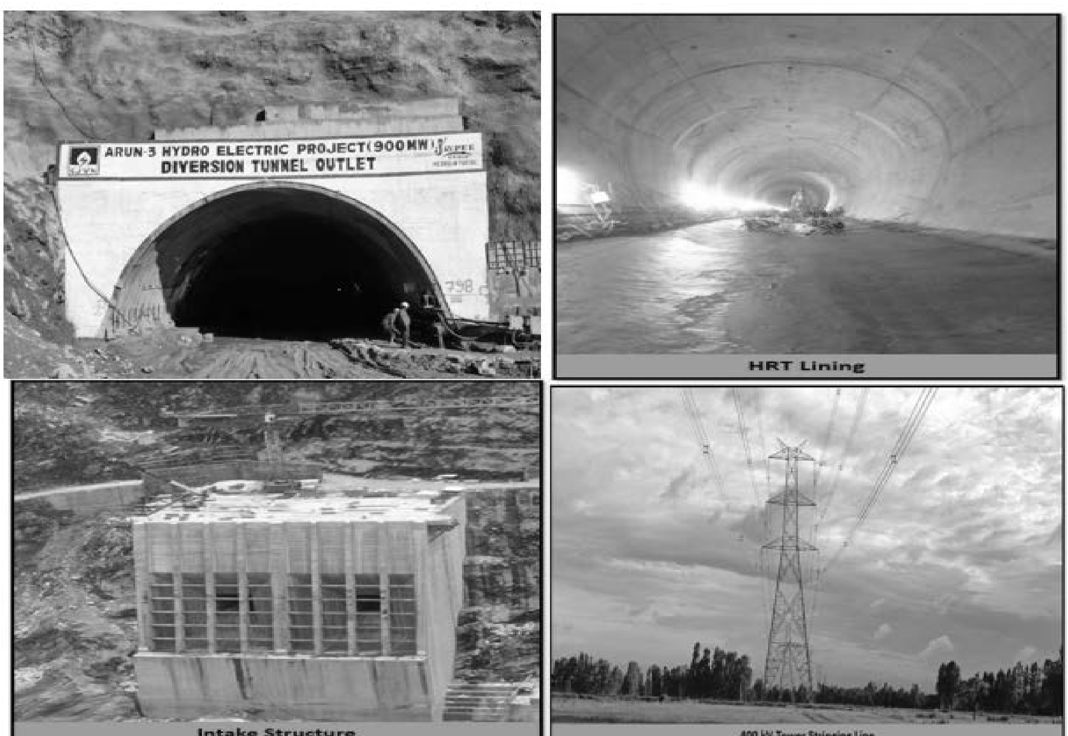

Figure 11 Arun III Hydropower Project, www.nepalnews.com (2023)

- **Prospects:**
- Vast Hydropower Potential: Koshi Province is endowed with immense hydropower potential, estimated to be around 34,215 MW. This potential, if harnessed effectively, can transform the province's energy landscape.
- Government Support: The government of Nepal has prioritized hydropower development, and Koshi Province is a key focus area.
- Private Sector Investment: Both domestic and international investors are increasingly interested in investing in Koshi Province's hydropower sector.
- Economic Development: Hydropower development can drive economic growth in the region by creating jobs, attracting industries, and improving infrastructure (ADB, 2020).
- Addressing Energy Crisis: Increased hydropower generation can help alleviate the country's energy crisis and ensure a stable power supply.
- Green Energy Transition: As the global demand for clean and renewable energy rises, Koshi Province has the potential to position itself as a leader in green energy production, reducing dependence on fossil fuels and minimizing greenhouse gas emissions.
- Energy security and rural electrification: Hydropower in Koshi Province can significantly contribute to Nepal's energy security and help meet the growing energy demand. It can also play a key role in rural electrification, improving the livelihoods of people in remote areas (MoEWRI, 2023).
- Energy export potential: Koshi Province's hydropower resources are strategically important not only for meeting domestic energy demands but also for potential electricity exports. Nepal's plans to export surplus electricity to neighboring countries like India and China are linked to the development of large hydropower projects in the Koshi region (MoEWRI, 2023).
- Challenges:
- Geographical Challenges: The mountainous terrain of Koshi Province poses significant challenges in terms of construction and transportation.
- Environmental Concerns: Hydropower projects can have potential environmental impacts, such as river flow disruption and habitat loss (World Bank, 2019).
- Land Acquisition and Resettlement: Acquiring land and resettling affected communities can be complex and time-consuming (ADB, 2021).
- Financial Constraints: Large-scale hydropower projects require substantial investments, which can be a challenge for both the government and private sector (NEA, 2022).
- Geopolitical considerations: As the Koshi River flows through Nepal and India, cross-border cooperation is crucial for managing water resources and power transmission. Political relations and agreements between these two countries will impact the success of energy export initiatives (MoEWRI, 2022).

Infrastructure limitations: Although Nepal is making progress in upgrading its transmission and distribution infrastructure, the existing grid infrastructure still needs substantial improvements to support the increasing energy output from hydropower projects in Koshi Province (DoED, 2021).

Government of Nepal is making various efforts to increase hydropower production in Koshi \province. These efforts can be divided into the following points:

- **Policy Reforms:**
- Hydropower Development Policy: The government has introduced various policies and programs giving priority to the hydropower sector. It aims to encourage private sector investment and facilitate construction of hydropower projects (NEA, 2022).
- Simplification of permission process: The process of obtaining various permissions required for the construction of the project has been simplified.
- Power Purchase Agreement (PPA): The process of signing power purchase agreements with power generating companies has been streamlined (MoEWRI, 2023).
- High capital costs and financing: Hydropower projects require significant investment, and securing financing for large-scale projects can be challenging. This is especially true for Nepal, where projects often face delays and funding hurdles.

- **Physical Infrastructure Development:**
- Expansion of road network: Road network has been expanded to reach the project site.
- Construction of transmission lines: Transmission lines are constructed to connect the generated electricity to the national transmission line (World Bank, 2023).
- Construction of Substation: Substations are constructed for power distribution.
- Investment Promotion:
- Attracting Foreign Investment: The government is encouraging foreign investors to invest in the hydropower sector (ADB, 2022)
- Enhancing Private Sector Participation: The private sector is encouraged to invest in hydropower projects.
- Power Purchase Agreement (PPA): The process of signing power purchase agreements with power generating companies has been streamlined (MoEWRI, 2023).
- Other Attempts:
- Local Community Participation: Local community participation has been encouraged during the construction of the project.
- Environmental Impact Assessment (EIA): Environmental impact assessment has been made mandatory while constructing the project (NEA, 2022)
- Administrative Reforms: Administrative reforms have been implemented to streamline the performance of government agencies working in the hydropower sector.
- Sustainable development practices: Ensuring that hydropower projects are developed sustainably will be key to long-term success. This includes minimizing environmental impacts, managing water resources efficiently, and adhering to international best practices (MoWRE, 2021)

Despite the challenges, the future of hydropower in Koshi Province appears bright. With careful planning, effective implementation, and a focus on sustainable development, the province can harness its immense hydropower potential to power its growth and prosperity. The vast water resources can uplift Hydropower project in Koshi Province.

Hydropower remains a critical component of the global renewable energy mix, but addressing its challenges requires a combination of technological innovation, improved management practices, and thoughtful planning. By addressing environmental concerns, improving efficiency, and reducing social impacts, hydropower can continue to play a key role in the transition to a cleaner, more sustainable energy future.

References:

ADB. (2020).

ADB. (2021).

ADB. (2022).

Baral, S. (2013). Fundamentals of Hydropower Engineering. Heritage Publishers and Distributers Pvt. Ltd.

DoED. (2021).

Gautam. (2021).

International Energy Agency. (2022).

MoEWRI. (2022).

MoEWRI. (2023).

MoWRE. (2021).

NEA. (2022).

Shrestha & Poudel. (2020).

Shrestha, P. (2020).

World Bank. (2019).

World Bank. (2023).

Harnessing Koshi Province's Tourism Potential: Beyond Mount Everest

✍ Rohan Yadav*

Abstract

Koshi Province in eastern Nepal holds significant potential for tourism that extends beyond the allure of Mount Everest. This region features a rich tapestry of landscapes, cultures, and biodiversity, including attractions like the Koshi Tappu Wildlife Reserve and Pathibhara Temple. Despite its natural beauty, tourism in Koshi remains underdeveloped, primarily focused on a few iconic sites. By promoting lesser-known destinations, Koshi can foster sustainable tourism that benefits local communities and preserves its cultural heritage. Strategic investments in infrastructure, such as improved transportation and accommodation, are essential to enhance accessibility and visitor experiences. Emphasizing responsible tourism practices will ensure that the region's unique offerings are showcased while mitigating environmental impacts. This holistic approach not only supports economic growth but also positions Koshi Province as a diverse and inclusive travel destination.

Keywords: Tourism, Potential, Culture, Infrastructure etc.

Background

Koshi Province, located in the eastern region of Nepal, is a land of immense natural beauty and cultural richness. While it is home to Mount Everest, the world’s tallest peak and a globally recognized icon of adventure tourism, the province’s true potential remains largely untapped. Beyond the snow-capped Himalayas, Koshi offers a captivating blend of landscapes ranging from verdant plains and rolling hills to dense forests and pristine rivers. The region is also a mosaic of diverse cultures, languages, and traditions, making it a destination of unparalleled diversity. Harnessing this potential is not only crucial for the socio-economic development of the province but also for presenting a more holistic image of Nepal to the world.

Tourism has long been a cornerstone of Nepal’s economy, contributing significantly to employment and foreign exchange earnings. However, much of this focus has remained concentrated in a few areas, such as the Everest and Annapurna regions. This limited perspective has left many equally deserving destinations underdeveloped and under-promoted. Koshi Province, with its unique combination of natural, cultural, and spiritual attractions, is perfectly poised to bridge this gap. By shifting the narrative beyond Everest, we can unlock new opportunities, foster sustainable development, and ensure that the benefits of tourism are more evenly distributed across the region.

The importance of reimagining Koshi Province’s tourism potential goes beyond economic growth. In a world increasingly focused on sustainable development and cultural preservation, the province stands out as a microcosm of Nepal’s vast diversity. Promoting its hidden gems can also help decongest over-visited areas, reducing the environmental and cultural strain on popular destinations like the Everest Base Camp. Furthermore, spotlighting Koshi’s lesser-known attractions aligns with global trends where travelers seek unique, authentic, and transformative

* BALLB Student, Kathmandu School of Law

experiences over traditional tourist hotspots.

Koshi's position as a gateway to both the Himalayas and the plains of eastern Nepal offers unparalleled opportunities. The region's proximity to India and Bhutan, coupled with its cultural ties to Tibetan and indigenous traditions, makes it a melting pot of influences that can captivate international and domestic tourists alike. Leveraging this potential requires a strategic approach that considers Koshi's strengths while addressing its challenges, particularly in infrastructure and awareness. The time to act is now, as global tourism trends evolve toward inclusivity, sustainability, and digital innovation

Hidden Gems of Koshi Province: Exploring Beyond the Everest Shadow

"Koshi Province's tourism potential extends far beyond the allure of Mount Everest, encompassing a diverse range of attractions that cater to a variety of interests. While the grandeur of the Himalayas will always draw adventurers and climbers, the province's lesser-known destinations hold the key to sustainable and inclusive tourism development. From vibrant cultural landmarks and serene hill stations to biodiversity hotspots and spiritual retreats, these hidden gems present an opportunity to showcase the multifaceted identity of Koshi. By exploring and promoting these sites, the province can offer visitors a truly holistic travel experience that transcends the conventional narrative of Nepal as solely a land of mountains."

1. Koshi Tappu Wildlife Reserve

Koshi Tappu Wildlife Reserve is a Wetland of International Significance Situated on the floodplains of the Sapta Koshi River in the southeastern Terai, Koshi Tappu Wildlife Reserve is a treasure trove of biodiversity and a vital eco-tourism site in Nepal. (Department of National Park & Wildlife Conservation, 2024) Established in 1976 to protect the habitat of the rare wild water buffalo, or Arna (Bubalus arnee), this 176 square kilometer reserve is Nepal's smallest wildlife sanctuary. Its boundaries are marked by the eastern and western embankments of the Sapta Koshi River.

In 1987, Koshi Tappu was designated as Nepal's first Ramsar site, highlighting its global ecological significance as a wetland. The Government of Nepal further emphasized its importance by declaring a buffer zone of 173.5 square kilometers around the reserve in 2004. Despite conservation efforts, the population of wild water buffalo, estimated at around 159 individuals, remains vulnerable. Distinguished by their larger horns compared to domestic buffalo, these animals represent a key attraction of the reserve. Beyond Arna, Koshi Tappu is home to approximately 20 mammal species, including hog deer, wild boar, spotted deer, blue bull, and the elusive rock python. For bird enthusiasts, the reserve is a paradise, boasting around 441 species of birds, including 14 endemic species. Rare and endangered birds such as the swamp partridge and Bengal florican, along with migratory species like ducks, ibises, and waterfowl, frequent the Koshi Barrage—a critical resting spot for migratory birds during winter and mid-March migration peaks. The Koshi River, flowing through the reserve, supports a rich aquatic ecosystem with 80 species of fish and sightings of endangered species like the Gharial crocodile and Gangetic dolphin.

Visitors to Koshi Tappu can enjoy a blend of nature and adventure, from elephant rides arranged by the reserve headquarters to serene views of Himalayan peaks, including Mount Makalu, the world's fifth-highest mountain. The reserve's clear skies and tranquil environment make it an unforgettable destination for eco-tourists and nature lovers alike.

2. Pathibhara Temple

Perched at 3,794 meters in Taplejung, Pathibhara Devi Temple is a sacred pilgrimage site for Hindus and pride for all Nepalese. The temple attracts thousands of devotees who seek blessings from the goddess,

believed to fulfill wishes. The trek to Pathibhara offers more than spiritual solace—it provides breathtaking views of the Kanchenjunga and other Himalayan peaks. The journey through rhododendron forests and quaint villages adds to the spiritual and scenic allure of this destination.

3. Ilam

Known as the tea capital of Nepal, with elevations ranging from 140 meters to 3,636 meters above sea level, Ilam provides a diverse topography that includes lush tea gardens, rugged mountains, tranquil lakes, and picturesque valleys. (Nepal news, 2025) The region is ideal for tea tourism, with opportunities for visitors to explore tea production and enjoy scenic walks through tea plantations.

4. Hile and Basantapur

Hile, a small hill town, is known for its breathtaking views of the eastern Himalayas and as a starting point for trekking adventures. Nearby Basantapur is a hub for nature lovers, offering access to the lush Tinjure-Milke-Jaljale area, famed for its rhododendron forests. During spring, the landscape is adorned with vibrant blooms, making it a visual delight. Basantapur is also an excellent place to experience the culture of the eastern hills, including the lifestyles of local Rai and Limbu communities.

5. Arun and Tamor Valleys

Renowned as the world's deepest valley, Arun Valley is a hidden gem of Koshi Province. Surrounded by high peaks and lush greenery, it is a tranquil destination for trekkers seeking off-the-beaten-path adventures. (Adhikari et.al, 2021) The valley offers stunning views of Mount Everest and Mount Makalu, along with a rich biodiversity that includes over 650 bird species and 800 varieties of butterflies. Its serene environment and picturesque landscapes make it a must-visit destination for eco-tourists. These river valleys offer some of the most spectacular trekking routes, white-water rafting, and opportunities to explore unspoiled natural beauty. The biodiversity of these areas makes them attractive for eco-tourism.

6. Barahachhetra

Located at the confluence of the Koshi and Koka Rivers, Barahachhetra is one of Nepal's oldest and most sacred Hindu pilgrimage sites. It is dedicated to Lord Vishnu, believed to have incarnated here as Baraha, a boar. The site attracts thousands of devotees during festivals like Makar Sankranti. Also, The Maha Kumbha in Barahkshetra is a revered festival that takes place in the sacred Koshi (Kaushiki) River which is of great significance. (Poudel, 2024) Apart from its religious significance, Barahachhetra's location amidst rolling hills and lush greenery offers a peaceful retreat for visitors.

7. Hot Springs in Tatopani

The natural hot springs in Tatopani are a hidden gem for wellness tourism. A hot water spring, also known as a geothermal spring or 'Tato Pani' in Nepali, is a natural source of water that is heated beneath the earth's surface. (NTB, 2025) They are believed to have therapeutic properties, making them an excellent addition to the region's offerings.

8. Makalu-Barun National Park

Part of the greater Sagarmatha region, Makalu-Barun National Park is a pristine area of biodiversity and natural beauty. Covering over 1,500 square kilometers, the park is home to Mount Makalu, the world's fifth-highest peak at 8,485 meters. (Department of National Park & Wildlife Conservation, 2025) The park boasts a rich variety of flora and fauna, including endangered species like the snow leopard, red panda, and Himalayan musk deer. It offers trekking routes that are less crowded than Everest, providing a serene

experience for trekkers and nature lovers.

9. Bhedetar

A charming hill station just a short drive from Dharan, Bhedetar is renowned for its panoramic views and tranquil environment. The Charles Tower, named after Prince Charles, offers an excellent vantage point for observing the lush landscapes of the eastern hills and plains. Bhedetar's pleasant climate, even during summer, makes it a popular getaway for locals and tourists alike. Adventure enthusiasts can also explore nearby hiking trails and waterfalls.

10. Rivers and Lakes

The Koshi which is the largest river of the country formed by rivers Indrabati, Tama Koshi, Likhu Khola, Sun Koshi, Dudh Koshi, (Yadav, 2010) along with Arun, and Tamor rivers provide opportunities for adventure sports such as rafting, kayaking, and fishing. Likewise, serene lakes like Gufapokhari enhance the region's scenic beauty and offer a peaceful escape for visitors.

11. Cultural and Ethnic Experiences

The region is home to diverse ethnic communities, including Rai, Limbu, Sherpa, and Tamang. Their traditions, dances, costumes, and cuisines offer rich cultural experiences. Events like Sakela and Chasok Tangnam festivals can be promoted as highlights for cultural tourism.

Each of these destinations adds a unique dimension to Koshi Province's tourism portfolio. By strategically promoting these areas, the province can broaden its appeal to a wide array of tourists, ranging from adventure enthusiasts and eco-tourists to cultural and spiritual travelers.

Infrastructure Development: A Key to Success

For Koshi Province to truly harness its tourism potential, significant investments in infrastructure are required. Roads, airports, and communication networks need to be expanded and modernized. (UNWTO, 2022) The ongoing expansion of the Biratnagar airport into a regional hub is a step in the right direction, but more needs to be done to connect remote areas like Taplejung and Solukhumbu. Similarly, upgrading accommodations to meet international standards can attract high-value tourists. Encouraging private-sector investment in hotels, resorts, and homestays will not only enhance the visitor experience but also create employment opportunities for local communities. Poor infrastructure has long been a bottleneck, deterring tourists from exploring the region's hidden gems.

Transportation: Upgrading roads, airports, and public transport systems is essential to improve accessibility. The Tribhuvan International Airport in Kathmandu serves as the primary entry point for international tourists, but regional airports like Biratnagar and Tumlingtar need expansion to handle increased traffic. Developing helipads in remote areas can also facilitate adventure tourism and emergency services.

Accommodation: Increasing the availability of quality hotels, eco-lodges, and homestays is vital to cater to a diverse range of travelers. Encouraging private-sector investment and offering incentives for sustainable construction can help achieve this goal.

Utilities and Communication: Reliable water supply, electricity, and internet connectivity are essential for enhancing visitor experiences. Remote areas often lack these basic services, which hinders their tourism potential. Investments in renewable energy, such as solar power, can address these challenges sustainably.

Health and Safety: Establishing well-equipped health facilities and rescue operations in key tourist areas ensures the safety and well-being of travelers. Providing training for local emergency responders can also build trust and confidence among visitors.

The government, private sector, and local communities must collaborate to prioritize infrastructure development.

With a coordinated effort, Koshi Province can overcome these barriers and emerge as a top-tier destination that offers world-class experiences.

Promoting Responsible Tourism

As tourism grows, so does its environmental and cultural impact. It is essential to adopt a responsible tourism model that ensures sustainable development. (NTB, 2024) This includes educating tourists on respecting local traditions and minimizing their ecological footprint. Community-based tourism initiatives can empower local residents by involving them directly in tourism activities, ensuring that the economic benefits remain within the region.

Recommendations

The provincial government and tourism stakeholders must prioritize the promotion of destinations beyond Mount Everest. Sites such as Koshi Tappu Wildlife Reserve, Dharan, Barahachhetra, and Hile must be marketed through strategic campaigns that highlight their unique attributes. Investment in storytelling and branding can help attract diverse groups of travelers looking for novel experiences.

Involving local communities in tourism initiatives is essential. Programs that empower residents to manage homestay, act as guides, and participate in cultural performances can create employment opportunities while preserving cultural heritage. Awareness campaigns should also educate communities about the economic and social benefits of sustainable tourism.

Improving interconnectivity between Koshi Province and other parts of Nepal, as well as neighboring countries, can significantly enhance its tourism appeal. Initiatives such as cross-border tourism corridors with India and Bhutan can attract international tourists. Similarly, collaborations with travel agencies can develop package tours that include Koshi as a key destination.

Conclusion

In conclusion, the journey toward harnessing the tourism potential of Koshi Province is not merely a quest for economic enrichment but a broader endeavor to redefine Nepal's identity on the global stage. By embracing the province's diverse attractions—from cultural landmarks and spiritual retreats to biodiversity hotspots and adventure destinations—Nepal can offer a multidimensional travel experience that appeals to a broader audience. However, achieving this vision requires a commitment to sustainable tourism that respects the delicate balance between development and conservation. Local communities, as custodians of these treasures, must play a central role in this transformation, ensuring that the benefits of tourism are equitably shared.

Koshi Province stands as a testament to Nepal's untapped potential, embodying the perfect blend of natural beauty, cultural heritage, and adventurous spirit. By addressing the existing challenges in infrastructure, accessibility, and promotion, and by adopting an inclusive and responsible tourism model, the province can emerge as a beacon of sustainable development. This journey calls for collective action—uniting government bodies, private stakeholders, and local communities—to shape a future where tourism becomes a catalyst for preserving Koshi's unique legacy while paving the way for a prosperous and inclusive economy.

References

- Department of National Parks and Wildlife Conservation. (n.d.). Koshi Tappu Wildlife Reserve - Conservation Area Details. Retrieved from https://dnpwc.gov.np/en/conservation-area-detail/62/
- Ministry of Culture, Tourism, and Civil Aviation. (2024). Nepal Tourism Statistics. Kathmandu: Government of Nepal.
- Central Bureau of Statistics. (2023). Economic Contribution of Tourism in Nepal. Kathmandu: CBS.
- Ramsar Convention Secretariat. (n.d.). Ramsar Sites in Nepal: Promoting Wetland Conservation and Tourism. Retrieved from Ramsar Convention Reports.
- United Nations World Tourism Organization. (2022). Global Tourism Trends and the Rise of Sustainable Tourism. Madrid: UNWTO.
- Nepal Tourism Board. (2024). Cultural and Adventure Tourism in Nepal: A Strategic Approach. Kathmandu: NTB.
- Reports on Sustainable Tourism. (2023). Ecotourism Development in Protected Areas: A Case Study of Koshi Tappu. Kathmandu: Conservation Publications.
- World Bank. (2022). Infrastructure Development in Developing Countries: Challenges and Opportunities for Growth. Washington, D.C.: World Bank.
- S. Yadav, Food and Agricultural organization, Survey of capture fisheries in the Koshi River basin., retrieved from https://www.fao.org/4/y3994e/y3994e0z.htm
- Keshab Poudel, Maha Kumbha in Barahkshetra: A Sacred Festival in Sacred Koshi (Kaushiki) River (2024), Spotlight Magazine. Vol 17.
- Drona Adhikari1, Champak Babu Silwal1, & Lalu Prasad Paudel, (2021) Review of the geology of the Arun-Tamor region, eastern Nepal: present understandings, controversies and research gaps, Journal of Institute of Science and Technology

महत्वपूर्ण सम्पर्क विवरण

प्रदेश प्रमुखको कार्यालय

क्र.सं.	नाम	पद	सम्पर्क नं.
१	मा. पर्शुराम खापुङ	प्रदेश प्रमुख	०२१४२१८२७
२	श्री अमृत बहादुर खापुङ	प्रदेश प्रमुख स्वकीय सचिव	९८५१२५४०५४

प्रादेशिक मन्त्रालय/सचिवालय/आयोग

क्र.सं.	सचिवालय/मन्त्रालय/आयोग	सम्पर्क नं.	ईमेल ठेगाना	वेबसाइट
१	प्रदेश सभा सचिवालय	०२१-४४०६१४, ०२१-५२५९९८	1sachibalaya@gmail.com	https://pradeshsabha.koshi.gov.np/
२	मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	०२१-४७५१६६	info.ocmcm@p1.gov.np	https://ocmcm.koshi.gov.np/
३	आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रालय	०२१-४०३०४९	info.moeap@nepal.gov.np	https://moeap.koshi.gov.np/
४	भौतिक पूर्वाधार विकास मन्त्रालय	०२१-४७००८३	mopid.province1@gmail.com	https://mopid.koshi.gov.np/
५	आन्तरिक मामिला तथा कानून मन्त्रालय	०२१-५९०६७२	moialprov1@gmail.com	https://moial.koshi.gov.np/
६	स्वास्थ्य मन्त्रालय	०२१-५९०६७२	info.moh@p1.gov.np	https://moh.koshi.gov.np/
७	खानेपानी, सिंचाइ तथा उर्जा मन्त्रालय	०२१-५९०७९१/ ५९०७९२	mowsiep1@gmail.com	https://mowsie.koshi.gov.np/
८	सामाजिक विकास मन्त्रालय	०२१-५३६१८४	mosdprov1@gmail.com	https://mosd.koshi.gov.np/
९	उद्योग,कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय	०२१-४७०१५८	molmacbiratnagar@gmail.com	https://moiac.koshi.gov.np/
१०	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय	०२१-४०३०४९	moitfepradesh1@gmail.com	https://motfe.koshi.gov.np/
११	प्रदेश लोक सेवा आयोग	०२१-४२२०७५	koshipsc@gmail.com	https://psc.koshi.gov.np/
१२	प्रदेश योजना आयोग	०२१-४७०३७६	info.ppc@p1.gov.np	https://ppc.koshi.gov.np/

माननीय कोशी प्रदेश सभा सदस्य नामावली

क्र.सं.	पुरा नाम थर (नागरिकता अनुसार)	लिङ्ग	निर्वाचन प्रणाली	जिल्ला	निर्वाचन क्षेत्र	सम्पर्क नं.	राजनीतिक दल
१	अमृत कुमार अर्याल	पुरुष	पहिलो हुने निर्वाचित हुने	मोरङ	५(२)	९८५२०२४३३३	नेपाली कांग्रेस
२	अम्वर बहादुर विष्ट	पुरुष	समानुपातिक	झापा		९८४२६३०९९८	राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टी
३	इन्दिरा थापा	महिला	समानुपातिक	धनकुटा		९८५१०६१२३०	नेपाली कांग्रेस
४	इन्द्र मणी पराजुली	पुरुष	पहिलो हुने निर्वाचित हुने	धनकुटा	१(२)	९८५२०२०२७०	नेकपा (एमाले)
५	इस्राईल मन्सुरी	पुरुष	पहिलो हुने निर्वाचित हुने	सुनसरी	४(२)	९८५२०४०००६	नेपाली कांग्रेस
६	ईन्द्र बहादुर आङवो	पुरुष	पहिलो हुने निर्वाचित हुने	पाँचथर	१(२)	९८५२६८०७००	नेकपा (माओवादी केन्द्र)
७	उद्धव थापा	पुरुष	समानुपातिक	झापा		९८५२६७२७४५	नेपाली कांग्रेस
८	उमाकान्त गौतम	पुरुष	पहिलो हुने निर्वाचित हुने	मोरङ	१(१)	९८५२६८३५१२	नेकपा (एमाले)
९	एकराज कार्की	पुरुष	पहिलो हुने निर्वाचित हुने	झापा	२(१)	९८५२६७१५९०	नेकपा (एमाले)
१०	कमल प्रसाद जबेगु	पुरुष	पहिलो हुने निर्वाचित हुने	पाँचथर	१(१)	९८५२६६१२००	नेकपा (एकीकृत समाजवादी)
११	कमला थापा मगर	महिला	समानुपातिक	झापा		९८६२६८७५९३	नेकपा (एमाले)

१२	कमला दर्नाल	महिला	समानुपातिक	तेह्रथुम		९८५२०६०६८५	नेकपा (एमाले)
१३	किशोर चन्द्र दुलाल	पुरुष	पहिलो हुने निर्वाचित हुने	तेह्रथुम	१(१)	९८४२४७१४७७	नेकपा (एमाले)
१४	केदार कार्की	पुरुष	पहिलो हुने निर्वाचित हुने	मोरङ	६(२)	९८५२०२९७६४	नेपाली कांग्रेस
१५	खगेन सिङ हाङगाम	पुरुष	पहिलो हुने निर्वाचित हुने	ताप्लेजुङ	१(२)	९८४२६६०४४५	नेपाली कांग्रेस
१६	खगेश्वरी पौड्याल	महिला	समानुपातिक	ईलाम		९८५२६८१७८५	नेपाली कांग्रेस
१७	खड्ग बहादुर बस्नेत	पुरुष	पहिलो हुने निर्वाचित हुने	मोरङ	१(२)	९८४२०२६४४७	नेकपा (एमाले)
१८	खिनु लङवा [लिम्बू]	महिला	पहिलो हुने निर्वाचित हुने	इलाम	१(१)	९८४२६३६३९७	नेकपा (एकीकृत समाजवादी)
१९	गणेश प्रसाद उप्रेती	पुरुष	पहिलो हुने निर्वाचित हुने	मोरङ	२(१)	९८५२०२३५४२	नेकपा (माओवादी केन्द्र)
२०	गयानन्द मण्डल गनगाई	पुरुष	पहिलो हुने निर्वाचित हुने	मोरङ	५(१)	९८५२०२९०८४	नेपाली कांग्रेस
२१	गितादेवी रेग्मी	महिला	समानुपातिक	उदयपुर		९८५२८३५१२६	नेकपा (एमाले)
२२	गितारानी महतो	महिला	समानुपातिक	मोरङ		९८६२०५२८९१	नेकपा (एमाले)
२३	गीता तिम्सीना	महिला	समानुपातिक	मोरङ		९८४२११४३९०	नेकपा (माओवादी केन्द्र)
२४	गोपाल तामाङ्ग	पुरुष	पहिलो हुने निर्वाचित हुने	झापा	१(१)	९८५२६६२५१७	नेपाली कांग्रेस
२५	गोपाल बहादुर विश्वकर्मा	पुरुष	समानुपातिक	झापा		९८१४०५८९१५	राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टी
२६	गोम्बु शेर्पा	पुरुष	पहिलो हुने निर्वाचित हुने	सोलुखुम्बु	१(१)	९८५२८५१२४५	नेकपा (माओवादी केन्द्र)
२७	गोविन्द गिरी	पुरुष	पहिलो हुने निर्वाचित हुने	इलाम	२(१)	९७६२६१६२०६	नेपाली कांग्रेस
२८	छबिलाल चुडाल	पुरुष	पहिलो हुने निर्वाचित हुने	झापा	३(२)	९८५११९५००१	नेकपा (एमाले)
२९	जय प्रकाश चौधरी	पुरुष	पहिलो हुने निर्वाचित हुने	मोरङ	४(१)	९८४२१५१२४७	नेकपा(एमाले)
३०	जिवन आचार्य	पुरुष	पहिलो हुने निर्वाचित हुने	मोरङ	६(१)	९८५११४२०४१	नेकपा (माओवादी केन्द्र)
३१	ज्ञानेन्द्र सुवेदी	पुरुष	पहिलो हुने निर्वाचित हुने	मोरङ	३(२)	९८५२०२३९७१	नेकपा (एमाले)
३२	डोल्मा तामाङ	महिला	समानुपातिक	सोलुखुम्बु		९८५१२७५०८७	नेपाली कांग्रेस
३३	तारा देवी ढकाल	महिला	समानुपातिक	झापा		९८५२६७५७५०	नेकपा (एमाले)
३४	तिल कुमार मेन्याङवो [लिम्बु]	पुरुष	पहिलो हुने निर्वाचित हुने	ताप्लेजुङ	१(१)	९८४२६६०७८०	नेकपा (एमाले)
३५	तिलचन पाठक	पुरुष	पहिलो हुने निर्वाचित हुने	झापा	२(२)	९५५२६७४८१२	नेकपा (एमाले)
३६	दुर्गा प्रसाद चापागाई	पुरुष	पहिलो हुने निर्वाचित हुने	तेह्रथुम	१(२)	९८५२०४८१७५	नेकपा (माओवादी केन्द्र)
३७	नम्वर लाल धिमाल	पुरुष	समानुपातिक	झापा		९८४२६५८६५९	नेकपा (एमाले)
३८	नारायण वहादुर मगर	पुरुष	पहिलो हुने निर्वाचित हुने	उदयपुर	२(१)	९८४२८२४२६७	नेकपा (माओवादी केन्द्र)
३९	निरन राई	पुरुष	पहिलो हुने निर्वाचित हुने	धनकुटा	१(१)	९८५२०५००२२	नेकपा (एमाले)
४०	निरा देवी खनाल	महिला	समानुपातिक	सुनसरी		९८४२०७१८४२	नेकपा (एमाले)
४१	निर्मला लिम्बु	महिला	समानुपातिक	ताप्लेजुङ		९८४२७४३८५५	जनता समाजवादी पार्टी, नेपाल
४२	नीमसरी राजवंशी	महिला	समानुपातिक	झापा		९८१५०५६६९३	राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टी
४३	नुरशदी वेगम	महिला	समानुपातिक	मोरङ		९८४९५०७४१२	नेकपा (एमाले)
४४	पाँच कर्ण राई	पुरुष	पहिलो हुने निर्वाचित हुने	खोटाङ	१(१)	९८४१३१६२५६	नेकपा (एमाले)

४५	प्रदिप कुमार सुनुवार	पुरुष	पहिलो हुने निर्वाचित हुने	ओखलढुंगा	१(१)	९८५११९७९००	नेपाली कांग्रेस
४६	प्रेमराज थाम्सुहाङ	पुरुष	समानुपातिक	पाँचथर		९८४९२०१८८८	राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टी
४७	बन्दना झागर	महिला	समानुपातिक	झापा		९८४२६६६८७५	नेकपा (माओवादी केन्द्र)
४८	बाबुराम गौतम	पुरुष	पहिलो हुने निर्वाचित हुने	ओखलढुंगा	१(२)	९८५१००५९११	नेकपा (माओवादी केन्द्र)
४९	बुद्धि कुमार राजभण्डारी	पुरुष	पहिलो हुने निर्वाचित हुने	सोलुखुम्बु	१(२)	९८४१३२७५०७	नेकपा (एमाले)
५०	भक्ति प्रसाद सिटौला	पुरुष	पहिलो हुने निर्वाचित हुने	झापा	४(२)	९८५२६७९६३६	राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टी
५१	भीम पराजुली	पुरुष	पहिलो हुने निर्वाचित हुने	मोरङ	४(२)	९८५२०२२६४६	नेपाली कांग्रेस
५२	भुपेन्द्र राई	पुरुष	पहिलो हुने निर्वाचित हुने	खोटाङ	१(२)	९८५१२४७१६६	नेपाली कांग्रेस
५३	भुमी प्रसाद राजवंशी	पुरुष	पहिलो हुने निर्वाचित हुने	झापा	३(१)	९८६०४९६५६८	नेपाली कांग्रेस
५४	ममता तामाङ मगर	महिला	समानुपातिक	सुनसरी		९८५१३२२१५५	नेपाली कांग्रेस
५५	मान बहादुर लिम्बु	पुरुष	पहिलो हुने निर्वाचित हुने	मोरङ	३(१)	९८४२०४५६६६	नेपाली कांग्रेस
५६	मालती कुमारी लिम्बु	महिला	समानुपातिक	मोरङ		९८४२०४६७४५	नेकपा (एमाले)
५७	मिना श्रेष्ठ	महिला	समानुपातिक	सुनसरी		९८५१०४०९२७	नेकपा (एमाले)
५८	मैया श्रेष्ठ	महिला	समानुपातिक	पाँचथर		९८५११७०३३७	नेपाली कांग्रेस
५९	मोहन महर्जन	पुरुष	समानुपातिक	झापा		९८५२६२१९८३	नेपाली कांग्रेस
६०	यसोदा कायस्थ	महिला	समानुपातिक	सुनसरी		९८४२०५२३३३	नेकपा (एमाले)
६१	रमेश कुमार बस्नेत	पुरुष	पहिलो हुने निर्वाचित हुने	सुनसरी	१(१)	९८५२०६०२५५	नेकपा (एमाले)
६२	राजन किराँती	पुरुष	पहिलो हुने निर्वाचित हुने	उदयपुर	१(१)	९८४२८९१६१४	नेकपा (माओवादी केन्द्र)
६३	राजेन्द्र कार्की	पुरुष	पहिलो हुने निर्वाचित हुने	संखुवासभा	१(१)	९८५२०९९५५०	नेकपा (माओवादी केन्द्र)
६४	राजेन्द्र कुमार राई	पुरुष	पहिलो हुने निर्वाचित हुने	भोजपुर	१(१)	९८५१०५४३३४	नेकपा (एकीकृत समाजवादी)
६५	राधाकृष्ण खनाल	पुरुष	पहिलो हुने निर्वाचित हुने	झापा	४(१)	९८४२६३४६३६	नेकपा (एमाले)
६६	राम कुमार खत्री	पुरुष	पहिलो हुने निर्वाचित हुने	उदयपुर	२(२)	९८४२०३१५५३	नेपाली कांग्रेस
६७	राम प्रसाद महतो	पुरुष	पहिलो हुने निर्वाचित हुने	सुनसरी	२(२)	९८५२०६१५००	नेकपा (एमाले)
६८	राम बहादुर मगर	पुरुष	पहिलो हुने निर्वाचित हुने	इलाम	२(२)	९८४४६९२३०३	नेकपा (एमाले)
६९	रामदेव यादब	पुरुष	पहिलो हुने निर्वाचित हुने	सुनसरी	३(२)	९८५२०७१८२१	नेकपा (एमाले)
७०	रेवती रमण भण्डारी	पुरुष	पहिलो हुने निर्वाचित हुने	सुनसरी	२(१)	९८५२०४८४९९	नेकपा (एमाले)
७१	रोहित वहादुर कार्की	पुरुष	पहिलो हुने निर्वाचित हुने	सुनसरी	३(१)	९८४२०७७१६४	नेकपा (एमाले)
७२	लखि कुमारी गणेश	महिला	समानुपातिक	झापा		९८२४९०१८०८	नेपाली कांग्रेस
७३	ललिता कुमारी चौधरी	महिला	समानुपातिक	मोरङ		९८४४४४९२७९	नेकपा (एमाले)
७४	लिला कुमारी राई	महिला	समानुपातिक	उदयपुर		९८०३६९१८२२	नेपाली कांग्रेस
७५	लिला बल्लभ अधिकारी	पुरुष	पहिलो हुने निर्वाचित हुने	मोरङ	२(२)	९८५२०३५१११	नेकपा (एमाले)
७६	विजय कुमार राई	पुरुष	पहिलो हुने निर्वाचित हुने	सुनसरी	१(२)	९८५१०८५८८७	नेकपा (एमाले)
७७	विदुर कुमार लिंथेप	पुरुष	पहिलो हुने निर्वाचित हुने	संखुवासभा	१(२)	९८५२०५१४८८	नेकपा (एमाले)

७८	विद्या चाम्लिङ्ग राई	महिला	समानुपातिक	मोरङ		९८५२०२८८३४	नेकपा (एकीकृत समाजवादी)
७९	विनोद राई	पुरुष	पहिलो हुने निर्वाचित हुने	भोजपुर	१(२)	९८५१०४३०३७	नेपाली कांग्रेस
८०	शम्शेर राई	पुरुष	पहिलो हुने निर्वाचित हुने	इलाम	१(२)	९८६२६९८२७८	नेपाली कांग्रेस
८१	शीला दीक्षित कार्की	महिला	समानुपातिक	मोरङ		९८४२०२१८९४	नेकपा (एमाले)
८२	शोभा चेम्जोङ	महिला	समानुपातिक	मोरङ		९८४२०३१०३०	नेपाली कांग्रेस
८३	सदान्नद मण्डल	पुरुष	पहिलो हुने निर्वाचित हुने	सुनसरी	४(१)	९८४२०२२४७९	नेपाली कांग्रेस
८४	सपना दर्जी	महिला	समानुपातिक	सुनसरी		९८१२३८४७२४	नेकपा (माओवादी केन्द्र)
८५	सबिना बजगाई	महिला	पहिलो हुने निर्वाचित हुने	झापा	१(२)	९८४२७१०१६५	राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टी
८६	सम्झना तामाङ्ग थाम्सुहाङ्ग	महिला	समानुपातिक	उदयपुर		९८६२९३६३६०	नेकपा (माओवादी केन्द्र)
८७	सिर्जना राई	महिला	समानुपातिक	भोजपुर		९८४२११५५३३	नेकपा (एमाले)
८८	सुनिता कुमारी गुरुङ्ग	महिला	समानुपातिक	सुनसरी		९८५२०७०८४६	नेपाली कांग्रेस
८९	सुनिता गच्छदार (चौधरी)	महिला	समानुपातिक	सुनसरी		९८४२०८५९९९	नेपाली कांग्रेस
९०	सृजना दनुवार	महिला	समानुपातिक	उदयपुर		९८५२८३५९९४	नेकपा (एमाले)
९१	हिक्मत कुमार कार्की	पुरुष	पहिलो हुने निर्वाचित हुने	झापा	५(१)	९८५१०२३०९५	नेकपा (एमाले)
९२	हिमाल कार्की	पुरुष	पहिलो हुने निर्वाचित हुने	उदयपुर	१(२)	९८५२८३११६५	नेपाली कांग्रेस
९३	होम बहादुर थापा	पुरुष	पहिलो हुने निर्वाचित हुने	झापा	५(२)	९८५२६७६१७६	नेकपा (एमाले)

प्रदेश सभा सचिवालय

क्र.सं.	नाम	पद	सम्पर्क नं.
१	मा. अम्बर बहादुर विष्ट	सभामुख	९८४२६३०९९८
२	मा. सृजना दनुवार	उपसभामुख	९८५२८३५९९४
३	श्री गौतमराज अमात्य	कार्यवाहक सचिव	९८४२०४२१०९

माननीय मुख्यमन्त्री, मन्त्री तथा राज्यमन्त्रीहरू

क्र.सं.	पद	नाम, थर	मन्त्रालय/कार्यालय	मोबाइल नं.
१	मुख्यमन्त्री	मा. हिक्मत कुमार कार्की	मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय	९८५१०२३०९५
२	मन्त्री	मा. राम बहादुर मगर	आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रालय	९८४४६९२३०३
३	मन्त्री	मा. भुपेन्द्र राई	भौतिक पूर्वाधार विकास मन्त्रालय स्वास्थ्य मन्त्रालय	९८५१२४७१६६
४	मन्त्री	मा. रेवती रमण भण्डारी	आन्तरिक मामिला तथा कानून मन्त्रालय	९८५२०४८४९९
५	मन्त्री	मा. एकराज कार्की	खानेपानी, सिँचाई तथा ऊर्जा मन्त्रालय	९८५२६७१५९०
६	मन्त्री	मा. पाँचकर्ण राई	सामाजिक विकास मन्त्रालय	९८४१३१६२५६
७	मन्त्री	मा. खगेनसिं हाङगाम	उद्योग, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय	९८४२६६०४४५
८	मन्त्री	मा. सदानन्द मण्डल	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय	९८४२०२२४७९
९	राज्यमन्त्री	मा. सिर्जना राई	मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय	९८४२११५५३३

१०	राज्यमन्त्री	मा. भूमि प्रसाद राजवंशी	भौतिक पूर्वाधार विकास मन्त्रालय	९८६०४९६५६८

कोशी प्रदेश सभा संसदीय दलका नेताहरू

सि.नं.	संसदीय दल	नाम, थर	मोबाइल
१	नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (एमाले)	मा. हिक्मत कुमार कार्की	९८५१०२३०९५
२	नेपाली काँग्रेस	मा. उद्धव थापा	९८५२६७२७४५
३	नेपाल कम्युनिष्ट पार्ट (माओवादी केन्द्र) (प्रमुख प्रतिपक्षी दलको नेता)	मा. ईन्द्र बहादुर आङबो	९८५२६८०७००
४	राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टी	मा. भक्ति प्रसाद सिटौंला	९८५२६७९६३६
५	नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (एकीकृत समाजवादी)	मा. राजेन्द्र कुमार राई	९८५१०५४३३४
६	जनता समाजवादी पार्टी	मा. निर्मला लिम्बु	९८४२७४३८५५

प्रदेश लोकसेवा आयोग

क्र.स.	नाम	पद	सम्पर्क नं.
१	महेन्द्रप्रसाद गुरागाईं	मा.अध्यक्ष	९८५११२२४४
२	टीकादत्त राई	मा.सदस्य	९८४२०२२१४५
३	सजना दाहाल	मा.सदस्य	९८५२०३३६८६

प्रमुख सचिव तथा प्रदेश सचिवहरु

क्र.सं.	नाम थर	पद	मन्त्रालय/कार्यालय/आयोग	सम्पर्क नं.
१	श्री केदारनाथ शर्मा	प्रमुख सचिव	मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	९८५२०४४४४४
२	श्री बद्री कुमार कार्की	प्रदेश सचिव	मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	९८५२०६८००१
३	श्री राजु प्रसाद गुरागाईं	प्रदेश सचिव	मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	९८५२०६८००७
४	श्री पवन कुमार तिमिल्सिना	प्रदेश सचिव	मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	९८५२०६८०१०
५	श्री पुष्कर न्यौपाने	प्रदेश सचिव	प्रदेश प्रमुखको कार्यालय	९८५२०८६७७७
६	डा. राधिका थपलिया	प्रदेश सचिव	स्वास्थ्य मन्त्रालय	९८५२०२१०९५
७	श्री प्रदिप बान्तवा	प्रदेश सचिव	खानेपानी, सिंचाई तथा ऊर्जा मन्त्रालय	९८५१११४४४३
८	डा. शरण कुमार पाण्डे	प्रदेश सचिव	उद्योग, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय	९८५२०२२८४१
९	श्री अशोक कुमार साह	प्रदेश सचिव	भौतिक पूर्वाधार विकास मन्त्रालय	९८४१७५२१४७
१०	श्री शंकर नेपाल	प्रदेश सचिव	आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रालय	९८५२०२२७६८
११	श्री बिशाल घिमिरे	प्रदेश सचिव	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय	९८४३१५१२२२
१२	श्री हेमराज तामाङ	प्रदेश सचिव	सामाजिक विकास मन्त्रालय	९८५२०३९२०७
१३	श्री राम प्रसाद आचार्य	प्रदेश सचिव	आन्तरिक मामिला तथा कानून मन्त्रालय	९८५२०७००४५
१४	श्री तीर्थप्रसाद धिताल	प्रदेश सचिव	प्रदेश लोकसेवा आयोग	९८५२०५८२२२
१५	श्री मिमांस अधिकारी	प्रदेश सचिव	प्रदेश योजना आयोग	९८५११००८८९
१६	श्री गौतमराज अमात्य	कार्यवाहक सचिव	प्रदेश सभा सचिवालय	९८४२०४२१०९

प्रदेश योजना आयोग

क्र.स.	नाम	पद	सम्पर्क नं.
१	डा. राजेन्द्र अधिकारी	उपाध्यक्ष	९८५२६७३४६९
२	डा. सिताराम बस्नेत	सदस्य	९८४३१०५१३८
३	श्री नारायण कोइराला	सदस्य	९८५११९२४२८
४	श्री किशोर कुमार राई	सदस्य	९८५२०४९५०७
५	डा. प्रमिला कुमारी गछदार	सदस्य	९८५११३४७७४
६	श्री मिमांस अधिकारी	सदस्य -सचिव	९८५२०३०४३४

मुख्य न्यायाधिवक्ताको कार्यालय

क्र.स.	नाम	पद	सम्पर्क नं.
१	मा. नारायण वस्ती	मुख्य न्यायाधिवक्ता	९८५२०७०९०७
२	श्री पदमप्रसाद वस्ती	उप-न्यायाधिवक्ता	९८५२०७०६२८

जिल्ला समन्वय समितिको सम्पर्क नम्बरहरू

क्र.स.	जिल्ला	सम्पर्क नं
१	ताप्लेजुङ	०२४४६०१४३
२	पाँचथर	०२४५२०१४४
३	इलाम	०२७५२००५२
४	झापा	०२३४५५०३४
५	मोरङ	०२१ ५२२००७
६	सुनसरी	०२५५६०१०५
७	उदयपुर	०३५४२०१४४
८	भोजपुर	०२९४२०१४३
९	धनकुटा	०२६५२०७९१
१०	संखुवासभा	०२९५६०२४६
११	खोटाङ	०३६४२०१२०
१२	सोलुखुम्बु	०३८५२०३४१
१३	ओखलढुंगा	०३७५२०१४३
१४	तेह्रथुम	०२६४६०१४४

प्रमुख जिल्ला अधिकारीहरूको सम्पर्क नम्बरहरू

क्र.स.	जिल्ला	सम्पर्क नं
१	ताप्लेजुङ	९८५२६३७७७७
२	पाँचथर	९८५२६२७७७७
३	इलाम	९८५२६०७७७७
४	झापा	९८५२६१७७७७
५	मोरङ	९८५२०५७७७७
६	सुनसरी	९८५२०८७७७७
७	धनकुटा	९८५२०३७७७७
८	तेह्रथुम	९८५२०९७७७७
९	भोजपुर	९८५२०१७७७७
१०	संखुवासभा	९८५२०७७७७७
११	सोलुखुम्बु	९८५२८२७७७७
१२	खोटाङ	९८५२८०७७७७
१३	ओखलढुङ्गा	९८५२८७७७७७
१४	उदयपुर	९८५२८१७७७७

शसस्त्र प्रहरी वल नेपाल

१	क्षेत्रिय बर्कशप पकली सुनसरी(सलकपुर)	९८५१२७२२७८
२	स.प्र.बल नं.१ हेक्वा श्रीअन्तु इलाम	९८५१०४५०६३
३	स.प्र.बल नेपाल नं २ गण हेक्वा झापा	९८५१२५८६२०
४	स.प्र.बल नेपाल नं ३ गण हेक्वा कंकालिनी मोरङ	९८५१२५९३४२
५	स.प्र.बल नेपाल नं ४ गण हेक्वा सुनसरी	९८४७८२५५९४
६	स.प्र.बल नेपाल नं ५ गण हेक्वा त्रियुगा उदयपुर	९८५१२७२२१०
७	स.प्र.बल नेपाल नं १ गुल्म हेक्वा कंचनजंघा	९८६९३०९१६२
८	स.प्र.बल नेपाल नं २ गुल्म हेक्वा हिमसिखर	९८५११६०४६१
९	स.प्र.बल नेपाल नं ६ गुल्म हेक्वा छिन्ताङ	९८५१२६५५५५
१०	स.प्र.बल नेपाल नं ३ गुल्म हेक्वा म्याङलुङ	९८५१२५९२६७
११	स.प्र.बल नेपाल नं ४ गुल्म हेक्वा अरुण	९८६०६२१७४७
१२	स.प्र.बल नेपाल नं ५ गुल्म हेक्वा टक्सार	९८४१३०८१७६
१३	स.प्र.बल नेपाल नं ७ गुल्म हेक्वा हलेसी	९८५१२५८४७१
१४	स.प्र.बल नेपाल नं ८ गुल्म हेक्वा (रा.भु.सु.) झापा	९८५१२७२२२१
१५	स.प्र.बल नेपाल नं ९ गुल्म हेक्वा (रा.भु.सु.) मोरङ	०२१४३६२९९
१६	स.प्र.बल नेपाल नं १० गुल्म हेक्वा (औ.सु.) मोरङ	९८५१२७२२५०
१७	स.प्र.बल नेपाल नं ११ गुल्म हेक्वा (औ.सु.) झापा	९८५१२७२०३७
१८	स.प्र.बल नेपाल नं १२ गुल्म हेक्वा (रा.चु.नी.) सुनसरी	०२५५८५९९३
१९	स.प्र.बल नेपाल आश्रित गुल्म ओखलढुंगा	०३७५२०६४२
२०	स.प्र.बल नेपाल आश्रित गुल्म सोलु	०३८५२०१०१

जिल्ला प्रहरी कार्यालयहरूका सम्पर्क नम्बर

क्र.स	जिल्ला प्रहरी कार्यालय	कार्यालयको सम्पर्क	कार्यालय प्रमुख
१	झापा	०२३४५५०८५	९८५२६१५५५५
२	इलाम	०२७५२००२४	९८५२६०५५५५
३	पाँचथर	०२४५२०२४९	९८५२६२५५५५
४	ताप्लेजुङ	०२४४६०२४०	९८५२६३५५५५
५	मोरङ	०२१४६२१५८	९८५२००५५५५
६	सुनसरी	०२५५६०७२८	९८५२०८५५५५
७	भोजपुर	०२९४२०१५०	९८५२०१५५५५
८	संखुवासभा	०२९५६०११५	९८५२०७५५५५
९	धनकुटा	०२६५२०१५५	९८५२०३५५५५
१०	तेह्रथुम	०२६४६०१२९	९८५२०९५५५५
११	उदयपुर	०३५४२०२१५	९८५२८१५५५५

१२	खोटाङ	०३६४२०१२१	९८५२८०५५५५
१३	ओखलढुंगा	०३७५२०१७५	९८५२८७५५५५
१४	सोलुखुम्बु	०३८५२०१९९	९८५२८२५५५५
१५	कन्ट्रोल	१००	—

जिल्ला ट्राफिक प्रहरी कार्यालयहरू

सि.नं.	जिल्ला	सम्पर्क
१	मोरङ	९८५२०९११०२
२	सुनसरी	९८५२०५९२०५
३	झापा	९८५२६८२२९९
४	इलाम	९८६२७७३७९७
५	उदयपुर	९८५२८३७५१२
६	धनकुटा	९८६२१९५६७४
७	तेह्रथुम	९८५२०६०३०७
८	पाँचथर	९८५२६८४७७०
९	ताप्लेजुङ	९८५२६६०७७६
१०	खोटाङ	९८४२१३८६४१
११	सोलुखुम्बु	९८४२१६५५३३
१२	ओखलढुंगा	३७५२०१९९
१३	संखुवासभा	९८५२०७५५५५
१४	भोजपुर	२९४२०१५०
१५	कन्ट्रोल	१०३

कोशी प्रदेश

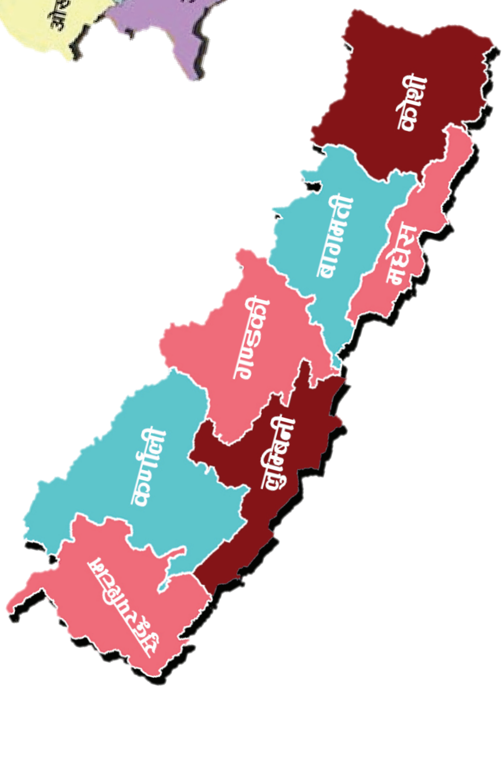

प्रदेश सरकार
मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय
कोशी प्रदेश, विराटनगर